

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 15

Хмельницький
2018

УДК 908 (477.43)

ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)

Хме 65

Друкується за ухвалою

*Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол № 4 від 17.05.2018 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член Національної спілки краєзнавців України

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова);

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України (відп. секретар);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України;

Синиця Надія Миколаївна, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, начальник Управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України (м. Київ), член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2018. – Вип. 15. – 238 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2018

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ЕСЮНІН СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

*Григоренко О.П.
м. Хмельницький*

ЄСЮНІН СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ: ТВОРЧІ ВЕРШИНИ ВИДАТНОГО КРАЄЗНАВЦЯ

Відомий на Поділлі та в Україні історик, краєзнавець, музеєзнавець, журналіст Сергій Миколайович Єсюнін народився 2 серпня 1968 року у Глухові Сумської області. З 1972 року мешкає у Хмельницькому, де у 1975-1985 роках навчався у середній школі №9. У шкільні роки найулюбленишими предметами були історія та географія, а серед захоплень – туризм та історичне краєзнавство. По закінченні школи 1985 році вступив до Харківського вищого військово-інженерного училища ракетних військ, яке закінчив у 1990 року. Був направлений в 57-му ракетну дивізію, що дислокувалась у Жангіз-Тобе Семіпалатинської області в Казахстані. Проте, з розвалом Радянського Союзу, залишив військову службу та 1991 року повернувся в Україну до міста Хмельницького. Працював інженером-конструктором Окремого конструкторського бюро «Титан». На початку 1995 року вирішив кардинально змінити професію та нарешті втілити своє давнє захоплення історією та краєзнавством.

Роботу в царині історичного краєзнавства розпочав навесні 1995 року, коли був прийнятий до Хмельницького обласного краєзнавчого музею на посаду молодшого наукового співробітника. У 1997 році призначений завідувачем відділу новітньої історії, від початку 2007 – провідний науковий співробітник.

За понад двадцятирічну роботу у Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї Сергій Миколайович побудував чимало стаціонарних та пересувних виставок, зокрема: «Лихоліття ХХ століття», «Українська Народна Республіка», «Солдати війни», «Будуємо Україну», «Зброя ХХ століття», «Проскурів – романтика старовини» та інші, що відвідали десятки тисяч хмельничан. Ряд тимчасових виставок було зроблено у Національному експоцентрі, в Українському народному домі, Палаці «Україна» в Києві, у районних центрах області та м. Хмельницького. Брав участь у створенні багатьох музеїв області, ставши автором експозицій таких музеїв, як: музей-діорама «Пилявська битва» (смт. Стара Синява); музей банківської справи Промінвестбанку (м. Хмельницький); музей історії Красилівського району (м. Красилів); музей Південно-Західної залізниці та Б. Олійника (м. Деражня); Музей історії податкової служби (м. Хмельницький); музей історії Деражнянського району (м. Деражня); музей історії села (с. Копачівка Деражнянського району); музей історії локомотивного депо Гре-

чани (м. Хмельницький); Славутський історичний музей (м. Славута). У 2008 р. працював у складі авторського колективу по створенню музейної експозиції «Голодомор 1932-1933» у Меджибожі.

З першого року роботи в музеї розпочав дослідження різних аспектів історії Поділля та Південно-Східної Волині, історії міста Хмельницького (Плоскирова, Проскурова) та міських поселень Поділля. Пізніше до сфери наукових інтересів додалися історія спорту, військова історія, історія церкви. За період від 1995 до середини 2018 року став автором 229 публікацій у наукових та краєзнавчих збірниках, 13 окремих видань та 17 видань у співавторстві. До того ж, С.М. Єсюнін – упорядник та член редколегії краєзнавчого збірника «Літопис Хмельниччини» (з 2001 р. періодично видає Хмельницький обласний краєзнавчий музей), упорядник і відповідальний секретар науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» (з 2014 р. періодично видає Хмельницька міська організація НСКУ).

Фактично немає такого району Хмельницької області, який би не привернув увагу краєзнавця. Але, найбільше створив для дослідження історії міста Хмельницького. Серед окремих видань заслуговують на увагу – науково-популярні книги «Хмельницький: історія, події, факти» (2004) та «Історія міста Хмельницького: документи та матеріали» (2006), в яких на основі архівних джерел доведено, що перша письмова згадка про місто Хмельницький відноситься до 1431 року. Це надало можливість у 2006 р. міській владі затвердити цю дату, як найдавнішу згадку про м. Хмельницький. У 2005 р. С.М. Єсюнін видав новаторське дослідження – «Вулиці міста Хмельницького», на сторінках якого охопив історію всіх вулиць обласного центру. У 2008 р. побачила світ надзвичайно цікава книга «Прогулянка Проскуровим», яка завоювала популярність серед хмельничан та гостей міста. Серед останніх видань можна назвати книгу «Плоскирів: давня історія» (2015), у якій вперше висвітлена історія міста Хмельницького у XV-XVIII ст. Для туристів видані фотокнига «Вулиці Хмельницького» (2008), набори листівок (2015, 2016, 2017), «Путівник Хмельницький» (2017). У 2018 році підготовлені до перевидання книги «Прогулянка Проскуровим» та «Вулиці міста Хмельницькому» у новій редакції після широкомасштабної декомунізації топонімів обласного центру.

До найкращих книг за авторством С.М. Єсюніна можна віднести «Незнане Поділля», у якій зібрані цікаві нариси, що відкривають маловідомі сторінки історії краю. Невипадково ця книга отримала обласну відзнаку «Краща книга Хмельниччини-2013». Усім, хто любить подорожувати та цікавиться старожитностями Поділля, стане у нагоді туристично-довідникові видання, для яких більшу частину матеріалів підготував ювіляр: «Хмельниччина справжня», «Путівник Хмельницька область», «Туристичні маршрути Хмельниччини» та ін.

С.М. Єсюнін став організатором ряду конференцій, що були проведені у Хмельницькому. Зокрема, чотирьох наукових історико-краєзнавчих конференцій «Місто Хмельницький в контексті історії України» (2006, 2007, 2011, 2016), Всеукраїнських науково-практичних конференцій: «Хмельниччина в контексті історії України» (2012), «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині» (2013), «Хмельниччина в роки Другої світової війни» (2014), «Хмельниччина: історія та сучасність» (2017).

Сергій Миколайович був учасником понад 90 міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій з історії та краєзнавства, які відбулись як в Україні, так і за кордоном – у Білорусі, Болгарії, Польщі, Росії. Результати досліджень друкувались у наукових виданнях Києва, Львова, Харкова, Дніпра, Одеси, Вінниці, Херсона, Чернівців, Хмельницького, Черкас, Луцька, Тернополя, Кам'янець-Подільського, Глухова, Острога, Галича та ін. міст. Як провідного фахівця з історії міст і містечок краю С.М. Єсюніна залучили до написання статей «Енциклопедії історії України» – академічного 10-ти томного видання.

Найзначнішою науковою працею ювіляра стало дисертаційне дослідження «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти», яке він виконав під керівництвом професора Баженова Лева Васильовича, успішно захистив 25 березня 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та отримав науковий ступень кандидата історичних наук. За результатами дисертаційного дослідження у 2015 році була видана ґрунтовна монографія «Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.», яку визнали «Кращою книгою Хмельниччини-2015».

Окремо слід згадати успіхи С.М. Єсюніна на журналістській ниві – за період з 1999 до середини 2018 р. став автором понад 900 науково-популярних публікацій на історичну і краєзнавчу тематику у ЗМІ, зокрема у газетах «Подільські вісті», «Проскурів», «Є-Поділля», «Моя газета», «Пульс», «Сімейна газета», «Голос України» (Київ), «Армія України» (Київ), «Історія+» (Львів) та ін. Від 2005 р. став засновником, редактором та основним автором краєзнавчої сторінки «Краєвид» у обласній газеті «Є-Поділля». Проект діяв до серпня 2014 р., усього побачило світ 235 випусків «Краєвиду». У 2015 році розпочав співпрацю з Хмельницькою обласною державною телерадіокомпанією «Поділля-Центр» як науковий консультант та ведучий телевізійного проекту «Вулиці рідного міста», у рамках якого до початку 2018 року знято понад 60 передач.

Сергій Миколайович активно займається пам'яткоохоронною роботою на громадських засадах. Є членом консультативних рад з питань охорони пам'яток історії та культури міста Хмельницького та області. Багато років

є членом топонімічної комісії при Хмельницькому міськвиконкомі, під час засідань якої він висунув чимало пропозицій щодо назв нових та перейменування існуючих вулиць.

Єсюнін С.М. приймає активну участь у пошуково-дослідницькій роботі та археологічних експедиціях, докладає багато зусиль для поповнення музейних фондів цінними експонатами. Брав участь у дослідженні пам'ятки природи державного значення – печери «Атлантиди», історичних пам'яток Віньковецького, Старосинявського, Теофіпольського, Деражнянського, Дунаєвського та інших районів, в археологічних експедиціях: Хмельницькій обласній археологічній експедиції 1998 року, Подільській давньоруській археологічній експедиції 1998-2000 років, Подністровській археологічній експедиції 2001 р., в постійно діючій експедиції «Меджибіж-2000» (з 2001).

Широко відомий в області та місті С.М. Єсюнін як громадський діяч. У останні десятиліття він є постійним членом консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області, топонімічної комісії Хмельницької міської ради, архітектурно-містобудівної ради при Департаменті архітектури, містобудування та земельних ресурсів Хмельницької міської ради, науково-методичної ради Державного архіву Хмельницької області, ряду науково-методичних рад музеїв Хмельницької області. Крім того бере активну участь у роботі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Українського геральдичного товариства, громадської організації «Поклик віків», громадської організації «Центр стратегічних ініціатив» та ін.

Багатогранна робота на ниві історії, краєзнавства, музезнавства, журналістики, активна громадська діяльність була гідно оцінена: Єсюнін Сергій Миколайович – лауреат обласної премії ім. Ю. Сіцінського (2000), міської премії ім. Б. Хмельницького (2005), міської премії ім. М. Орловського (2007), регіональної премії «Скарби землі Болохівської» (2008), премії імені П. Клименка в галузі архівознавства, історії та джерелознавства (2017), нагороджений Почесною відзнакою Хмельницького міського голови (2006), орденом Почаївської ікони Пресвятої Богородиці Української Православної Церкви (2012), відзнакою Хмельницької обласної державної адміністрації «75 років Хмельницькій області» (2012). У 2009 році Указом Президента України удостоєний звання заслужений працівник культури України.

На сьогодні Єсюнін Сергій Миколайович – провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАНУ, член Подільського осередку Інституту української

археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, член Національної спілки краєзнавців України та Національної спілки журналістів України, член Всеукраїнського геральдичного товариства.

Про Єсюніна С.М.

1. *Гальчак С.Д.* Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – початок ХХІ ст. / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – С.555.
2. *Григоренко Л.* Єсюнін Сергій Миколайович – науковий біограф міста Хмельницького / Любов Григоренко, Олександр Григоренко // *Матеріали І міжн. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України»* / редкол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, від. ред.) – Хмельницький, 2016. – С. 347-350.
3. *Григоренко О.П.* Єсюнін Сергій Миколайович – історик, краєзнавець, музеєзнавець / О.П. Григоренко // *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр.– Кам'янець-Подільський, 2013. – Т. 20. – С. 387–392.
4. *Григоренко О.П.* Відомий краєзнавець, музеєзнавець, журналіст (до 45-річчя Сергій Миколайовича Єсюніна) // *Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник* / гол. ред. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 5. – С.177–180.
5. *Григоренко О.* Єсюнін Сергій Миколайович – історик, краєзнавець, музеєзнавець, журналіст, відомий просвітник сучасності / О. Григоренко, Л. Григоренко // / О.П. Григоренко // *Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю: матеріали VI всеукр. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 16 травня 2016 р.) – Хмельницький, 2016. – С.272-280.
6. Єсюнін Сергій Миколайович. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
7. *Завальнюк О.М.* Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С.173-183.
8. *Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа): біобібліографічний покажчик.* – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2011. – С.88-94.
9. *Лауреати міської премії імені Богдана Хмельницького в галузі історії, культури і мистецтва (1994-2013 роки): біобібліограф. довідник до 20-річчя заснування премії* / Хмельницька міська рада; Управління культури і туризму; Хмельницька міська ЦБС. – Хмельницький: Стожук О.В., 2014. – С.59;

10. Лауреати обласних премій Хмельниччини: Біобібліографічний покажчик / Упр. культури Хмельницька облдержадмін.; Хмельн. обл. наук. бібліотека ім. М.Островського. – Хмельницький, 2004. – С. 23-24;
11. Лауреат премії імені П. Клименка в галузі архівознавства, історії та джерелознавства Єсюнін Сергій Миколайович // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». – №2 (2) / 2017. – С.246-247.
12. Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / Національна академія наук України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Науково-дослідний інститут пресознавства; за ред. М.М. Романюка. – Львів, 2013. – Вип. 20. – С.169-170.
13. Хмельницька міська організація Національної спілки журналістів України. Довідник / Ред. і упоряд. Кабачинська С.І. – Хмельницький, 2017. – С.11
14. Хмельницький в іменах. Прозаїки. Поети. Журналісти: довідник / Уклад. В. Дмитрик, Є. Семенюк. – Хмельницький: Цюпак А.А., 2006. – С.48.

*Єсюніна Г.В.
м. Хмельницький*

ХРОНОЛОГІЧНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ ЄСЮНІНА СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА

Окремі видання:

1. *Єсюнін С.* Хмельницький футбол: історія, події, статистика. – Хмельницький, 2000. – 80 с.
2. *Єсюнін С.* Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – 112 с.
3. *Єсюнін С.* Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – 118 с.
4. *Єсюнін С.* Проскурів-Хмельницький. Подорож у часі. – Хмельницький, 2006. – 60 с.
5. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник Єсюнін С.М. – Хмельницький, 2006. – 80 с.

6. *Єсюнін С.* Місто Хмельницький: історія, події, факти. Видання друге, перероблене та доповнене. – Хмельницький, 2008. – 126 с.
7. *Єсюнін С.* Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.
8. *Єсюнін С.М.* Міста Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / Єсюнін Сергій Миколайович. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 20 с.
9. *Єсюнін С.* Незнане Поділля. – Городок: Бедрихів край, 2012. – 156 с.
10. *Єсюнін С.М.* Плоскирів: давня історія. – Хмельницький, 2015. – 62 с.
11. *Єсюнін С.М.* Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 336 с., іл.
12. *Єсюнін С.М.* Хмельницька міська рада – Проскурівське реальне училище. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2018. – 16 с.
13. *Єсюнін С.* Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. Видання друге, перероблене та доповнене. – Тернопіль, 2018. – 144с., іл.

Окремі видання (у співавторстві):

1. Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє / Під ред. С. Єсюніна, ... – Хмельницький, 2006. – 144 с.
2. Михайло Якимович Орловський (1807-1887): вибрані праці / Упорядники А.М.Трембіцький, С.М.Єсюнін. – Хмельницький-Кам'янець-Подільський, 2007. – Ч.1. – 276 с.
3. Хмельниччина справжня: Фотокнига / Автори текстів: Сергій Єсюнін, ... – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2007. – 156 с.
4. Тихомель: початок нового літописання / В.Олуйко, С.Єсюнін, Л.Коваленко. – Хмельницький, 2008. – 24 с.
5. Болохівська земля / В.Олуйко, Б.Гришук, С.Єсюнін, Г.Єсюніна, Д.Монастирський. – Хмельницький: Поліграфіст, 2008. – 32 с.
6. Вулиці Хмельницького. Фотокнига / Автор тексту: Сергій Єсюнін. – Хмельницький, 2008. – 60 с.
7. *Єсюнін С., Кохановський О.* Історичні пам'ятки Деражнянщини. – Хмельницький, 2009. – 48 с.
8. Путівник Хмельницька область. – Київ: Богдана, 2010. – 320 с., іл.
9. Туристичні маршрути Хмельниччини / Авт. проекту: С. Федоченко, Т. Колесниченко. Авт. тексту: С. Єсюнін та ін. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2013. – 176 с., іл.

10. *Завльнюк К.В., Єсюнін С.М.* Люди і боги давньої Німеччини / Науково-популярне видання. – Вінниця – Хмельницький: ПП Мельник, 2014. – 140 с.
11. *Завльнюк К.В., Єсюнін С.М.* Люди і боги давньої Британії / Науково-популярне видання. – Вінниця – Хмельницький: ПП Мельник, 2015. – 248 с.
12. *Завльнюк К.В., Єсюнін С.М.* Люди і боги давньої Франції / Науково-популярне видання. – Вінниця – Хмельницький: ПП Мельник, 2016. – 204 с.
13. Хмельниччина: науково-популярне видання / Упорядник: Т. Колесниченко. Авт. тексту: С. Єсюнін та ін. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2016. – 176 с., іл.
14. Путівник Хмельницький / Л. Баженов, С. Єсюнін, Г. Фурманчук, С. Хіхлушко. – Хмельницький: Поліграфіст, 2017. – 80 с., іл. – Серія «Провідник Хмельницьким краєм»
15. *Завльнюк К.В., Єсюнін С.М., Кравчук О.М.* Люди і боги давньої Чехії / Науково-популярне видання. – Вінниця – Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. – 184 с.
16. *Єсюнін С., Казанцев Д.* Історія міста Хмельницького в листівках. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2018. – 76 с., іл.
17. *Єсюнін С., Ващук Д., Гловацький А.* Історія адвокатури Хмельниччини: монографія / Сергій Єсюнін, Дмитро Ващук, Антон Гловацький: Серія «Регіональна історія адвокатури». – К. : КВІЦ, 2018. – 282 с., іл.

Наукові праці:

1995

1. *Єсюнін С.М.* Іван Ганжа / С.М. Єсюнін // Пилявецька битва 1648 року в історії України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчя Б.Хмельницького. – Стара Синява, 1995.
2. *Єсюнін С.М.* Іван Ганжа / С.М. Єсюнін // Збірник доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчя з дня народження Б.Хмельницького. – Збараж, 1995.

1997

3. *Єсюнін С.М.* Подільські назви населених пунктів на “- івці” / С.М. Єсюнін // VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура”. Наукові доповіді та повідомлення. Частина 1. – Харків, 1997. – С.248-251.
4. *Єсюнін С.М.* Природа і топоніміка Хмельниччина / С.М. Єсюнін // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997): Збірник

матеріалів Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1997. – С.448-451.

5. *Єсюнін С.М.* Сторінки історії митної та прикордонної служби / С.М. Єсюнін // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997): Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1997. – С. 342-350.
6. *Єсюнін С.М.* Історія двох мандрівок / С.М. Єсюнін // З історії вітчизняного туризму: збірник наук. статей /Федерація профспілок України; Ін-т туризму. – К., 1997. – С.9-15.

1998

7. *Єсюнін С.М.* Кам'яничина прикордонна / С.М. Єсюнін // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 2. – С. 37-39.
8. *Єсюнін С.М.* Походження назв населених пунктів на –івці / С.М. Єсюнін // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 19 вересня 1998 року. – Стара Синява, 1998. – С.261-263.
9. *Єсюнін С.М.* Православна шляхта в часи реформації XVI-XVII ст. / С.М. Єсюнін // Історія релігій в Україні: матеріали VIII Міжнародного круглого столу. – Львів, 1998. – С.94-96.
10. *Єсюнін С.М.* Проскурівський повітовий вартово-охоронний курінь (1918 р.) / С.М. Єсюнін // Науковий збірник “Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року” (Матеріали II Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю П.Скоропадського та 80-річчю Української Держави). – Київ, 1998. – С. 106-108.

1999

11. *Єсюнін С.М.* А.Сендульський – дослідник Волині / С.М. Єсюнін // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 6. – Київ, 1999. – С. 315-317.

2000

12. *Єсюнін С.М.* Нові напрямки у побудові недержавних музеїв / С.М. Єсюнін // Музеї у XXI столітті: Збірник наукових праць. – Херсон, 2000. – С. 119-122.
13. *Єсюнін С.М.* С.Кисельов: від “молодшого юриста” до губернського старости / С.М. Єсюнін // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 365-372.

14. *Єсюнін С.М.* Спортивні клуби «Маккабі» на Поділлі / С.М. Єсюнін // Штетл. Літературно-публицистический сборник. Вып. 1. – Хмельницький, 2000. – С.38-40.

2001

15. *Єсюнін С.М.* Історія прикордонних та митних установ Хмельниччини / С.М. Єсюнін // Літопис Хмельниччини – 2001: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2001. – С. 39-48.
16. *Єсюнін С.М.* Маловідомі сторінки німецької окупації на Поділлі // Матеріали обласної музейної науково-практичної конференції з нагоди 60-річчя початку Великої Вітчизняної війни. – Хмельницький, 2001. – С.

2002

17. *Єсюнін С.М.* До історії рибальства на Дністрі на початку ХХ століття / С.М. Єсюнін // Природа Хмельниччини: потенціал, охорона, проблеми. Матеріали науково-практичної конференції 2-5 жовтня 2002 року. – Нетішин, 2002. – С.96-98.
18. *Єсюнін С.М.* До історії періодичних видань у Проскурові початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів, 2002. – С. 100-102.

2003

19. *Єсюнін С.М.* До історії Бернардинського монастиря в Ізяславі на межі ХІХ-ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Т.2-3. – Нетішин, 2003-2004. – С.39-41.

2004

20. *Єсюнін С.М.* Нові сторінки історії міста / С.М. Єсюнін // Від Проскурова до Хмельницького: минуле та сучасність. Матеріали міської науково-практичної конференції, приуроченої до 50-річчя перейменування міста Проскурова у місто Хмельницький. – Хмельницький, 2004. – С.23-28.
21. *Єсюнін С.М.* “Репресовані” храми, або до історії знищення культових споруд в Проскурові / С.М. Єсюнін // Великий терор на Хмельниччині. Історико-краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – С. 153-160.
22. *Єсюнін С.М.* Історія міст та містечок Волині у працях Апполонія Сендальського / С.М. Єсюнін // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. – Луцьк, 2004. – С.191-192.

23. *Єсюнін С.М.* Нові сторінки історії міста Хмельницького / С.М. Єсюнін // *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 431-436.*
24. *Єсюнін С.М.* До історії міста Проскурів на початку XX ст. (за архівними матеріалами) / С.М. Єсюнін // *Літопис Хмельниччини – 2004: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – С. 129-140.*
25. *Єсюнін С.М.* 95 років з часу виходу в світ першої газети в Проскурові / С.М. Єсюнін // *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2005 рік: Реком. бібліогр. довід. / Упр. культури Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М.Островського. – Хмельницький, 2004. – С. 51-53.*
26. *Єсюнін С.М.* 25 років тому на подільську землю прибув Олімпійський вогонь / С.М. Єсюнін // *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2005 рік: Реком. бібліогр. довід. / Упр. культури Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М.Островського. – Хмельницький, 2004. – С. 43-44.*
27. *Єсюнін С.М.* Бібліографія праць М.Я. Орловського / С.М. Єсюнін // *Священник Михаил Орловский. Историческое описание заштатного г. Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии [Репринтне видання 1864 р. Передмова та упор. А.Трембіцький] – Хмельницький, 2004. – С.16–18.*

2005

28. *Єсюнін С.М.* Бої на північно-східній околиці Проскурова у березні 1944 року / С.М. Єсюнін // *Хмельниччина: Дивокрай. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – 2005. – № 1-2.*
29. *Єсюнін С.М.* Історія забудови міста Хмельницького / С.М. Єсюнін // *Архітектурний вісник. – 2005. – №2-3. – С.48-53.*
30. *Єсюнін С.М.* Роль міст як адміністративних, економічних, культурно-освітніх центрів у Подільській губернії в другій пол. XIX – на поч. XX ст. / С.М. Єсюнін // *Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Т. 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці, 2005. – С. 109-112.*
31. *Єсюнін С.М.* Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15. – С.391-397.*

2006

32. *Єсюнін С.М.* Стан православної церкви у містах Подільської губернії наприкінці XIX ст. / С.М. Єсюнін // *Матеріали міжнародної науково-*

практичної конференції “Церква і держава у служінні народів” 2-4 листопада 2005 р. – Хмельницький, 2006. – С.374-378.

33. *Єсюнін С.М.* Проскурівські реальне та комерційне училища на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський, 2006. – Т. 6. – С. 273-280.
34. *Єсюнін С.М.* До питання про найдавнішу згадку міста Хмельницького / С.М. Єсюнін // Місто Хмельницький в контексті історії України. Студії Центру дослідження історії Поділля. Т. 2. – Хмельницький, Кам’янець-Подільський, 2006. – С. 20-23.
35. *Єсюнін С.М.* Проскурів у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (1861 – 1914 рр.) / С.М. Єсюнін // Місто Хмельницький в контексті історії України. Студії Центру дослідження історії Поділля. Т. 2. – Хмельницький, Кам’янець-Подільський, 2006. – С. 72-81.
36. *Єсюнін С.М.* Могилів-Подільський у другій половині ХІХ ст. / С.М. Єсюнін // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – Могилів-Подільський, 2006. – С. 91-96.
37. *Єсюнін С.М.* Історія розвитку адміністративно-територіального устрою Хмельницької області (1793-2006 рр.) / С.М. Єсюнін // Врублевський О., Артеменко В. Територіальна реформа: від моделювання до реалізації. Інформаційні матеріали для Хмельницької області. – К., 2006. – С.2-13.
38. *Єсюнін С.М.* Адміністративно-територіальний поділ Ізяславщини наприкінці ХVІІІ – початок ХХІ ст. (1796-2006 рр.) / С.М. Єсюнін // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006. – Ізяслав-Острог, 2006. – С.49-54.
39. *Єсюнін С.М.* Камеральний і топографічний опис Проскурова і ключа Плоскирівського / С.М. Єсюнін // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського Подільської осередок. – Київ-Хмельницький, 2006. – Т.14. – С.89-97.

2007

40. *Єсюнін С.М.* Православна церква в містах Подільської губернії наприкінці ХІХ століття / С.М. Єсюнін // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2007. Книга І. – Львів, 2007. – С. 392-397.
41. *Єсюнін С.М.* Медичне забезпечення міст Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський, 2007. – Т. 9. – С. 318-331.
42. *Єсюнін С.М.* Маєтки Деражнянщини / С.М. Єсюнін // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. – Самчики, 2007. – Вип. 1. – С.70-74.

43. *Єсюнін С.М.* Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ століття: до історії формування та становлення / С.М. Єсюнін // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С. 335-343.
44. *Баженів Л.В., Єсюнін С.М.* Бібліографія історії міста Хмельницького / Л.В.Баженів, С.М. Єсюнін // Літопис Хмельниччини – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 111-128.
45. *Єсюнін С.М.* До історії мікрорайонів міста Хмельницького / С.М. Єсюнін // Літопис Хмельниччини – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 129-140.
46. *Єсюнін С.М.* Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії другої половини ХІХ століття / С.М. Єсюнін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 12. Серія Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – С.194-197.
47. *Єсюнін С.М.* Хмельниччина історична: від середньовіччя до УНР / С.М. Єсюнін // Хто є хто на Хмельниччині. Видатні земляки: Презентаційно-довідкове краєзнавчо-біографічне видання. – Київ: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2007. – Вип. 4. – С. 31-62.
48. *Єсюнін С.М.* Міста Поділля в історико-краєзнавчих описах Михайла Орловського / С.М. Єсюнін // Видатні постаті міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”). – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – С. 67-73.
49. *Єсюнін С.М., Трипачук В.М.* Автобіографічні спогади письменника, публіциста, редактора / С.М. Єсюнін, В.М. Трипачук // Видатні постаті міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”). – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – С. 107-110.
50. *Єсюнін С.М.* 135 років Шепетівській залізничній лінії (Полонне-Шепетівка-Славута) / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2008 рік. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М.Островського. – Хмельницький, 2007. – С. 50-52.
51. *Єсюнін С.М.* 125 років з дня народження визначного воєначальника УНР Петра Федоровича Болбочана / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2008 рік. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М.Островського. – Хмельницький, 2007. – С. 84-89.

52. *Єсюнін С.М.* Соціально-економічний стан міст Подільської губернії на момент впровадження реформ 1860-х років / С.М. Єсюнін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – С.8-11.

2008

53. *Єсюнін С.М.* Ляховецька сочиніанська громада XVIII ст. та Тихомельська вежа-каплиця як її культовий центр: питання історії та збереження пам'ятки / С.М. Єсюнін // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2008. Книга II. – Львів, 2008. – С. 693-702.
54. *Єсюнін С.М.* Храми військового відомства міських гарнізонів Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції “Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне” – Вінниця, 2008. – С.252-256.
55. *Єсюнін С.М.* Храми військового відомства міських гарнізонів Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції “Просвітителі та сповідники Подільської землі: історія та сучасність” – Хмельницький: Видавництво ХІ МАУП, 2008. – С.37-43.
56. *Єсюнін С.М.* Становлення банківсько-кредитної системи у містах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 13. Серія Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008. – С. 212-216.
57. *Єсюнін С.М.* Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 11. – С. 198-219.
58. *Єсюнін С.М.* Подільські видання XIX-початку XX ст. про Пилявецьку битву / С.М. Єсюнін //Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, ПП Мельник А.А., 2008. – С.285-325.
59. *Єсюнін С.М.* Тихомельська вежа-каплиця: питання історії та збереження пам'ятки / С.М. Єсюнін // Хмельниччина: Дивокрай. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – № 1. 2007 - №1. 2008.

60. *Єсюнін С.М.* Городок на сторінках адрес-календарів кінця XIX-початку XX ст. / С.М. Єсюнін //Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. Збірник матеріалів 2-ї науково-краєзнавчої конференції “Городок – історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє”. – Городок: Бедрихів край, 2008. – С.231-247.
61. *Єсюнін С.М.* Проскурівський вартово-охоронний курінь (1918 р.) / С.М. Єсюнін // Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917-1921 рр.). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Хмельницький, 2008. – С.43-46.
62. *Єсюнін С.М.* Забудова міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття та питання щодо її збереження (на прикладі м. Хмельницького) / С.М. Єсюнін // Праці центру пам’яткознавства. Випуск 13 / Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2008. – С. 79-92.
63. *Єсюнін С.М.* Звіти Подільських губернаторів як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій пол. XIX ст. / С.М. Єсюнін // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – Хмельницький, 2008. – Т.17. – С.188-195.

2009

64. *Єсюнін С.* До історії Хмельницького футболу / С. Єсюнін // 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 48-52.
65. *Єсюнін С., Флентін В.* Перша спортивна організація на Поділлі / С. Єсюнін, В. Флентин // 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 52-55.
66. *Єсюнін С.М.* До історії першого на Поділлі спортивного товариства «Сокил» (за матеріалами газети «Подолія» початку XX ст.) / С.М. Єсюнін // 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 56-58.
67. *Єсюнін С.М.* Музейна експозиція “Голодомор 1932-1933” у Меджибожі / С.М. Єсюнін // Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка /

- Збірник наукових праць. Випуск 3. – Хмельницький: ХІ МАУП, 2009. – С.44-46.
68. *Єсюнін С.М.* Міська садибна забудова Проскурова кінця ХІХ – початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики». – Самчики, 2009. – Вип. 2. – С.81-98.
  69. *Єсюнін С.М.* Церковне будівництво у містах Подільської губернії у другій половині ХІХ ст. / С.М. Єсюнін // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2009. Книга ІІ. – Львів, 2009. – С.305-315.
  70. *Єсюнін С.М.* Старокостянтинів на сторінках волинських газет наприкінці ХІХ – початку ХХ століття / С.М. Єсюнін // Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 17-18 вересня 2009 р. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – Ч.1. – С.102-112.
  71. *Єсюнін С.М.* Місто Бар Могилівського повіту у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: соціально-економічні аспекти / С.М. Єсюнін // Третя Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 116-124.
  72. *Єсюнін С.М.* Отримання статусу міста населеними пунктами Подільської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Вінниччина: минуле й сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 229-238.
  73. *Єсюнін С.М.* Проскурівський гарнізон у другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. – К.: Центральний музей збройних сил України, 2009. – С.120-129.
  74. *Єсюнін С.М.* 50 років з часу створення хмельницького футбольного клубу «Динамо» / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2010 рік: Реком. бібліогр. довід. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2009. – С. 48-49.
  75. *Єсюнін С.М.* 100 років з дня народження Сергія Івановича Горшкового / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2010 рік: Реком. бібліогр. довід. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2009. – С. 50-51.
  76. *Єсюнін С.М.* 110 років з дня народження Миколи Сергійовича Осліковського / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2010 рік: Реком. бібліогр. довід. / Упр. культури,

туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2009. – С. 57-59.

77. *Єсюнін С.М.* Становлення транспортної мережі у Подільській губернії та її вплив на розвиток міст в другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 2. – С.145–154.
78. *Єсюнін С.М.* Містечко Меджибіж Подільської губернії на сторінках адрес-календарів кінця XIX – початку XX століття / С.М. Єсюнін // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж–Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – Ч.1. – С.256–267.

2010

79. *Єсюнін С.М.* Спорудження типових полкових храмів у районі дислокування 12-го армійського корпусу наприкінці XIX – на поч. XX ст. / С.М. Єсюнін // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2010. Книга I. – Львів, 2010. – С.357-365.
80. *Єсюнін С.М.* Євген Онацький: кам'янецький період життя відомого глухівчанина / С.М. Єсюнін // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.3. – К. – Глухів, 2010. – С.260–263.
81. *Єсюнін С.М.* 46-й піхотний Дніпровський полк – місце служби О.І. Куприна / С.М. Єсюнін // Олександр Купрін і Поділля (Матеріали літературно-краєзнавчої конференції 24 вересня 2010). – Хмельницький, 2010. – С.11–23.
82. *Єсюнін С.М.* Проскурів у роки служби Олександра Куприна / С.М. Єсюнін // Олександр Купрін і Поділля (Матеріали літературно-краєзнавчої конференції 24 вересня 2010). – Хмельницький, 2010. – С.77–83.
83. *Єсюнін С.М.* Вулиця Грушевського у місті Хмельницькому: до історії забудови у XIX – початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С.41–48.
84. *Єсюнін С.М.* Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – Т.1. – С. 323–336.
85. *Єсюнін С.М.* Подільський період 12-го уланського (35-го драгунського) Белгородського полку в другій половині XIX – на початку XX ст. /

С.М. Єсюнін // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 грудня 2010 р. м. Харків. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. – С.103-107.

86. *Єсюнін С.М.* Плоскирів – Проскурів – Хмельницький. До 580-річчя з часу першої згадки про Плоскирів / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2011 рік: реком. бібліогр. довід. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2010. – С. 62–64.
87. *Єсюнін С.М.* Військові частини Проскурівського гарнізону у другій пол. XIX – початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Літопис Хмельниччини-2010: краєзнавчий збірник. – Хмельницький: ПП Мельник, 2010. – С.48–88.
88. *Єсюнін С.М.* Кам'янецький період життя Євгена Онацького / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т. 15. – С.214–220.
89. *Єсюнін С.М.* Економічний розвиток Кам'янця-Подільського у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського: збірник матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю.Сіцінського і 115-річчю від дня народження В.Січинського. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С.281–287.
90. *Єсюнін С.М.* Економічний розвиток Кам'янця-Подільського у другій половині XIX – на початку XX ст. як фактор міжнародного виміру / С.М. Єсюнін // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Третьої Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність» (5-6 жовтня 2006 року). – Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2010. – С.36–40.

2011

91. *Єсюнін С.М.* Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Український млинологічний журнал. – 2011. – №1. – С.108–111.
92. *Єсюнін С.М.* Завжди відкритий та готовий до творчої співпраці / С.М. Єсюнін // Завальнюк О.М. Лідер наукової школи (До 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної праці професора Л.В. Ба-

- женова) / О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С.29–30.
93. *Єсюнін С.М.* Запорізька Червонопрапорна / С.М. Єсюнін // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25 травня 2011 р. м. Дніпропетровськ. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2011. – С.429–433.
94. *Єсюнін С.М.* Брати Смоличі: рік у Глухівській гімназії / С.М. Єсюнін // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.4. – К. – Глухів, 2011. – С.358–360.
95. *Єсюнін С.М.* Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С.183–185.
96. *Єсюнін С.М.* Храми римо-католицької церкви у Проскурівському повіті Подільської губернії за візитацією 1844 року / С.М. Єсюнін // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2010. Книга І. – Львів, 2010. – С.322-325.
97. *Єсюнін С.М.* Замок та міські укріплення Плоскирова ХVІ – ХVІІ ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В., Блажевич Ю.І., Єсюнін С.М. та ін. – Хмельницький, 2011. – С.60-67.
98. *Єсюнін С.М.* Розбудова Проскурова в першій половині ХІХ ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В., Блажевич Ю.І., Єсюнін С.М. та ін. – Хмельницький, 2011. – С.104-114.
99. *Єсюнін С.М.* Місто Ізяслав на сторінках волинських газет наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / С.М. Єсюнін // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Вип.4. – Нетішин, 2011. – С.57-65.
100. *Єсюнін С.М.* Друковане слово Поділля: до витоків. 150 років з часу виходу першого номера часопису «Подольские епархиальные ведомости» / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2012 рік: реком. бібліогр. довід. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2011. – С. 49–50.
101. *Єсюнін С.М.* Плоскирівський замок та міські укріплення ХVІ – ХVІІ ст. / С.М. Єсюнін // Замки України: дослідження, збереження, використання. Серія збірників наукових праць. – Галич; Київ, 2011. – С.105-111.

102. *Єсюнін С.М.* Храми римо-католицької церкви у Летичівському повіті Подільської губернії за візитацією 1844 року / С.М. Єсюнін // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали П'ятої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України». – Межибіж–Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. – Ч.2. – С.390-396.
103. *Єсюнін С.М.* Брати Смоличі у Кам'янці-Подільському / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 17. – С.201-207.
104. *Єсюнин С.Н.* Планы городов как источник исторической урбанистики Подольской губернии XIX – начала XX вв. / С.Н.Єсюнин // Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база : зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я.Купалы ; рэдкал. І.В. Соркіна (гал. рэд.) [і інш.]. - Гродна : ГрДУ, 2011. – С.195-207.

2012

105. *Єсюнін С.М.* 12-й армійський корпус Київського військового округу в другій пол. XIX – на поч. XX ст.: до історії формування та становлення військових гарнізонів / С.М. Єсюнін // Воєнна історія Середньої Наддніпряни. Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. м. Київ. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. – С.234–240.
106. *Єсюнін С.М.* До історії села Двірець Ізяславського району / С.М. Єсюнін // Педагогіка духовності / Збірка наукових праць в 2-х частинах. Ч. 1: Пересопницьке Євангеліє: духовна святиня українського народу (до 455-річчя з початку написання Пересопницького Євангелія). – Хмельницький, 2012. – С.62-66.
107. *Єсюнін С.М.* Катерина Рубчакова: сторінки біографії видатної актриси / С.М. Єсюнін // Духовні витоки Поділля: жінки в історії краю: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 1 березня 2012 р.) – Хмельницький, 2012. – С.205-208.
108. *Єсюнин С.Н.* Биографии генералов 10-й пехотной дивизии Чеодаева, Мисевского и де Юнкера / С.Н. Єсюнин // Война 1812 года: события, судьбы, память: материалы международной научно-практической конференции, Витебск, 17-18 мая 2012 г. / Вит. гос. ун-т; редкол. : А.П. Косов (отв.ред.) [и др.]. – Витебск: УО «ВГУ им. П.Машерова», 2012. – С.92-96.
109. *Єсюнін С.М.* III науково-краєзнавча конференція «Місто Хмельницький в контексті історії України» / С.М. Єсюнін // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л.В. Баже-

- нов. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 3. – С.135–137.
110. *Єсюнін С.М.* До історії 175-го піхотного Батуринського полку / С.М. Єсюнін // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.5. – К. – Глухів, 2012. – С. 296-300.
111. *Григоренко О.П., Єсюнін С.М.* Визвольна війна 1648-1657 рр. в історії Хмельницької області: події та пам'ятки / О.П. Григоренко, С.М. Єсюнін // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». Збірник матеріалів. – Вінниця, 2012. – С.104-115.
112. *Бернадська Л.В., Єсюнін С.М.* Адміністративно-територіальний поділ Хмельницької області наприкінці XVIII – початку XXI ст. (1793 - 2012) / Л.В. Бернадська, С.М. Єсюнін // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2012. – С.26-38.
113. *Єсюнін С.М.* До історії Подільської залізниці та депо Гречани / С.М. Єсюнін // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2012. – С.274.
114. *Григоренко О.П., Єсюнін С.М.* Інтелектуальний портрет видатного сучасного історика, доктора історичних наук, професора Стефанії Едуардівни Баженової / О.П. Григоренко, С.М. Єсюнін // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2012. – С.444-449.
115. *Єсюнін С.М.* З історії Могилів-Подільського: впровадження досягнень науково-технічного прогресу в другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Четверта Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – С.154-162.
116. *Єсюнін С.М.* Надання Плоскирову магдебурзького права / Єсюнін С.М. // Тези доповідей круглого столу «Відродження місцевого самоврядування у Незалежній Україні» з нагоди 15-річчя статуту територіальній громаді міста Хмельницького. – Хмельницький, 2012. – С.10-13.
117. *Григоренко О.П., Єсюнін С.М.* Визвольна війна 1648-1657 рр. в історії Хмельницької області і Старокостянтинова: події та пам'ятки / О.П.Григоренко, С.М. Єсюнін // Старокостянтинів і край в украї-

но-руській історії доби XVI-XVIII ст. Матеріали науково-практичної конференції / Редкол.: Л.В. Баженов (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2012. – С.6-15.

118. *Єсюнін С.М.* Ремісничо-промислове виробництво у містах Подільської губернії у другій половині XIX – на поч. XX ст. / С.М. Єсюнін // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж–Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – Ч.1. – С.91-100.
119. *Єсюнін С.М.* Фортифікатор XVI ст. Бернардо Морандо / С.М. Єсюнін // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 110-115.

2013

120. *Єсюнін С.М.* Дослідження Є. Сіцинським наприкінці XIX ст. Смотрицького замку / С.М. Єсюнін // Археологічні студії «Меджибіж». Науковий щорічник 1, 2012. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С.49-53.
121. *Єсюнін С.М.* До історії 44-ї артилерійської бригади (1897-1914) / С.М. Єсюнін // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (Серія “Ніжинознавчі студії”, № 10) : Зб. наук. пр. / Посохов С.І. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Бойко О.Д., Верба І.В., Верменич Я.В. [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 15 (18). – К. : Центр пам'яткознавства НАН України, 2013. – С.49-56.
122. *Єсюнін С.М.* До встановлення найдавніших згадок про села Копачівка, Яськівці та Коржівці Деражнянського району // Деражнянщина: минуле і сучасне: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова), Кохановський О.Б. (співголова) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С.86-88.
123. *Єсюнін С.М.* Матеріали до біографії педагога та етнографа Петра Чуйкевича / С.М. Єсюнін // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.6. – К. – Глухів, 2013. – С. 343-346.
124. *Єсюнін С.М.* Храми римо-католицької церкви у Кам'янець-Подільському та Кам'янецькому повіті Подільської губернії за візитацією 1844 року / С.М. Єсюнін // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2013. Книга I. – Львів, 2013. – С.345-353.
125. *Єсюнін С.М.* Плоскирів у XV-XVIII ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю

- Пилявецької битви / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2013. – С. 150-156.
126. *Єсюнін С.М.* Храми римо-католицької церкви Дунаєвеччини за візитацією 1844 року / С.М. Єсюнін // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників та свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В.С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2013. – Вип. 5. – С.498-502.
127. *Єсюнін С.М.* Електрифікація міст Подільської губернії на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 2013. – С. 289-294.
128. *Єсюнін С.М.* Іконографія фортифікацій Поділля в польських періодичних виданнях ХІХ століття / С.М. Єсюнін // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 162-166.
129. *Єсюнін С.М.* Григорій Ткачук: галичанин, герой-трудівник Поділля / С.М. Єсюнін // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: матеріали міжнародної наукової конференції. Серія збірників наукових праць. – Галич, 2013. – С.45-49.
130. *Єсюнін С.Н.* 300-летний юбилей дома Романовых: торжества в провинции (на примере Подольской губернии) / С.Н. Есюнин // Династия Романовых: 400 лет в истории России: материалы международной научной конференции. – СПб.: ФБГОУВПО «СПГУТД», 2013. – С. 115-117.
131. *Єсюнін С.Н.* Военные реформы второй половины ХІХ в.: формирование постоянных гарнизонов (на примере 12-го армейского корпуса) / С.Н. Есюнин // Династия Романовых: 400 лет в истории России: материалы международной научной конференции. – СПб.: ФБГОУВПО «СПГУТД», 2013. – С. 110-114.
132. *Єсюнін С.М.* До історії надання Плоскирову магдебурзького права / С.М. Єсюнін // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж» – 1,2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч.1. – С.139-146
133. *Єсюнін С.М.* Пам'ятки архітектури міста Хмельницького: сучасний стан проблеми / С.М. Єсюнін // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж» – 2,2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч.1. – С.69-76.

134. *Єсюнін С.М.* Пам'ятники гетьманові Богданові Хмельницькому в місті Хмельницькому / С.М. Єсюнін // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж» – 2, 2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч.2. – С.74–78.
135. *Єсюнін С.М.* Новий археологічний науковий збірник / С.М. Єсюнін // Археологічні студії «Меджибіж». Науковий щорічник 2, 2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С.121–122.
136. *Єсюнін С.М.* Перша археологічна праця на Поділлі / С.М. Єсюнін // Археологічні студії «Меджибіж». Науковий щорічник 2, 2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С.122–126.
137. *Єсюнін С.М.* Археологічні студії «Меджибіж»: науковий щорічник 1»2012 / С.М. Єсюнін // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 5. – С.158–159.
138. *Єсюнін С.М.* Музейна експозиція “Голодомор 1932-1933” у Меджибожі / С.М. Єсюнін // Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932-1933 років (до 5-річчя від дня створення) / Упор. і передм. А.М. Трембіцький. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С.39–41.
139. *Єсюнін С.М.* Визволення області: 94 дні запеклих боїв / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2014 рік / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2013. – С. 54–59.
140. *Єсюнін С.М.* Плоскирів – Проскурів – Хмельницький: до 60-річчя з дня перейменування міста Проскурова в місто Хмельницький / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2014 рік / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2013. – С. 72–74.
141. *Єсюнін С.М.* Проскурівський вартово-охоронний курінь (1918 р.) / С.М. Єсюнін // Поділля у добу Української революції 1917-1920 рр.: матеріали круглих столів / [редкол.: О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький, Л.В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 77–81.
142. *Єсюнін С.М., Григоренко О.М.* Подільські міста в адміністративно-територіальній системі Російської імперії / С.М. Єсюнін // Тези доповідей круглого столу «Місцеве самоврядування: теоретичні та практичні аспекти» (з нагоди 90-річчя з часу утворення в Проскуріві міської ради), м. Хмельницький, 24 вересня 2014 р. – Хмельницький, 2013. – С.18–28.

143. *Єсюнін С.М.* Хмельницький // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т.10 : Т-Я. – 2013. – С. 387-389.
144. *Єсюнін С.М.* Хмельницький обласний краєзнавчий музей // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т.10 : Т-Я. – 2013. – С. 393.
145. *Єсюнін С.М.* Чорний Острів // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т.10 : Т-Я. – 2013. – С. 558-559.
146. *Єсюнін С.М.* Шепетівка // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т.10 : Т-Я. – 2013. – С. 629-630.
147. *Єсюнін С.М.* Ярмолинці // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т.10 : Т-Я. – 2013. – С. 756-757.

2014

148. *Єсюнін С.М.* Професійна підготовка кадрів поліції в Подільській губернії: Кам'янець-Подільська школа поліцейських урядників (1910-1914 рр.) / С.М. Єсюнін // Духовність. Мораль. Правопорядок. Збірка доповідей науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Видавничий відділ Кам'янець-Подільської єпархії, 2014. – С. 81-86.
149. *Єсюнін С.М.* Петро Чуйкевич – товариш Т.Г. Шевченка: матеріали до біографії / С.М. Єсюнін // Постаць Тараса Шевченка в сучасному культурному і геополітичному просторі: зб. наук. пр. Хмельницького ін.-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 1. – С.106-115.
150. *Єсюнін С.М.* До історії 19-го піхотного Костромського полку: роки дислокації на Сіверщині / С.М. Єсюнін // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.7. – К. – Глухів, 2014. – С. 183-187.
151. *Єсюнін С.М.* Архітектори – будівничі православних храмів на Поділлі (друга половина ХІХ ст.) / С.М. Єсюнін // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. пр. Хмельницького ін.-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 3. – С.144-151.
152. *Єсюнін С.М.* Бої 1-ї гв. Армії на північних підступах до Проскурова у березні 1944 року (за журналом бойових дій) / С.М. Єсюнін // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М.

- (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2014. – С. 181-186.
153. *Завальнюк К.В., Єсюнін С.М.* Часопис Січових стрільців «Стрілецька Думка» // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. – К., 2014. – С.209-211.
154. *Єсюнін С.М.* Миньковецький костел Воздвиження Св. Хреста за візитацією 1844 р. _ С.М. Єсюнін // Наукові записки Центру Мархочкознавства / Упоряд. В.Захарев. – Хмельницький:ФОП Цюпак, 2014. – Т.6. – С.223-233.
155. *Єсюнін С.М.* Місто Бар Могилівського повіту на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспектива сталого розвитку, присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчю виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси ХV-ХVІІІ ст.». – Київ – Бар, 2014. – С.75-81.
156. *Єсюнін С.М.* Містечко Шаргород на сторінках пам'ятних книжок Подільської губернії ХІХ – початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. кол.: С.Д. Гальчак (голова), Ю.А. Зінько (співголова), А.В. Войнаровський (відп. секретар) та ін. – Вінниця, 2014. – С.24-30.
157. *Єсюнін С.М.* Історія Проскурівського собору Різдва Богородиці / С.М. Єсюнін // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2,2014). – Хмельницький: ІРД, 2014. – С.107-111.
158. *Єсюнін С.М.* Містечко Славути на сторінках періодичних видань кінця ХІХ – на початку ХХ століття / С.М. Єсюнін // Славучина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014 р., м. Славути). – Київ – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2014. – С. 108-116.
159. *Єсюнін С.М.* Громадське управління містами Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали ХІV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. – С. 194-204.
160. *Єсюнін С.М., Лукашук В.С.* Пам'ятники Т.Г. Шевченку в Хмельницькій області / С.М. Єсюнін, В.С. Лукашук // Матеріали ХІV По-

- дільської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. – С. 42-48.
161. *Григоренко О.П., Єсюнін С.М.* Герой оборонних боїв Кам'янка-Струмилівського та Київського укріплених районів капітан Кіпаренко: сторінки біографії / О.П. Григоренко, С.М. Єсюнін // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 197-200.
162. *Єсюнін С.М.* Звіти про виконання археологічних досліджень на території Хмельницької області (за фондами Хмельницького обласного краєзнавчого музею) / С.М. Єсюнін // Археологічні студії «Меджибіж». Науковий щорічник 3, 2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С.106-112.
163. *Єсюнін С.М.* Розвиток залізничного транспорту на Поділлі та Південно-Східній Волині / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2014. – Вип.1. – С. 96-102.
164. *Єсюнін С.М.* Най знають, що українці не лише хлібороби. До 100-річчя з дня народження Лео Мола (Леоніда Молодожанина) / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2014. – С. 92–95.
165. *Єсюнін С.М.* Проскурів у роки Української національної революції 1917-1920 років // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Вип. VIII. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2014. – С. 191-200.
166. *Григоренко О.П., Єсюнін С.М.* Історик Федір Павлович Шевченко – терниста доля вченого-патріота // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Вип. VIII. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2014. – С. 148-159.
167. *Єсюнін С.М.* 173-й піхотний Кам'янецький полк: трагічні події 1916 року та полкова історія попередніх років / С.М. Єсюнін // Воєнні аспекти історії Поділля ХХ – ХХІ ст.: матеріали науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р. – Кам'янець-Подільський – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 3-12.

168. *Есюнін Сергей, Завальнюк Константин*. Развитие украинско-белорусской торговли во 2-й половине XIX века // Гісторыя гандлю ў Беларусі (ад старажытнага часу да канца XX ст.): праблемы вывучэння і перспектывы даследавання: матэр. I Міжнар. навукова-практ. канферэнцыі (Мінск, 14–16 лістапада 2013 г.) / Цэнтр вывучэння гісторыі гандлю ТАА «Інстытут рознічных тэхналогій “Менка”»; рэд. рада: Андрэй Кіштымаў, Захар Шыбека [і інш.]. Мінск: Тэхналогія, 2014. – С. 97-107.

2015

169. *Есюнін С.М.* Періодичні видання Подільської губернії у 1838-1914 роках / С.М. Есюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Есюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип.2. – С. 55-66.
170. *Есюнін С.М.* Храмы римо-католицької церкви у Проскурівському повіті Подільської губернії за візитацією 1844 року / С.М. Есюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Есюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип.3. – С. 84-87.
171. *Есюнін С.М.* Видатні вчені XX століття – уродженці міста Хмельницького / С.М. Есюнін // Духовні витоки Поділля: жінки в історії краю: матеріали V всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 23 квітня 2015 р.) – Хмельницький, 2015. – С.36-43.
172. *Есюнін С.М.* Глухівське міське трикласне училище Федора Терещенка: створення та перші роки існування (1891-1893) / С.М. Есюнін // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.8. – К. – Глухів, 2015. – С. 213-216.
173. *Есюнін С.М.* Релігійно-церковна преса Поділля другої половини XIX – початку XX ст. / С.М. Есюнін // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2015. Книга I. – Львів, 2015. – С.208-213.
174. *Есюнін С.М., Григоренко О.П.* Заснування та розвиток першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл» / С.М. Есюнін, О.П. Григоренко // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. – Вип. 7. – С.100–104.
175. *Есюнін С.М.* Славутчина та Правобережна Україна в історії України / С.М. Есюнін // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. – Вип. 7. – С.136–137.

176. *Єсюнін С.М.* Плоскирів під гербом Єліта / С.М. Єсюнін // Літопис Хмельниччини-2015: краєзнавчий збірник / Ред кол.: О.М. Брицька (голова), С.М. Єсюнін (відпов. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. – С.207-214.
177. *Єсюнін С.М.* Історія 7-ї (19-ї) Запорізької червонопрапорної дивізії / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип.4. – С.51-59.
178. *Єсюнін С.М.* Нові видання Хмельницького обласного краєзнавчого музею / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип.5. – С. 250-251.
179. *Єсюнін С.М.* До історії 167-го піхотного Острозького полку / С.М. Єсюнін // Острозький краєзнавчий збірник: збірник наукових праць. Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. – Випуск 8. – Острог, 2015. – С.45-49.
180. *Єсюнін С.М.* Храми римо-католицької церкви Віньковеччини за візитацією 1844 року / С.М. Єсюнін // Віньковеччина в історії Поділля. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції / [Л.В. Баженов (відп. ред.), В.В. Войтович (відп. секретар) та ін.] – Віньківці, 2015. – С.51-54.
181. *Єсюнін С.М.* До історії Володимир-Волинського гарнізону у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимир-Волинського та України. Науковий збірник. – Випуск 54. Матеріали 54-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовтня 2015 року, м. Володимир-Волинський / Упоряд. А. Силук, В. Пикалюк. – Луцьк, 2015. – С.169-173.
182. *Єсюнін С.М.* Іконографія Бердичева в польських періодичних виданнях XIX століття / С.М. Єсюнін // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12-13 листопада 2015 р.). – Вип.52. – Бердичів: ФОП Мельник М.В., 2015. – С. 72-76.
183. *Єсюнін С.М.* До історії залізничного вузла Шепетівка: будівництво Подільської залізниці / С.М. Єсюнін // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (спів-

- голова, відповід. редактор), Сміховський В.В. (відповід. секретар) та ін. – Шепетівка, 2015. – С. 347-352.
184. *Єсюнін С.М.* Трансформація місцевих органів влади у Проскуріві в 1917 р. / С.М. Єсюнін // Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917-1920 рр.: матеріали круглого столу, м.Кам'янець-Подільський, 2 липня 2015 р. / [редкол.: В.Травінський (співголова), В.Дубінський (співголова), О.Комарницький (співголова), С.Копилов та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.18-24.
185. *Єсюнін Сергей.* «Патриарх» истории Подолья – о. Евфимий Сицинський // Подольский патерик XX века или Краткие жизнеописания новомучеников, исповедников и подвижников благочестия земли Подольской / [редактор-составитель Сварчевский А.В.]. – Винница, 2015. – С. 325-326.
186. *Завальнюк К., Єсюнін С.* Історія костелу св. Михайла у Тиврові на Східному Поділлі / К.В. Завальнюк, С.М. Єсюнін // Перша Тиврівська науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 11 грудня 2015 р. – Вінниця: ПП Балук І.Б., 2015. – С.49-69.
187. *Єсюнін С.М.* До історії хмельницького пивоваріння: промисловець Леон Кляве / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип.6. – С. 63-69.
188. *Єсюнін С.М.* Від давнього Плоськирова. До 585-річчя з часу першої згадки про місто Хмельницький / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2016 рік: (ювілейне вид.) / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. орг. НСК України; ХОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2015. – С. 98–100.
189. *Єсюнін С.М.* З любов'ю до землі. До 70-річчя з дня народження Михайла Васильовича Шаповала / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2016 рік: (ювілейне вид.) / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. орг. НСК України; ХОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2015. – С. 177–179.
190. *Єсюнін С.М.* Музейна експозиція “Голодомор 1932-1933” у Меджибожі / С.М. Єсюнін // Молитва Миколи Мазура за Україну. Збірник статей, присвячених творцеві музею пам'яті Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині народному художнику України Миколі Івановичу Мазуру / [впоряд. І.В. Западєнко]. – Хмельницький, 2015. – С.17-19.

191. *Єсюнін С.М.* Транспортне сполучення між містами Поділля: становлення та розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24-25 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – С. 242-251.
192. *Єсюнін С.М.* Перенесення обласного центру із Кам'янець-Подільського до Проскурова / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2016. – Вип. 7. – С. 40-50.
193. *Єсюнін С.М.* Архітектори Подільської єпархії (XIX – початок XX ст.) / С.М. Єсюнін // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 20-річчя заснування Хмельницького інституту МАУП): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2016. – Вип. 6. – С.179-187.
194. *Єсюнін С.М.* Подільська «Просвіта» в перший рік своєї діяльності (за матеріалами газети «Подолія») / С.М. Єсюнін // Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю: матеріали VI всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 16 травня 2016 р.) – Хмельницький, 2016. – С.93-103.
195. *Єсюнін С.М.* Єпархіальні архітектори XIX – початку XX ст. (на прикладі Подільської єпархії) / С.М. Єсюнін // Історія релігій в Україні: науковий збірник світлої пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926-2010) / за заг. ред. М. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич. – Львів, 2016. – Частина 3: Сакральні пам'ятки. – С.392-399.
196. *Єсюнін С.М.* Місто Глухів за статистичними та адресно-довідковими виданнями 1926 року / С.М. Єсюнін // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.9. – К. – Глухів, 2016. – С. 473-477.
197. *Єсюнін С.М.* Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії (Бар, Вербовець, Стара Ушиця, Хмільник) у другій половині XIX століття / С.М. Єсюнін // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспектива сталого розвитку», присвяченої 615-й річниці першої документальної згадки про місто Ров, 475-й річниці з часу надання місту Бар Магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М.С. Грушевського. – Бар: БРТ, 2016. – С.76-80.
198. *Єсюнін С.М.* Проскурівська міська бібліотека пам'яті О.С. Пушкіна: з історії створення публічних бібліотек на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / С.М. Єсюнін // Бібліотечна справа на Поділлі: історія і сучасність: матеріали науково-практичної конференції, м. Кам'янець-

- Подільський, 21 червня / [редкол.: В.А. Дубінський (голова), О.М. Завальнюк, Л.В. Баженов та ін.] – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 26-29.
199. *Єсюнін С.М.* Місто Проскурів за адресно-довідковою книгою 1926 року / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2016. – Вип.8. – С. 52-62.
200. *Єсюнін С.М.* Плоскирів на географічних картах XVII ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2016. – С. 13-16.
201. *Єсюнін С.М.* Автотранспортне міжміське сполучення на Поділлі: становлення та розвиток на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2016. – С. 176-179.
202. *Єсюнін С.М.* Місто Верboveць у XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Перша Мурованокуріловецька науково-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 21-22 жовтня 2016 р. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2016. – С. 109-116.
203. *Єсюнін С.М.* З історії Меджибізького гарнізону кінця XIX – початку XX ст.: 48-й піхотний Одеський полк / С.М. Єсюнін // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 1,2016) – Хмельницький: ПП Мельнік А.А., 2016. – №1. – С.305-309.
204. *Єсюнін С.М.* Проскурів на старих листівках початку XX століття: спроба каталогізації / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2016. – Вип.9. – С. 123-139.
205. *Єсюнін С.М.* До історії 173-го Кам'янецького піхотного полку / С.М. Єсюнін // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р. / [редкол.: О.М. Завальнюк (голова), О.Б. Комарницький (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.] – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. – С.74-78.

206. *Єсюнін С.М.* Соціально-економічний розвиток міста Балти у другій половині XIX ст. / С.М. Єсюнін // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею / Одес. історико-краєзнав. музей ; редкол.: В. В. Солодова (голов. ред.) [та ін.] – Одеса: Астропринт, 2016. – №16. – С.265-271.
207. *Єсюнін С.М.* Адвокатура Поділля в період інтеграції до російської судової системі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (1793-1840 рр.) / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Т. 23. – С.240-255.

2017

208. *Єсюнін С.М.* Місто, в якому жив Василь Баженов / С.М. Єсюнін // Матеріали науково-практичної конференції «Василь Баженов: життя і творчість в ім'я України на рідній Хмельниччині» (До 100-річчя від дня народження подільського письменника, краєзнавця, педагога) / [редкол. Л.В. Баженов (співголова), В.І. Горбатюк (співголова), Б.С. Кузіна (відп. секретар) та ін.] – Кам'янець-Подільський: ПП «Аксиома», 2017. – С. 62-74.
209. *Єсюнін С.М.* Проскурівський (Хмельницький) православний храм Різдва Богородиці: історія та події у 1837-2017 рр. / С.М. Єсюнін // Духовні витoki Поділля: Церква та релігійні діячі в історії краю: матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 25 квітня 2017 р.) – Хмельницький: ХГПА, 2017. – С.211-219.
210. *Єсюнін С.М.* Видатні представники адвокатури Поділля XIX – початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2017. – Вип.10. – С. 125-139.
211. *Єсюнін С.М.* Сторінки історії Православної Церкви у місті Хмельницькому: храм Різдва Богородиці / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2017. – Вип.11. – С. 123-132.
212. *Єсюнін С.М.* Інститут повірених та розвиток адвокатури на Поділлі у пореформені роки (1864-1917 рр.) – Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». – №1 (1) / 2017. – С.71-81.
213. *Єсюнін С.М.* Слаута за статистичними матеріалами 1926 року / С.М. Єсюнін // Місто Слаута і Слаутчина в контексті історії Волині. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (20-21 вересня 2017 року, м. Слаута) / Упоряд.

- Андрощук С.О., Сидор В.Б. – Славута – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2017. – С.166-171.
214. *Єсюнін С.М.* Подільська залізниця – грандіозний проект початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2017. – С. –
215. *Єсюнін С.М.* Костел Святого Миколая містечка Чернівці Подільської губернії за візитацією 1844 р. / С.М. Єсюнін // Перша Чернівецька наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української революції 1917-1921 рр. / Матеріали конференції 6 жовтня 2017 р., смт. Чернівці. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2017. – С. 53-64.
216. *Єсюнін С.М.* Могилів-Подільський за статистичними та адресно-довідковими виданнями 1926 року / С.М. Єсюнін // Шоста Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2017. – С.144-156.
217. *Єсюнін С.М.* Часопис Січових Стрільців: Проскурів, Старокостянтинів, Дунаївці... / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2017. – Вип.12. – С. 98-102.
218. *Єсюнін С.М.* Історія подільської пошти у XVII – першій половині XIX ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: Копилов С.А. (співголова), Рент О.П. (співголова), Баженов Л.В. (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2017. – С. 144-148.
219. *Єсюнін С.М.* Сатанівський костел Святої Трійці за візитацією 1844 року / С.М. Єсюнін // Сатанів: вагоме минуле, динамічне сьогодення, впевнене майбутнє: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, Хмельницький – Сатанів, 11-12 травня 2017 р. – Хмельницький: ПП Символ, 2017. – С. 111-117.
220. *Єсюнін С.М.* Знавець Кам'яця-Подільського. До 65-річчя з дня народження Будзея Олега Васильовича / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2018 рік: / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. орг. НСК України; ХОУНБ. – Хмельницький, 2017. – С. 79-82.
221. *Єсюнін С.М.* Польський історик з Ізяслава. До 180-річчя з дня народження Мар'яна Дубецького / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2018 рік: / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. орг. НСК України; ХОУНБ. – Хмельницький, 2017. – С. 159-161.

222. *Єсюнін С.М.* Проскурівчанка – володарка Пулітцерівської премії. 120-річчя від дня народження Аріель Дюран / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2018 рік: / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. орг. НСК України; ХОУНБ. – Хмельницький, 2017. – С. 119-121.
223. *Єсюнін С.М.* До історії Проскурівського краєзнавчого музею у першій половині ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Поділля та Південно-Східна Волинь у першій половині ХХ століття: суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні процеси та повсякдення: Матеріали міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 6 грудня 2017 р.) [І.М. Шоробура (гол. ред.), В.М. Островий (відп. ред.), В.Р. Адамський та ін.] – Хмельницький: ХГПА, 2017. – С. 176-188.
224. *Єсюнін С.М.* Промислові підприємства Південно-Східної Волині (В межах Хмельницької області) за матеріалами журналу фабричного інспектора (1891) / С.М. Єсюнін // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Вип.6. – Нетішин, 2017. – С. 103-106.
225. *Єсюнін С.М.* Перший у Південно-західному краї заклад професійної підготовки нижчих чинів поліцейських урядників (1910-1914 рр.) / С.М. Єсюнін // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». – №2 (2) / 2017. – С.92-96.

2018

226. *Єсюнін С.М.* Проскурівське коріння видатного психотерапевта Аарона Темкін Бека / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2018. – Вип.13. – С. 77-84.
227. *Єсюнін С.* До історії Жмеринки: впровадження досягнень технічного прогресу на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Слідами історії Жмеринського краю. Матеріали першої науково-краєзнавчої конференції, 23 березня 2018 р., м. Жмеринка. – вінниця: ФОП Бабій І.В., 2018. – С.84-90.
228. *Єсюнін С.М.* Павло Шеремет про Хмельницький / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2018. – Вип.14. – С. 72-79.
229. *Єсюнін С.М.* Глухів – Новий Остророг: до питання назви міста у польський період історії / С.М. Єсюнін // Соборний майдан / [Національний заповідник «Глухів»; редкол. Жукова С., Коваленко Ю., Мошик І. та ін.] – №3 (87) – 2018.

СЕРГІЙ ЄСЮНІН – ДОСЛІДНИК ПАРАНОРМАЛЬНИХ ЯВИЩ

Відомий український історик, доктор історичних наук О. П. Григоренко відзначав, що «серед сучасних істориків та краєзнавців Хмельницької області одним із найвідоміших імен є Сергій Миколайович Єсюнін – провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України» [1, с. 272].

Лише за період від 1995 до початку 2016 рр. С. М. Єсюнін став автором понад 190 публікацій у наукових та краєзнавчих збірниках, 13 монографій та 17 видань у співавторстві [1, с. 273]. Серед наукових зацікавлень Сергія Миколайовича – дослідження історії м. Хмельницького (саме йому колишній Проскурів завдячує точній даті свого народження), міських поселень Поділля, історія подільського спорту, а також воєнна історія тощо. Не останнє місце у наукових дослідженнях С. М. Єсюніна займають і ті явища та об'єкти, які в офіційній науці прийнято вважати паранормальними. Оскільки ця сторона наукової діяльності С. М. Єсюніна є все ще мало-дослідженою, то автори цієї розвідки поставили собі за мету заповнити цю прогалину.

Чи не першим із вітчизняних дослідників Сергій Єсюнін систематизував та узагальнив розрізнені відомості про погодні аномалії на Поділлі влітку 1908 року. Більше того, він пов'язав їх із падінням знаменитого Тунгуського тіла 17 (30) червня 1908 року над сибірською тайгою. До речі, ці катаклізми спостерігалися задовго до самої катастрофи у різних куточках планети. Дійшли вони і до Поділля, за тисячі кілометрів від Тунгуски. «Травень 1908 року,- відзначав у даному контексті С. Єсюнін,- видався неймовірно засушливим. Перші дні червня принесли ще більшу спеку-температура в окремі дні досягала +40° С. Було зафіксовано навіть кілька випадків смерті від сонячних ударів. Від спеки гинули посіви. Селяни були у відчаї. 8 червня, в день Всіх Святих, мешканці Кам'янця-Подільського та його околиць звернулися до настоятеля Георгіївської церкви отця Йосипа, аби здійснити хресну ходу на поля, відправити молебін про «ниспослан-

ня» дощу. Такі ж молебні пройшли того ж дня у багатьох селах Поділля. Люди бажали одного-похолодання. І ось, 12 червня воно почалося. Але яке!..

За день температура падає на десятки градусів. У ніч з 12 на 13 червня в подністровських районах Поділля випав сніг і вкрив землю шаром у 7 сантиметрів, піднявся морозний вітер. Нічна температура наступних днів досягла мінусових позначок (і це в середині червня!). Особливо прохолодно було в долинах річок Ушиця, Смотрич, Тернава, Жванець. На Дунаєвеччині, в Кам'янець-Подільському та Ушицькому повітах від заморозків постраждали квасоля, кукурудза, огірки, гарбузи, вимерзла більшість посівів ярих. Вдень похмуре небо було затягнуте незвичайними довгими сріблястими хмарами, а вночі ті хмари переливалися всіма барвами веселки... В природі відчувалася якась напруга, наближення чогось надзвичайного...

У вівторок, 17 червня 1908 року, в усіх куточках Поділля спостерігалося дивне явище: сонце вже давно зайшло, а ніч фактично не наставала. У верхніх шарах атмосфери на північно-східному боці неба з'явилось жовте сяйво, яке згодом освітіло небо так, що, як згадували очевидці, «можна було вільно читати». Через деякий час сяйво набуло червоного відтінку біля горизонту. Така «світлова гра» продовжувалась до ранку і одночасно супроводжувалась різким холодним вітром. Наступна ніч також була холодною. А високо в небі виднілися сяючі хмари. Серед людей, особливо селян, такі події викликали паніку. «Це застереження на Божу кару за гріхи та беззаконня! Це настає кінець світу!»- так вважали подоляни» [2, с. 29].

«І ніхто з подолян,- підсумовує дослідник,-ї гадки не мав, що всі ті стихійні явища, що випали на їхні голови, безпосередньо пов'язані з катастрофою у далекій сибірській тайзі» [2, с. 30].

Не пройшло повз увагу С. Єсюніна і таке загадкове явище, як масове спостереження у небі багатьох країн Європи наприкінці 1912-на початку 1913 років невідомих літальних апаратів, які громадська думка пов'язувала із шпигунськими аеропланами чи дирижаблями ворожих країн. Цій темі, зокрема, присвячена і його перша стаття з уфологічної тематики («Що то було? Мабуть НЛО...»), надрукована 21 лютого 2008 року у хмельницькій обласній газеті «С-Поділля» [3]. Використовуючи тогочасні газетні публікації, С. Єсюнін подає численні випадки спостережень таких апаратів, насамперед, на Поділлі. Так, у лютому 1913 року одеські газети подали такий матеріал: «На деяких дільницях південно-західних залізниць все частіше стали з'являтися загадкові аероплани. Прибулі вчора пасажери повідомили про ескадру загадкових аеропланів, що вони спостерігали одночасно на декількох станціях. Один із них бачили доволі низько над потягом на станції Проскурів. Він тривалий час перебував над станцією й згодом зник...» [2, с. 34].

Цікаво, що пілотами одного з таких «аеропланів» 24 грудня 1912 року, на Святвечір, була здійснена спроба... викрадення людини. Цією людиною виявився сільський староста села Вихилівка Проскурівського повіту, якому згодом довелося пішки добиратися з місця його примусової висадки (м. Бар) до Проскурова четверо діб [2, с. 35].

Аналізуючи цей та інші випадки, С. Єсюнін дійшов до висновку, що «при ближчому знайомстві із загадковими об'єктами неодмінно з'ясовувалось, що ці апарати явно випереджали можливості своєї епохи. На початок 1913 року не було у світі таких аеропланів, що могли би навіть приблизно відтворити «маневри» загадкових об'єктів. Так, скажімо, вони здебільшого з'являлися взимку, до того ж у вечірній або нічний час. Але, як відомо, тодішні аероплани вночі не літали (не було ще навіть найпростіших авіаприладів), а про польоти взимку та при поганій погоді й мови не йшло-вони неминуче закінчувались би катастрофами, бо дуже примітивні були конструкції літаків. Окрім того, здобута в подібних умовах з повітря інформація навряд чи мала б якусь практичну цінність для тих же військових, оскільки вистежити щось в темряві на землі навряд чи можливо. В повідомленнях очевидців містяться також згадки про сильну освітленість цих «аеропланів» та про їх здатність освітлювати земну поверхню. Проте відомо, що в ті часи прожектори встановлювались лише на дирижаблях, а на аеропланах вони були відсутні. Малоімовірно виглядає і припущення про те, що на дирижаблях встановлювали різнокольорові прожектори. Виникають сумніви і при знайомстві з льотними якістьми цих начебто «аеропланів». Так, існують численні свідчення про їх тривале, нерухоме зависання у небі, переміщення по складних траєкторіях, раптову зміну курсу і т. п.

Отож напрошується єдиний висновок-європейці та подояни стикнулись з масованою появою невідомих об'єктів, що нині ми їх називаємо НЛЮ» [2, с. 33].

Значне місце у творчому доробку С. Єсюніна займає також палеоуфологічна тематика. Передусім це дослідження із серії «Люди і боги...». У співавторстві з К. Завальнюком ним написані такі книги, як «Люди і боги давньої Німеччини», «Люди і боги давньої Британії», «Люди і боги давньої Франції» та «Люди і боги давньої Чехії».

У першій із книг зазначеної тематики, «Люди і боги давньої Німеччини» (Вінниця-Хмельницький, 2014), автори розповідають про загадки цивілізації цієї країни: вплив на її формування вихідців з Праукраїни, мудрість вішунів (Хільдегарда Бінгенська, Йоганн Тритемій, Йоганн Енгельбрехт, фрау Шнеєман), наукові і технічні артефакти (серед них-«Зоряний Диск» із Небри, залізний стовп у Коттенському лісі, механічні роботи Альберта Великого, рукописні зображення підводного човна та костюма-

скафандра тощо), загадки та аномальні явища, крилаті вислови, афоризми та повчання видатних особистостей. Також авторами проаналізовано чимало середньовічних хронік та творів тогочасних істориків, де йдеться про спостереження загадкових об'єктів. Скажімо, під час облоги саксами франків у замку Зігібург у 776 році у небі несподівано з'явилися «два великі щити червонуватого кольору», які змусили обложників до панічної втечі [5, с. 66]. Іншого разу, під час походу Карла Великого у Саксонію (810 рік) величезна яскрава куля злякала його коня, від чого імператор впав на землю, отримавши серйозні ушкодження [5, с. 67].

Своєрідний бій кулястих літаючих об'єктів відбувся на світанку 14 квітня 1561 року над Нюрнбергом. Це «неймовірно страшне видовище» згодом було увічнене у ксилографії німецького майстра Ганса Гласера [5, с. 72-73].

Окреме місце у книзі займає розповідь про людей, які безпосередньо контактували з Вищим Розумом. Серед них – такі яскраві, непересічні постаті, як Хільдегарда Бінгенська, Альберт Великий, Йоганн Фауст, Корнеліус Агріппа, Якоб Беме, Йоганн Вольфганг фон Гете.

До речі, структура зазначеного дослідження є базовою і для наступних книг К. Завальнюка та С. Єсюніна із серії «Люди та боги...». Це простежується і в наступній їхній спільній праці – «Люди і боги древньої Британії» (Вінниця–Хмельницький, 2015). На сторінках цієї книги читачі можуть дізнатися про таємниці мегалітичного комплексу Стоунхендж, земляних пірамід Сілбері-хілл та Гластонбері, велетенських геогліфів («білий кінь з Уффінгтона», велетень з Серн-Аббаса тощо), артефакти древніх цивілізацій (Каледонський канал, дороги вздовж силових ліній Землі, скам'янілі знаряддя праці та предмети побуту багатомільйонної давнини, оплавлені кам'яні фортеці, загадкові джерела освітлення, астрономічні знання друїдів, карта світу Джона Ді тощо).

Чимало місця відводиться на сторінках книги і спостереженню численних «небесних знамень». Так, у музеї міста Байє (Франція) зберігається унікальний гобелен XI століття, де зображена сцена, датована березнем 1066 року: король Гарольд II в оточенні придворних спостерігає якийсь небесний об'єкт, що надзвичайно нагадує...ракету із дзеркалом фотонного двигуна або із сонячним вітрилом [4, с. 147]. З'явилися загадкові небесні об'єкти і в наступні століття. Зокрема, влітку 1355 року над Англією з'явилися дископодібні об'єкти, що світилися блакитним та пурпурним світлом. Іноді здавалося, що вони вступали у взаємну боротьбу. Поступово пурпурні почали отримувати перевагу над блакитними, які поспішили опуститися на землю. Це явище спостерігалось величезною кількістю людей [4, с. 164-165].

Із сучасними розповідями про контакти землян з мешканцями паралельних світів надзвичайно перегукуються середньовічна легенда про

Елідора, записи хроністів про «зелених дітей Вулпіта», перекази про мандрівку до Країни Ельфів Томаса Лермонта (далекого предка російського поета М. Ю. Лермонтова) тощо.

Гордістю не лише Британії, але й усього людства є такі світочі світової культури, як Роджер Бекон, Джон Ді, Роберт Бартон, Ісаак Ньютон, Джонатан Свіфт, Генрі Кавендіш, у діяльності яких автори виявили помітний вплив так званого «фактору Х».

Яскраве, неповторне враження від прочитаного справляє третя книга із вищезазначеної тематики, - «Люди і боги давньої Франції» (Вінниця–Хмельницький, 2016). Зі сторінок цієї книги можна дізнатися про безпосередній внесок у формування духовної та матеріальної культури населення цієї країни вихідців з України, а також про численні «послання» пращівілізацій, що дійшли до наших днів (кам'яні алеї менгірів у Карнаку, наскельні малюнки з печер Ляско, Дордонь, Пернон-Пере, кам'яні піраміди у Плзуку, Карнаку та на перевалі Ле Пертус, металеві труби в кар'єрі Сен-Жан де Ліве віком щонайменше 65 млн. років, загадкові карти Оронса Фіне та Філіппа Буаше, на яких зображена Антарктида до зледеніння тощо).

Досить багатою є у Франції й історія спостережень загадкових небесних об'єктів. Зокрема, найдавніші зображення «літаючих тарілок» віком біля 12 тисяч років виявлено тут на стінах печер Ляско, Ніо, Три Брати та інших [6, с. 68].

Чимало описів спостережень подібних об'єктів можна знайти і на сторінках «Історії франків» єпископа Григорія Турського. Інший визначний духівник того часу, ліонський архієпископ Агобарт писав про небесну країну Магонію, «чиї кораблі плавають у хмарах» [6, с. 72]. Відомо також, що пілоти цих кораблів інколи брали на свій борт землян і показували їм свою чарівну країну [6, с. 73].

Можна також у даному контексті згадати, що у Верденському музеї зберігається зображення об'єкта у формі сигари, що спостерігався у 1034 році. А в базиліці собору Нотр-Дам у місті Бон (Бургундія) зберігаються два гобелени XIV століття, на яких у небі зображено загадкові об'єкти чорного кольору, що нагадують НЛЮ капелюхоподібного типу [6, с. 75].

Ще одна загадка пов'язана з мініатюрою XV століття під назвою «Фортуна», де у небі над зображеннями людей у супроводі «зірок» ширяє величезна сфера, що нагадує за формою кулі Монгольф'є, котрі з'явилися через триста років [6, с. 75-76].

Майже класичним став випадок 12 червня 1790 року в Алансоні, зафіксований згодом у рапорті поліцейського чиновника Льябеффа. Поділовому чітко та об'єктивно у ньому описано катастрофічну посадку охопленої полум'ям величезної кулі, її наступний вибух та вчасну ева-

куацію пілота-гуманоїда, пошуки якого не дали результату. Цікаво, що в кінці свого рапорту Льябефф досить недвозначно заявляє: «Може бути, вона (істота з кулі – Авт.) не мешканець Землі, оскільки з’явилася таким дивним чином? Я зовсім не вчений, але ця думка несподівано прийшла мені у голову...» [6, с. 80].

У книзі також представлена ціла галерея контактерів з Вищим Розумом, дії яких досить часто впливали на долю усього людства. Насамперед, це такі визначні особистості, як Жанна д’Арк, Мішель Нострадамус, Сірано де Бержерак, Вольтер, Сен-Жермен, Наполеон Бонапарт, Віктор Гюго...

І, нарешті, у четвертій книзі із зазначеної серії, «Люди і боги давньої Чехії» (Хмельницький, 2017), чимало місця відводиться історичним зв’язкам чеського та українського народів, показано їхню глибоку спорідненість та взаємодопомогу у різні епохи. Зрозуміло, що на сторінках книги знайшли своє місце і різноманітні історичні загадки та аномальні явища. Так, читач дізнається, що у Чехії були свої мегалітичні споруди (Коунівські кам’яні ряди, менгір у с. Клобуки та ін.), аномальні зони (замок Гоуска, околиці села Тршеба, катакомби у місті Їглава, гора Снежка), визначні алхіміки та астрологи (взагалі, за часів Рудольфа II Прага вважалася столицею алхіміків), свої видатні контактери із Вищим Розумом (княгиня Лібуша, яка передбачила заснування Праги та її славне майбуття, талмудист і каббаліст Сгуда Ліва бен Бецалель, творець Голема, художник-медіум Франтішек Купка).

Багата історія Чехії і на спостереження загадкових небесних об’єктів. Так, 19 грудня 1604 року у Моравії дві зорі багато днів ганялися одна за одною у небі. Одна іншу випереджувала [7, с. 99].

17 листопада 1623 року біля 17-ї години над Прагою літала куля із заходу на схід. Вона міняла свій колір від жовтого, блакитного до темно-чорного. Вона оберталася і в деякі дні було декілька куль [7, с. 100].

Вже ближче до наших днів, у 1759 році, під Карлсбадом (нині-Карлові Вари) «з’явилося подвійне коло із смугастою поверхнею. Воно нерухомо стояло в небі, а з нього било два вогняні язики шириною з дошку, що розходилися на відстань біля ста кроків» [7, с. 101].

Таким чином, виходячи із тематики вищезазначених досліджень, С. М. Єсюніна можна сміливо вважати одним із засновників на Хмельниччині нового напрямку в галузі історичного краєзнавства, – палеоуфології Поділля, яка має усі шанси на прекрасне майбутнє. Сергію Миколайовичу же хочеться побажати творчого та життєвого довголіття і нових, оригінальних знахідок та досліджень.

Джерела та література:

1. Григоренко О. Єсюнін Сергій Миколайович – історик, краєзнавець, музеєзнавець, журналіст, відомий просвітник сучасності / О. Григоренко, Л. Григоренко // Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю: матеріали VI всеукр. наук.-практ. конф. – Хмельницький: ХГПА, 2016. – С. 272-280.
2. Єсюнін С. М. Незнане Поділля / С. М. Єсюнін. – Городок: Бедрихів край, 2012. – 156 с.
3. Єсюнін С. М. Що то було? МабутьНЛО... / С. М. Єсюнін // Є-Поділля. – 2008. – 21 лютого.
4. Завальнюк К. В. Люди і боги давньої Британії / К. В. Завальнюк, С. М. Єсюнін. – Вінниця-Хмельницький: ПП Мельник, 2015. – 248 с.
5. Завальнюк К. В. Люди і боги давньої Німеччини / К. В. Завальнюк, С. М. Єсюнін. – Вінниця-Хмельницький: ПП Мельник, 2014. – 140 с.
6. Завальнюк К. В. Люди і боги давньої Франції / К. В. Завальнюк, С. М. Єсюнін. – Вінниця-Хмельницький: ПП Мельник, 2016. – 204 с.
7. Завальнюк К. В. Люди і боги давньої Чехії / К. В. Завальнюк, С. М. Єсюнін, О. М. Кравчук. – Вінниця-Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. – 184 с.

*Філінюк А. Г., Задорожнюк А. Б.
м. Кам'янець-Подільський*

ПЛОДОВИТИЙ ІСТОРИК І КРАЄЗНАВЕЦЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ С. М. ЄСЮНІНА)

На початку серпня 2018 р. виповнюється 50 років від дня народження провідного наукового співробітника Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидату історичних наук, заслуженому працівнику культури України, члену Національної спілки краєзнавців України та Національної спілки журналістів України, дійсному члену Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка Сергію Миколайовичу Єсюніну [1, с.337; 4, с.150]. Сергій Миколайович народився на Сумщині, здобув середню освіту в одній зі шкіл м. Хмельницького, вищу військово-інженерну освіту – в Харківському вищому військово-інженерному училищі ракетних військ. Проте професію військового інженера з проголошенням державної незалежності України змінив, повернувшись у м. Хмельницький, на посаду інженера-конструктора конструкторського бюро «Титан». Невдовзі, захопившись історією та

краєзнавством, зробив їх справою всього життя. В часі це співпало з переходом на роботу до Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Внаслідок копіткої, повсякденної роботи він опублікував більше 200 праць у наукових і краєзнавчих збірниках, у тому числі 13 монографій і 17 видань у співавторстві. З урахуванням науково-популярних і публіцистичних розвідок у періодичних виданнях доробок С. Єсюніна складає близько тисячі позицій. Більше того, виступив співорганізатором щонайменше 15 міжнародних, всеукраїнських і регіональних історико-краєзнавчих конференцій та узяв участь у роботі майже 100 наукових форумів. С. Єсюнін, як уже відомий діяч краєзнавчого руху, став одним із членів Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля [1, с.240].

Автори цієї розвідки знають особисто С. Єсюніна щонайменше з моменту початку його роботи в Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї, тобто із середини 90-х рр. минулого століття: перший як проректор з наукової роботи, а потім завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а другий як провідний фахівець Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, а згодом – асистент, старший викладач і доцент цієї ж кафедри. Можна сказати, що ми спостерігали, тісно співпрацювали з працелюбним, цілеспрямованим і плодovitим дослідником й допомагали йому в науковому фаховому зростанні упродовж більш як 20 років. На наших очах відбулося його становлення як досвідченого краєзнавця та кваліфікованого історика. Можна без перебільшення сказати, що Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка став для С. Єсюніна справжньою “alma mater”. Ще у 2004 р. краєзнавець став дійсним членом Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, який діє при університеті. В нього склалися тісні наукові стосунки з провідними істориками університету Л. Баженовим, С. Баженовою, О. Завальнюком, А. Задорожнюком, О. Комарницьким, С. Копиловим, В. Лозовим, В. Прокопчуком, М. Петровим, І. Рибакком, В. Степанковим, А. Філінюком, Ю. Хоптяром та ін. Їхні поради та рекомендації допомогли С. Єсюніну зайнятися ґрунтовними історичними дослідженнями та успішно захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук [3, с.390].

С. Єсюнін належить до категорії істориків, які тісно пов'язують свої наукові зацікавлення з конкретним містом і регіоном. Як результат, Подільська губернія, особливо її повітове місто – Проскурів – Хмельницький вирізняються в науковому доробку вченого найбільшою увагою.

Поряд із краєзнавчими студіями С. Єсюнін крок за кроком торував шлях своєї професійної майстерності. В 2009 р. у «Віснику Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні

науки» побачила світ його розлога стаття про становлення транспортної мережі в Подільській губернії та її вплив на розвиток міст у другій половині XIX – на початку XX ст. [21]. Вслід за цим з’явилася стаття про братів Смоличів у Кам’янці-Подільському в науковому збірнику «Освіта, наука і культура на Поділлі» [7].

25 березня 2011 р. в залі засідань Спеціалізованої вченої ради історичного факультету Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Сергій Миколайович успішно захистив дисертацію, здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України й тим самим став дипломованим істориком. Темою його дисертації були «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти» [12]. Науковим керівником виступив доктор історичних наук професор кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Л. Баженов. Офіційними опонентами були доктор історичних наук, завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету професор О. Григоренко та кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області К. Завальнюк.

Матеріали захищеної дисертації лягли в основу монографії «Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.» [13], що побачила світ у м. Хмельницький в 2015 р. Разом з тим, вихід праці став спробою підбити підсумок багатолітньої роботи над вивченням суспільного життя подільських міст в епоху російського імперіалізму. Дослідження вражає широтою задуму і розмахом авторської думки. У монографії розглядаються основні аспекти розвитку міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Актуальність обраної теми обумовлена важливістю вивчення урбанізаційних процесів в Україні, адже саме міста відігравали і відіграють визначальну роль у суспільному розвитку та державотворенні України, виконуючи при цьому адміністративні, економічні, культурно-освітні та інші функції. Дослідження на регіональних зрізах дозволяють виробити науково-обґрунтований підхід до назрілих структурних і адміністративних реформ, уточнити та удосконалити соціально-економічну модель сучасних міст України, особливо середніх і малих.

Монографія, крім вступної частини і висновків, складається з п’яти розділів. У першому з них охарактеризовано й процес вивчення та наукової реконструкції обраної теми і здійснено джерелознавчий аналіз проблеми. Зазначено, що при певній тенденції до зростання уваги дослідників до вивчення історії міст Поділля, поза увагою істориків і краєзнавців залишилися становлення міського самоврядування, формування подільських міст як центрів ділового життя та військових гарнізонів, створення міської

соціальної інфраструктури тощо. При цьому, за твердженням автора, залучені ним архівні матеріали дозволили глибоко й всебічно відтворити розвиток і соціально-економічні трансформації міст краю.

В другому розділі розкрито один із головних містоутворюючих аспектів, а саме адміністративний. У ньому акцентовано увагу на розкритті змін міського простору, адміністративного і правового статусу міст; динаміки міського населення, їх соціально-етнічної та економічної структури й тенденцій громадського управління. Автор переконливо зазначає, що динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Поділлі стримувало повільне впровадження реформ місцевого самоврядування, зокрема Міського положення 1870 р., реальну дію якого подільські міста відчули лише з 80-х рр. XIX ст.

Третій розділ присвячено висвітленню питань присутності в подільських містах військових гарнізонів, їх впливу на міське життя. Ці питання розглядаються крізь призму двох проблем – формування міських гарнізонів і розбудови військової інфраструктури в подільських містах. Проведено тезу про те, формування великих сталих гарнізонів дало поштовх до спорудження в подільських містах казарм, будинків для офіцерського складу, військових складів, стаєнь та інших об'єктів військової інфраструктури, що, зрештою, призвело до певних планувально-просторових змін у них. Зокрема, значними гарнізонними містами із розвиненою військовою інфраструктурою стали міста Вінниця, Проскурів, Жмеринка, Могилів-Подільський.

Розглядаючи економічний розвиток міст Поділля, дослідник простежив тенденції та особливості промислово-ремісничого виробництва, розвитку торгівлі, транспортної сфери та банківсько-кредитної системи в подільських містах. Він переконливо доводить, що впродовж досліджуваного періоду економічний розвиток міст краю вирізнявся формуванням фабрично-заводських підприємств, при значній питомій вазі ремісничого і дрібно-кустарного виробництва. Провідні позиції в їх економіці продовжувала зберігати торгівля. Для успішного розвитку міст визначальне значення набуває наявність транспортної мережі, насамперед залізничної. Водночас, на початку XX ст. в містах краю дедалі більшої ваги стали набувати кредитно-банківські установи, фінансової допомоги яких потребували як купці і промисловці, так і певна частина торговельно-ремісничого населення.

Окремим сюжетом висвітлено становлення інфраструктури міст, передусім принципи забудови міст, благоустрою та організації міського господарства, розвитку освіти, культури, науки, спорту, засобів масової інформації та системи охорони здоров'я. Історик цілком справедливо стверджує тезу про те, що впродовж досліджуваного періоду прискореними темпами

відбувалася забудова міст, з'явилися нові громадські та адміністративні будівлі, багатоквартирні будинки, комплекси військових споруд. Дослідник достатньо повно відтворив формування генеральних планів міст, що дозволило істотно упорядкувати їх архітектурну та просторову забудову і водночас підвищувати рівень благоустрою завдяки розвитку комунального господарства. Не оминув увагою того факту, що міста регіону активно розвивалися як освітні центри, провідне місце серед яких належало Кам'янцю-Подільському. Саме в подільських містах набули поширення бібліотеки, театри та музеї. В них зосередилися третина лікарських закладів, найбільші амбулаторії, кожна четверта аптека, що робило їх центрами медичної галузі краю.

Монографія завершується чіткими і фахово обґрунтованими висновками. Зокрема, наголошено, що предметом дослідження виступили 17, а з 1903 р. 18 подільських міст, 12 з яких мали статус адміністративних центрів. Урбанізаційний процес поділено на три основних періоди: *перший: 60-ті – 70-ті роки XIX ст.*, коли міста виконували переважно адміністративні функції та виступали здебільшого як ремісничі і торговельні центри, майже не мали великих промислових підприємств, надійних шляхів сполучення та банківсько-кредитних установ, а мережа культурно-освітніх і медичних закладів не забезпечувала потреби городян. *Другий період охоплював 80-ті – 90-ті роки XIX ст.* – час проведення реформ, котрі дали поштовх першим зрушенням, коли у містах стали з'являтися фабрично-заводські виробництва та перші банківсько-кредитні установи. Залізничне сполучення та початок будівництва шосейних шляхів перетворило більшість міст на важливі транспортні вузли, а розміщення сталих гарнізонів – на військово-стратегічні пункти. Разом з тим, наголошено, що від загальної динаміки розвитку міст відставав благоустрій, комунальне господарство, культурно-освітня та медична сфери. *Третій період продовжувався з початку XX ст. до 1914 р.*, коли відбувався динамічний розвиток міст, відчутно зростала чисельність населення, розвивалися нові виробництва, з'являлися нові форми торгівлі та розгалужена мережа фінансових установ. Подальше залізничне та шосейне будівництво, а також поява телефонного зв'язку перетворили міста на важливі комунікаційні центри краю і всього Правобережного регіону. До того ж, у цей час масово відкривалися нові заклади культури, освіти, охорони здоров'я, започатковане створення комунального господарства.

Не можна не відзначити про доречні, старанно підібрані ілюстрації до тексту монографії, а також цілий комплекс додатків, які значно підсилюють викладений в тексті матеріал. Сприяють науковому пізнанню матеріалу показчик населених пунктів краю та загальний іменний показчик.

Згадана монографія продемонструвала наукову зрілість автора, підвела ризику над багаторічними науковими пошуками.

У 2012 р. побачила світ збірка нарисів С. М. Єсюніна під назвою «Незнане Поділля» [15], що набула популярності з-поміж читачів, котрі пошановують історію, культуру та природу Хмельниччини [2, с.148]. Більшість цих нарисів були опубліковані в обласній газеті «Є Поділля», проте видані в одній книзі вони цілісно розповіли про маловідомі сторінки історії подільського краю. Упродовж 2005–2014 рр. більшість із цих нарисів були опубліковані на шпальтах краєзнавчої сторінки «КраЄвид» у Хмельницькій обласній газеті «Є-Поділля», що мало великий резонанс серед подолян і мешканців обласного центру.

Особливо наголосимо, що особлива заслуга С. Єсюніна полягає в тому, що завдяки віднайденим історичним джерелам, вдалося «збільшити» вік Проскурова, впевнено говорячи сьогодні про письмові згадки 1431 р. Разом з тим, дослідник не лише удавнив вік сьогодинського обласного центру, а й, проаналізувавши різні види джерел, обґрунтував власну рецепцію першопочатків міста. У роботі «Плоскирів: давня історія» [17] дослідник вперше подав ранню історію регіону крізь призму існування на межі Поділля і Волині давнього Амадоцького озера. Уважно проаналізувавши роботи істориків античності, давні історичні мапи, дослідник показав виникнення міста Проскурова із переправи біля Амадоки. «Поселення Плоскирів, мешканці якого забезпечували зв'язок між берегами Амадоки і підтримували в робочому стані дерев'яно-земляну греблю, розташовувалось на південно-східному «узбережжі» озера» [17], – пише дослідник. Таким чином, внаслідок натхненої роботи історика формується нове бачення ранньої історії подільського регіону.

Новаторською названо в літературі його роботу «Вулиці міста Хмельницького» [8]. Цікавими розвідками дослідника є книги «Прогулянка Проскуровим» [19], що завоювала популярність серед мешканців та гостей обласного центру, а також «Місто Хмельницький : історія, події, факти» [14], яка витримала два видання.

В дослідницькій практиці С. Єсюніна досить чітко простежується вміння працювати в команді. Результатом цього стала низка праць, підготовлених у співпраці з іншими авторами. Так, зокрема, нещодавно з'явилася перша книга «Зводу пам'яток історії та культури Хмельницької області. Кн. 1: м. Хмельницький» [5].

Не можна не підкреслити місце і роль історика в науковій реконструкції багатьох невідомих або слабко відомих проблем історичного минулого Поділля. В цьому зв'язку доречно назвати змістовні статті С. Єсюніна про адвокатуру в краї у період інтеграції до російської судової системи (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) [6], про епархіальних архітекторів XIX – по-

чатку ХХ ст. (на прикладі Подільської єпархії) [10] та про історію подільської пошти у ХVІІ – першій половині ХІХ ст. [11], про періодичні видання Подільської губернії у 1838–1914 рр. [16], про Проскурівський (Хмельницький) православний храм Різдва Богородиці: історія та події у 1837–2017 рр. [20].

С. Єсюнін – незмінний автор історико-краєзнавчих розвідок у науково-краєзнавчому збірнику «Краєзнавець Хмельниччини». До прикладу, на його шпальтах побачили світ такі статті невтомного дослідника, як: «Вулиця Грушевського у місті Хмельницькому: до історії забудови у ХІХ – початку ХХ ст.» [9], «Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.» [18], «ІІІ науково-краєзнавча конференція «Місто Хмельницький в контексті історії України» [22] та ін.

Значна заслуга С. Єсюніна в підготовці й проведенні численних міжнародних і всеукраїнських наукових і історико-краєзнавчих конференцій у Хмельницькому. Серед них можна хоча б назвати такі з них, як: «Місто Хмельницький в контексті історії України» (2006, 2007, 2016) [23, 24, 25, 26], «Хмельниччина в контексті історії України» (2012) [27], «Хмельниччина: історія та сучасність» (2017) [28].

Загалом наведений огляд наукової та історико-краєзнавчої спадщини С. Єсюніна демонструє його високу продуктивність у царині вивчення і популяризації минулого Подільського краю. І це закономірно, адже ювіляр перебуває в нових творчих пошуках, сповнений натхнення і новаторських задумів. Тож бажаємо плодovitому історику і краєзнавцю Хмельниччини міцного здоров'я та сприятливих умов для їх реалізації.

Джерела та література:

1. Баженов Л. В. Alma Mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століть). Наук. видання. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2005. 416 с.
2. Баженова С. Е. Сергій Єсюнін. Незнане Поділля : краєзнавче видання // *Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник* / [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 5. С. 148-149.
3. Григоренко О. П. Єсюнін Сергій Миколайович – історик, краєзнавець, музеєзнавець // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць* [гол. редкол. Реєнт О. П., відп. ред. Завальнюк О. М., редкол.: Баженов Л. В. та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2013. Т. 20. С. 387-392.
4. Григоренко О. П. Поділля йому через серце лягло // *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2018 рік : реком. бібліоєгр. довід.* [управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельниць. облдержадмін.; Хмельниц. міськ. орг. НСК України, Хмельниц. ОУНБ]. Хмельницький : ФОП Цюпак А. А., 2017. С. 150-154.

5. Звід пам'яток історії та культури Хмельницької області. Кн. 1: м. Хмельницький (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України» / [авт. кол.: Л. Аванесова, С. Гуменюк, В. Дзьоник, С. Демидко, С. Єсюнін, Л. Казимилова, Н. Майнгардт-Гоголь, Я. Михайловський, Л. Рожко-Павленко, І. Петраш, А. Філінюк]. Київ, 2018.
6. Єсюнін С. М. Адвокатура Поділля в період інтеграції до російської судової системи наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (1793–1840 рр.) // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць [гол. редкол. Реєнт О. П., відп. ред. Завальнюк О. М., редкол.: Баженов Л. В. та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 25. С. 240-255.*
7. Єсюнін С. М. Брати Смоличі у Кам'янці-Подільському // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17 : Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. С. 201-207.*
8. Єсюнін С. М. Вулиці міста Хмельницького : іст.-довід. вид. Тернопіль : Видавець В. П. Андрішин, 2005. 118 с.
9. Єсюнін С. М. Вулиця Грушевського у місті Хмельницькому: до історії забудови у XIX – початку XX ст. // *Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 1. С. 41-47.*
10. Єсюнін С. М. Єпархіальні архітектори XIX – початку XX ст. (на прикладі Подільської єпархії) // *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлої пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010) [за заг. ред. М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич]. Львів, 2016. Ч. 3: Сакральні пам'ятки. С. 392-399.*
11. Єсюнін С. М. Історія подільської пошти у XVII – першій половині XIX ст. // *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОРМ Сисин О.В., 2017. С. 144-148.*
12. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / С. М. Єсюнін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 20 с.
13. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія [наук. ред. Баженов Л.В.]. Хмельницький, 2015. 336 с.
14. Єсюнін С. М. Місто Хмельницький : історія, події, факти. 2-ге вид. переробл. та доп. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2008. 126 с.
15. Єсюнін С. М. Незнане Поділля. Городок : Бедрихів край, 2012. 156 с.
16. Єсюнін С. М. Періодичні видання Подільської губернії у 1838–1914 роках // *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький, 2015. Вип. 2. С. 55-66.*

17. Єсюнін С. М. Плоскирів: давня історія. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2015. 62 с.
18. Єсюнін С. М. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 287 с. // *Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник* / [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 183-185.
19. Єсюнін С. М. Прогулянка Проскуровим : іст. нариси. Хмельницький : [Б.в.], 2008. 160 с.
20. Єсюнін С. М. Проскурівський (Хмельницький) православний храм Різдва Богородиці: історія та події у 1837–2017 рр. // *Духовні витоки Поділля: Церква та релігійні діячі в історії краю: матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 25 квітня 2017 р.) Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 211-219.*
21. Єсюнін С. М. Становлення транспортної мережі Подільської губернії та її вплив на розвиток міст у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 145-154.*
22. Єсюнін С. М. III науково-краєзнавча конференція «Місто Хмельницький в контексті історії України» // *Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник* / [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 135-137.
23. Місто Хмельницький в контексті історії України: Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції / [Хмельницька міська рада, Управління культури і туризму, Хмельниц. ЦБС, Хмельниц. обл. краєзн. музей, Держ. архів Хмельниц. обл., Хмельниц. обл. орг. НСКУ; редкол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін.]. Хмельницький : Мельник А. А., 2016. 440 с.
24. Місто Хмельницький в контексті історії України : Видатні постаті міста Хмельницького : Матеріали Другої наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. 312 с.
25. Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали наукової конференції, присвяченої встановлення дати «1431 рік» датою найдавнішої згадки про Хмельницький. Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2006. 440 с.
26. Місто Хмельницький в контексті історії України : Матеріали III наук.-краєзн. Конф. / [ред.кол. Баженов Л. В., Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. та ін.]. – Хмельницький, 2011. – 646 с.
27. Хмельниччина в контексті історії України: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конференції / [ред.кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін.]. Хмельницький, 2012. 560 с.
28. Хмельниччина: історія та сучасність : Матер. наук. іст.-краєзн. конф. з міжн. участю / [редкол.: Л. В. Баженов (голова), С. М. Єсюнін (співголова, відп. ред.) та ін.]. Хмельницький, 2017.

МИТТЄВОСТІ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

Колектив обласного краєзнавчого музею, 1999 р.

Археологічна експедиція, с. Сокілець, 2001 р.

Створення музею Голодомору у Меджибожі, 2008 р.

З науковим керівником професором Л.Баженовим, 2008 р.

*Колектив Хмельницького обласного краєзнавчого музею,
2012 та 2016 рр.*

Учасники науково-краєзнавчої конференції, м. Шепетівка, 2017 р.

Учасники науково-краєзнавчої конференції, м. Хмельницький, 2016 р.

Почесна ГРАМОТА

Правління Хмельницької міської організації
Національної спілки краєзнавців України
ороджує Почесною Грамотою та відзнакою «Краєзнавцю Хмельниччини»

**Есюніна
Сергія Миколайовича,**

кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслуженого працівника культури України, дійсного члена Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині, заступника голови правління міського краєзнавчого осередку за велику організаційську та подвизницьку працю на краєзнавчій ниві нашого краю, за плідний особистий творчий внесок в дослідження історії, культури і духовності Поділля-Хмельниччини та з нагоди 50-річчя від дня народження.

З глибокою шанобою і повагою
Голова правління Хмельницької
міської організації НСКУ,
кандидат історичних наук, доцент,
Почесний краєзнавець України

Ю. Блажевич
Ю. Блажевич

02 серпня 2018 року
м. Хмельницький

НАУКОВІ СТАТТІ

*Адамський В. Р.
м. Хмельницький*

ЖИТТЄПИС С. І. КИСЕЛЬОВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ФОРМУЛЯРНОГО СПИСКУ 1917 РОКУ

У статті аналізуються обставини, пов'язані з використанням формулярного списку про проходження служби державним та громадським діячем Поділля С. І. Кисельовим. У додатку подається унікальний документ, який зберігається у фондах Державного архіву Хмельницької області.

***Ключові слова:** життєпис, С. І. Кисельов, формулярний список, Подільська губернія, відзнаки, нагороди.*

Життєвий та професійний шлях С. І. Кисельова в останній період досліджується достатньо активно. Крім змістовних публікацій на цю тему у різних виданнях [1; 2; 3], вінницькими науковцями у 2016 р. опубліковано спеціальний збірник документів і матеріалів, присвячений відомому на Поділлі державному та громадському діячеві [4].

Досліджуючи різні аспекти діяльності С. І. Кисельова, науковці опиралися на широкий джерелознавчий матеріал, емпірично виявлений у центральних та регіональних архівосховищах та книгозбірнях. Однак з огляду на непересічність особистості Сергія Івановича пошуки у цьому відношенні не припиняються.

У Державному архіві Хмельницької області нам вдалося виявити справи, в яких найбільш ґрунтовно відображено послужний список С. І. Кисельова станом на початок 1917 року [5, арк. 35–51; 6, арк. 5–19 зв.]. У цьому плані більш вагомим за вмістом унікальних документів є справа з фонду Подільського губернського у земських та міських справах присутствія, в якій віддзеркалено зміни у професійному сходженні С. І. Кисельова. Зокрема, в ній міститься прохання З'їзду мирових судів Проскурівського округу від 23 листопада 1913 р. до Подільського губернатора з побажанням висловити своє ставлення щодо представлення почесного Мирowego судді Проскурівського округу С. І. Кисельова в чин надвірного радника за вислугу років і, в разі позитивної згоди, надіслати список про його службу [7, арк. 1]. Відповідь на це подання надійшла за шість днів. У ній констатувалося, що жодних заперечень проти представлення С. І. Кисельова в

чин надвірного радника немає. При цьому додавався короткий список про його службу [7, арк. 2].

Із подальшого листування між Подільським губернським у земських та міських справах присутствія і З'їздом мирових суддів Проскурівського округу за лютий 1915 р. дізнаємося, що С. І. Кисельову надано чин надвірного радника Височайшим наказом по цивільному відомству за № 89 від 30 грудня 1914 р. [7, арк. 3 зв.].

Подальші внесення до формулярного списку були ініційовані З'їздом мирових суддів Проскурівського округу 3 грудня 1916 р. Звернення до Подільського губернського у земських та міських справах присутствія містило прохання надати відомості про те, чи не був С. І. Кисельов з 1 січня 1914 р. представлений до будь-яких нагород. У документі пояснювалося, що ці дані потрібні для доповнення формулярного списку про його службу як почесного судді Проскурівського округу [7, арк. 20].

Виконуючи це завдання, остання інституція 7 грудня 1916 р. з поміткою «вельми терміново» звернулася до Проскурівської повітової земської управи з проханням доповнити послужний список С. І. Кисельова усіма даними станом на 1 грудня 1916 р. і повернути його до Правління [7, арк. 21]. Однак, незважаючи на це, з відповіддю не поспішали, про що засвідчує подальше листування з цього питання [7, арк. 23, 23 зв., 24].

Проскурівська повітова земська управа надіслала два примірники формулярного списку С. І. Кисельова Подільському губернському у земських та міських справах присутствію лише 17 березня 1917 р. [7, арк. 25], а голові З'їзду мирових суддів Проскурівського повіту вони були спрямовані за чотири дні [7, арк. 26]. Проте в них уже містилася інформація про С. І. Кисельова станом на 1 січня 1917 року.

Наступний лист за підписом керівника канцелярії Головного управління у справах місцевого господарства МВС датований 5 січня 1917 р. і адресований Подільському губернатору. У ньому повідомлялося, що Головне управління Російського товариства Червоного Хреста має намір ініційувати клопотання про нагородження чином колезького радника голову Проскурівської повітової земської управи С. І. Кисельова «за його заслуги по цьому Товариству за обставин військового часу». У зв'язку з цим канцелярія Головного управління цікавилася у губернатора його баченням подальшого розв'язання цієї справи [7, арк. 22–22 зв.].

21 січня 1917 р. Подільський губернатор повідомив Петроград, що з його боку не має жодних перешкод до нагородження Сергія Івановича чином колезького радника [7, арк. 22 зв.]. Втім, суспільний вибух лютого 1917 р. не дозволив завершити вирішення цього питання.

Чергове повідомлення про С. І. Кисельова в контексті затребуваності його формулярного списку відноситься до 25 травня 1917 р. Цього дня

голова Ради присяжних повірених округу Одеської судової палати звернувся до Подільського губернського комісара з проханням повідомити про моральні якості С. І. Кисельова та його професійну діяльність. Дана інформація була необхідною у зв'язку із зверненням Сергія Івановича до Ради з проханням прийняти його членом присяжних повірених округу Одеської судової палати [7, арк. 27].

Подільський комісар відповів лише за місяць, 23 червня 1917 р. У листі, зокрема, досить лаконічно зазначалося: «На відношення Ради від 25 травня ц. р. № 1422 повідомляю, що, будучи особисто знайомим з С. І. Кисельовим, я, крім того, дуже добре обізнаний з його діяльністю в Проскурівському земстві, в якому він займав посаду Голови Земської Управи з 1912 року по останній час.

Його земська діяльність та попередня служба по Міністерству Внутрішніх Справ супроводжувалась загальною до нього повагою і довір'ям, тому я вважаю для себе обов'язковим відізватися про моральні та ділові якості С. І. Кисельова якнайкраще» [7, арк. 28].

Цього ж дня формулярним списком Сергія Івановича цікавився голова Кам'янець-Подільського окружного суду у відношенні до Подільського губернського у земських та міських справах присутствія. Не конкретизуючи причин, він просив у найкоротший термін надіслати копію формулярного списку про службу С. І. Кисельова [7, арк. 29]. 30 червня 1917 р. це прохання було задоволено [7, арк. 29 зв.].

Нижче ми подаємо один із найбільш повних формулярних списків про проходження служби С. І. Кисельовим, який зберігається у фондах Державного архіву Хмельницької області. Сподіваємось, що він доповнить наші знання новою змістовною інформацією про цю насправді непересічну особистість Подільського краю.

Джерела:

1. Єсюнін С. М. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губернського старости // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. С. 365–371.
2. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Подільський губернський староста доби гетьманату (1918 р.) С. І. Кисельов // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2006. С. 87–94.
3. Кравчук О. М. Проскурівський період в житті і діяльності Сергія Івановича Кисельова // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2011. С. 177–189.

4. Подільський губернський староста Сергій Іванович Кисельов (1877–1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Рагушняк, К. В. Завальнюк. – Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2016. 282 с.
5. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). Ф. 57, оп. 1, спр. 22, 51 арк.
6. ДАХМО. Ф. 409, оп. 1, спр. 577, 29 арк.

Додаток

***Формулярний список о службѣ Председателя Проскуровской Уездной Земской Управы надворного советника Сергея Ивановича Киселева
Составлен к 1 января 1917 г.***

І. Чин, имя, отчество, фамилия, должность, лет от роду, вероисповедание, знаки отличия и получаемое содержание.

І. Надворный Советник Сергей Иванович Киселев, б. Председатель Проскуровской Уездной Земской Управы; родился 13 сентября 1877 г.; вероисповедания православного; имеет знаки отличия:

1) Высочайше утвержденную 19 января 1906 г. медаль Красного Креста в память участия в деятельности О-ва Красного Креста во время русско-японской войны 1904-1905 годов;

2) Высочайше установленный 24 июня 1899 г. знак Красного Креста;

3) Орден Св. Анны 3 степени;

4) наградную серебряную медаль на двойной Владимирской и Александровской ленте в память исполнившегося 13 июня 1909 года двадцатипятилетия со времени восстановления в Бозе почивающим ГОСУДАРЕМ ИМПЕРАТОРОМ АЛЕКСАНДРОМ III церковной школы;

5) ВЫСОЧАЙШЕ учрежденный по Министерству Финансов именной нагрудный знак за заслуги торговле и сельскому хозяйству;

6) ВЫСОЧАЙШЕ учрежденный золотой нагрудный знак в память пятидесятилетия со дня ВЫСОЧАЙШЕГО утверждения 1 января 1864 года Положения о Губернских и Уездных Земских учреждениях;

7) ВЫСОЧАЙШЕ учрежденную светло-бронзовую медаль в память трехсотлетия царствования Дома Романовых;

8-9) Два ордена Св. Станислава 2 степени, пожалованные 11 мая и 16 ноября 1915 г.;

10) Высочайше пожалованный знак за труды по землеустройству;

11) ВЫСОЧАЙШЕ учрежденную 12 февраля 1915 г. за труды по отличному выполнению всеобщей мобилизации 1914 года светло-бронзовую медаль, для ношения на груди на ленте ордена белого Ора.

Содержания получает 3600 руб. в год.

II. Из какого звания происходит.

II. Сын потомственного Почетного гражданина.

Есть ли имение:

У него самого и у родителей:

III. Родовое.

III. Нет.

IV. Благоприобретенное.

IV. При с. Зарудье, Проскуровского уезда – 322 десятины.

У жены, если женат:

V. Родовое.

V. Нет.

VI. Благоприобретенное.

VI. При с. Пашковцах, Проскуровского уезда – 348 десятин.

VII. Где получил воспитание и окончил ли полный курс наук в учебном заведении: когда поступил в службу; какими чинами, в каких должностях и где проходил оную; не было ли каких особых по службе действий или отличий; не был-ли особенно чем либо награждаем, кроме чинов.

VII. По окончании полного курса наук в ИМПЕРАТОРСКОМ Университете Св. Владимира, по юридическому факультету приказом Старшего Председателя Одесской Судебной Палаты от 20 сентября 1901 года за № 163 определен, на основании 407 ст. Учр. Суд. Уст., младшим кандидатом на должности по судебному ведомству при Кишиневском Окружном Суде.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1901, Сентября 20.

Приказом Председателя Кишиневского Окружного Суда от 19 ноября 1901 года командирован для занятий в I-е Гражданское Отделение Суда сроком на 6 месяцев.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1901, Ноября 19.

Приказом Старшего Председателя Одесской Судебной Палаты от 28 февраля 1902 года за № 34 переведен, согласно прошению, тем же званием при Одесской Судебной Палате.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1902, Февраля 28.

Таким же приказом от 28 февраля 1902 года за № 34, командирован для занятий в распоряжение Председателя Проскуровского Съезда Мировых Судей сроком на 6 месяцев.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1902, Февраля 28.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 23 марта 1902 г. за № 18, утвержден по диплому 2 степени в чине Губернского Секретаря со старшинством с 20 сентября 1901 г.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1902, Марта 23.

Приказом Старшего Председателя Одесской Судебной Палаты от 16 августа 1902 г. за № 160, отозван из командировки в распоряжение

Председателя Проскуровского Съезда Мирowych Судей обратно в судебную палату.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1902, Августа 16.

Таким же приказом от 16 августа 1902 г. за № 161 командирован для занятий в распоряжение Председателя Каменец-Подольского Округного Суда сроком на 5 месяцев.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1902, Августа 16.

Приказом Старшего Председателя Одесской Судебной Палаты от 21 февраля 1903 г. за № 21 присвоено, на основании 409 ст. Учр. Суд. Уст., звание старшего кандидата на должности по судебному ведомству с 20 февраля 1903 года.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1903, Февраля 20.

Приказом Старшего Председателя Одесской Судебной Палаты от 23 марта 1903 г. за № 32, командирован в распоряжение Председателя Проскуровского Съезда Мирowych Судей.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1903, Марта 22.

Во время нахождения в командировке в распоряжении Председателя Проскуровского Съезда, с 22 марта по 14 апреля 1903 г. был командирован в помощь мировому судье 2 участка Проскуровского Округа, с правом самостоятельного разбора дел.

С 14 по 29 апреля 1903 г. самостоятельно заведывал 4 мировым участком Проскуровского Округа.

С 20 по 24 апреля 1903 г., будучи исправляющим должность мирового судьи 4 уч. Проскуровского Округа, исполнял обязанности Непременного Члена Съезда Мирowych Судей Проскуровского Округа.

С 5 мая по 10 июля 1903 г. был командирован в помощь мировому судье 1 уч., Проскуровского Округа с правом самостоятельного решения дел и за это время с 16 по 17 мая заведывал самостоятельно 1 мировым участком.

С 10 июля по 24 июля 1903 г. самостоятельно заведывал 1 мировым участком Проскуровского округа.

С 22 июля по 18 ноября 1903 г. самостоятельно заведывал 2 мировым участком Проскуровского округа.

С 18 ноября 1903 г. по 13 мая 1904 года самостоятельно заведывал 3 мировым участком Проскуровского Округа.

С 19 мая по 8 июля 1904 г. самостоятельно заведывал 1 мировым участком Проскуровского округа.

С 15 июля по 17 декабря 1904 г. был командирован в помощь мировому судье 1 участка Проскуровского округа.

С 17 декабря 1904 г. по 28 января 1905 года самостоятельно заведывал 4 мировым участком Проскуровского округа.

С 29 января по 21 февраля 1905 г. самостоятельно заведывал 1 мировым участком Проскуровского Округа и кроме того с 7 по 21 февраля 1905 г. исполнял обязанности Непременного Члена Съезда Мировых Судей Проскуровского Округа.

С 23 февраля по 1 марта 1905 г. был командирован в помощь мировому судье 1 участ. Проскуровского Округа, а с 1 марта по 25 апреля 1905 г. в помощь мировому судье 4 участ. Проскуровского Округа.

С 25 по 27 апреля 1905 г. самостоятельно заведывал 1 мировым участком Проскуровского Округа и кроме того исполнял обязанности Непременного Члена Съезда Мировых Судей Проскуровского Округа.

С 29 апреля по 12 августа 1905 г. был командирован в распоряжение Мирового Судьи 4 участ. Проскуровского Округа.

С 12 августа по 23 сентября 1905 г. самостоятельно заведывал 1 мировым уч. Проскуровского Округа и кроме того исполнял обязанности Непременного Члена Съезда Мировых Судей Проскуровского Округа.

С 14 октября 1905 г. по 7 января 1906 года был командирован в помощь мировому судье 4 участка Проскуровского Округа.

С 7 по 20 января 1906 г. самостоятельно заведывал 1 мировым участком Проскуровского Округа и кроме того исполнял обязанности Непременного Члена Съезда Мировых Судей Проскуровского Округа.

С 23 по 30 января 1906 г. самостоятельно заведывал 4 мировым участком Проскуровского Округа.

С 30 января по 31 марта 1906 года был командирован в помощь мировому судье 4 уч. Проскуровского Округа.

С 31 марта по 14 апреля 1906 г. самостоятельно заведывал 1 мировым уч. Проскуровского Округа и исполнял обязанности Непременного Члена Съезда того же Округа.

С 14 по 19 мая 1906 г. самостоятельно заведывал 4 мировым уч. Проскуровского Округа.

С 15 по 23 июня 1906 года был командирован в помощь мировому судье 4 участ. Проскуровского Округа; с 23 июня по 19 июля 1906 г. в помощь мировому судье 1 уч. того же Округа, а с 19 июля 1906 г. снова командирован в помощь мировому судье 4 уч. того же Округа.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 19 декабря 1903 г. за № 95 произведен за выслугу лет в коллежские секретари со старшинством с 20 сентября 1903 г.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1903, Декабря 19.

С ВЫСОЧАЙШЕГО соизволения ГОСУДАРЫНЕЙ ИМПЕРАТРИЦЕЙ МАРИЕЙ ФЕДОРОВНОЙ 29 января 1904 года назначен почетным членом Черно-Островского сельского попечительства детских приютов с 17 ноября 1903 г. с оставлением в занимаемой должности.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1904, Января 29.

Приказом Киевского, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора от 14 сентября 1906 г. за № 29 назначен на должность Мирowego Посредника 1 уч. Проскуровского уезда, Подольской губернии.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1906, Сентября 14.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 18 ноября 1906 г. за № 84, произведен за выслугу лет в титулярные советники со старшинством с 20 сентября 1906 года.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1906, Ноября 18.

Приказом старшего Председателя Одесской Судебной Палаты от 12 января 1907 года за № 16, согласно прошению, уволен от прежней должности Старшего Кандидата на должности по судебному ведомству.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1907, Января 12.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 2 марта 1907 г. за № 15, назначен почетным мировым судьей Проскуровского Округа на текущее с 1 апреля 1905 г. трехлетие.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1907, Марта 2.

По предложению Подольского Губернатора от 17 апреля 1907 г. за № 980 исполнял должность Непременного Члена Проскуровской Уездной Землеустроительной Комиссии с 1 мая по 9 июля 1907 г.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1907, Апреля 17.

Согласно постановлению Главного Управления Российского Общества Красного Креста от 18 мая 1906 г. получил ВЫСОЧАЙШЕ утвержденную в 19 день января 1906 г. медаль Красного Креста в память участия в деятельности общества во время русско-японской войны 1904-1905 годов, в чем имеет свидетельство от 1 августа 1908 г. за № 65879.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1908, Августа 1.

С соизволения Августейшей Покровительницы Российского Общества Красного Креста Государыни Императрицы Марии Федоровны, по постановлению Главного Управления Общества от 26 июня 1908 года предоставлено право ношения Высочайше установленного 24 июня 1899 г. знака Красного Креста, в чем выдано свидетельство 1 августа 1908 года за № 7150.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1908, Августа 1.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 6 сентября 1908 г. за № 62, назначен Почетным Мирowym Судьей Проскуровского Округа на текущее, с 1 апреля 1908 г. трехлетие.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1908, Сентября 6.

По предложению Губернатора от 15 октября 1908 г. за № 612, поручено заведывание 2 мировым участком Проскуровского уезда, каковым и заведывал по 30 апреля 1909 года.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1908, Октября 15.

Согласно определению Съезда Мировых Судей Проскуровского Округа от 21 августа 1909 года заведывал 4 мировым участком Проскуровского Округа с 21 августа по 30 сентября 1909 года.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1909, Августа 21.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 6 декабря 1909 года за № 85, награжден орденом Св. Анны 3 степени.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1909, Декабря 6.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 17 мая 1910 г. за № 29, произведен за выслугу лет, в коллежские Ассесоры со старшинством с 20 сентября 1909 г.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1910, Мая 17.

Получил ВЫСОЧАЙШЕ учрежденную в 29 день мая 1909 г., в память исполнившегося 13 июня 1909 г. двадцатипятилетия со времени восстановления в Бозе почивающим ГОСУДАРЕМ ИМПЕРАТОРОМ АЛЕКСАНДРОМ III церковной школы, серебряную медаль на двойной Владимирской ленте и Александровской ленте, в чем выдано ему Проскуровским Уездным отделением Подольского Епархиального Училищного Совета свидетельство от 11 мая 1911 года за № 593.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1911, Мая 11.

По сообщению редакции Вестника Финансов и торгово-промышленной газеты от 16 июня 1911 г. за № 2414, за деятельное участие в предпринятом Редакциею обследовании современных условий Русской хлебной торговли, путем присылки обстоятельно и всесторонне разработанных сведений о настоящем положении сельского хозяйства и условий хлебной торговли ему, Киселеву, Министром Финансов предоставлено право ношения ВЫСОЧАЙШЕ учрежденного по Министерству Финансов именного нагрудного знака за заслуги торговле и сельскому хозяйству.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1911, Июня 16.

По предложению Начальника Губернии от 17 августа 1911 года за № 397, исполнял обязанности Председателя Проскуровско-Летичевского Съезда Мировых Посредников с 22 августа по 11 декабря 1911 г.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1911, Августа 17.

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 23 января 1912 года за № 5, назначен почетным мировым судьей Проскуровского Округа, на трехлетие с 1 апреля 1911 года.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1912, Января 23.

Чрезвычайным Проскуровским Уездным Земским Собранием состоявшимся 14 мая 1912 года избран на должность Председателя Проскуровской Уездной Земской Управы, в каковой должности утвержден приказом и. д. Подольского Губернатора от 2 июня 1912 года за № 56.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1912, Июня 2.

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 31 октября 1912 г. за № 71, назначен пожизненным членом Пашковецкого сельского попечительства приюта-богодельни.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1912, Октября 31.

Приказом по Министерству Внутренних Дел от 16 июля 1913 года за № 15, согласно прошению причислен к Министерству с оставлением в занимаемой должности.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1913, Июля 16.

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 10 мая 1914 г. за № 28, утвержден, согласно избранию, почетным попечителем Проскуровского Имени Наследника Цесаревича Алексея Николаевича реального училища на 3 года, с ...

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1913, Октября 23.

При отношении Подольского Губернатора от 2 июля 1914 г. за № 2451, получил свидетельство на право ношения Высочайше учрежденного золотого нагрудного знака в память пятидесятилетия со дня высочайшего утверждения 1 января 1864 года, Положения о Губернских и Уездных земских учреждениях.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1914, Июля 2.

Четвертым чрезвычайным Проскуровским Уездным Земским Собранием вновь избран Председателем Проскуровской Уездной Земской Управы на трехлетие 1914-1917 г.г. тысяча девятьсот четырнадцатого года ноября 14 дня.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1914, Ноября 14.

Приказом г. Подольского Губернатора утвержден в означенной должности второго декабря того же года.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1914, Декабря 2.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 29 декабря 1914 года за № 89, произведен за выслугу лет в надворные Советники со старшинством с 20 сентября 1913 года.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1914, Декабря 29.

Получил ВЫСОЧАЙШЕ учрежденную в память 300 летия царствования Дома Романовых, светло-бронзовую медаль, в чем выдано ему свидетельство Подольским Губернатором от 28 февраля 1915 г. за № ...

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1915, Февраля 28.

Приказом армиям Юго-Западного фронта от 11 мая 1915 года за № 603, за отлично усердную службу и труды, понесенные во время военных действий, награжден орденом Св. Станислава 2-й степени.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1915, Мая 11.

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 19 мая 1915 г. за № 31, назначен почетным мировым судьей Проскуровского Округа на трехлетие с 1 января 1914 г.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1915, Мая 19.

Великой Княгиней Анастасией Николаевной, состоящей Председательницей Комитета помощи больным раненым и выздоравливающим офицерам и нижним чинам, за оказание содействия Комитету выражена искренняя благодарность письмом от 30 сентября 1915 г. № 3934.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1915, Сентября 30.

Приказом армиям Юго-Западного фронта от 16 ноября 1915 года за № 1519, награжден другим орденом Св. Станислава 2-й степени, по должности помощника Уполномоченного Российского Общества Красного Креста по Проскуровскому уезду.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1915, Ноября 16.

Получил Высочайше пожалованный 6 мая 1916 года знак за труды по землеустройству.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1916, Мая 6.

Получил Высочайше учрежденную 12 февраля 1915 года за труды по отличному выполнению всеобщей мобилизации 1914 г. светло-бронзовую медаль для ношения на груди на ленте ордена Белого Орла, в чем выдано свидетельство Подольского Губернатора от 3 сентября 1916 года за № 4441.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1916, Сентября 3.

В виду избрания XII-м Чрезвычайным Проскуровским Уездным Земским Собранием, состоявшимся 23 апреля 1917 г. нового состава Земской Управы, С. И. Киселев сложил с себя обязанности Председателя Управы с 25 апреля 1917 г.

VIII-IX. Годы, месяцы и числа: 1917, Апреля 25.

X. Был-ли в походах против неприятеля и в самых сражениях и когда именно.

X. Не был.

XI. Подвергался-ли наказаниям или взысканиям, соединенным с ограничениями в преимуществах по службе; когда и за что именно: по судебным приговорам или в дисциплинарном порядке; не был-ли оставлен в подозрении по преступлениям, влекущим за собою такие ограничения; когда, каким судом и за что именно?

XI. Не подвергался.

XII. Был-ли в отпусках, когда и насколько именно времени; являлся ли в срок, и если просрочил, то когда именно явился и была-ли причина просрочки признана уважительною?

XII. Не был.

XIII. Был-ли в отставке с награждением чином, или без оногo, когда, с которогo и по какоe именно время?

XIII. Не был.

XIV. Холост или женат на ком, имеет-ли детей; кого именно; год, месяц и число вступления в брак; а также рождения жены и детей; где дети находятся и какогo они и жена вероисповедания?

XIV. Женат на дочери полковника Екатерине Николаевне Шантаринoй, родившейся 28 ноября 1876 г. Имеет детей: сына Александра, родившегося 20 ноября 1900 года, дочь Ирину, родившуюся 4 июля 1907 года, дочь Наталию, родившуюся 20 августа 1912 года. Жена и дети вероисповедания православного и находятся при нем.

С подлинным верно:

Председатель

Секретарь

ДАХМО. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 577. – Арк. 5–19 зв. Машинопис. Засвідчена копія; ДАХМО. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 35–51. Машинопис. Засвідчена копія.

Байдич В.О., Байдич О.В.
с. Кузьмин Красилівського району

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО КОРЧМИ КРАСИЛІВЩИНИ У ДОКУМЕНТАХ СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ (40-60-ті роки ХІХ ст.)

У цій статті розглядаються окремі питання функціонування «питейних» закладів Красилівщини напередодні та в перші роки після відміни кріпосного права в Російській імперії.

Ключові слова: *ХІХ століття, Красилівщина, корчма, монополія держави на спиртні напої, орендарі корчем – євреї, поляки (шляхта – дворяни та однодворці).*

Корчма... Овіяний різноманітними легендами «питейний» торговий заклад, а часто й заїжджий двір, що був невід’ємною часткою життя українського населення у складі Речі Посполитої та Російської імперії з ХVІ по перші десятиліття ХХ століття. Як писав у 1887 р. А.Забелін: «Корчма – всесильна зброя в руках єврея, якою він тримав у руках селян. Корчма – це така установа єврейської мудрості, якою євреї дорожать найбільше.

Селянин, який не ходить у корчму, є в очах корчмаря найшкідливішою і найненависнішою Людиною і не дай Боже, якщо цей селянин поведе агітацію проти корчми. У нього вкрадуть коней, потруять гусей, курей, хата його згорить з невідомих причин і т.д.

За мізерне вгощення сільська влада стає друзями корчмаря, в корчмі готувалися лжесвідки для різних процесів.

Корчмар завжди має дешеві цукерки і, не криючись, на них вимінюють вкрадені дітьми вдома або в сусідів полотно, муку крупу і т. д. . . .» [1, с. 122].

Як результат, у селах досить поширеним було пияцтво. Жодне свято чи якась інша урочистість не обходилася без горілки. До речі, в Україні до XVI століття не знали такого продукту. Готували, як правило, різноманітні настояні на меді п'янки напої. І лише з приходом через Польщу «німецьких» євреїв на українських просторах почали з'являтися спочатку невеликі, а потім все більші гуральні, які виготовляли «гаряче вино». В російській інтерпретації гуральня – це «винокурний завод». Оскільки горілка значно міцніший алкогольний напій, ніж звичайне вино, то й ефект від його вживання набагато сильніший. Та й залежність від такого продукту виникає дуже швидко. В Україні поступово поширювався алкоголізм.

П'яну людину, до того ж набагато легше обдурити, виманити в нього якісь цінності та змусити виконувати задумки корчмарів.

Також маємо не забувати, що продаж спиртних напоїв завжди був дуже прибутковим, із високою маржею, за що вводився й відповідний податок – «чопове». Оскільки отримувані кошти слугували значним внеском у бюджет держави, то її владні структури прагнули встановити монополію на виготовлення і торгівлю цим спиртним напоєм. Звідси й введення акцизних зборів, віддача на відкуп гуралень та корчем. Останні будувалися, як правило, на поміщицькій землі, тому й здавали їх в оренду грошовитим людям саме землевласники. І цими орендарями впродовж століть були, переважно, євреї.

Дуже часто корчми слугували й для інших, переважно кримінальних промислів. Вони були центрами скупки й продажу крадених речей, контрабандних товарів та, особливо, конокрадства. Також корчми могли бути прилистом для всіляких злочинних елементів.

Такі заклади були дуже прибутковими, тому й кількість їх досить швидко зростала. Часто, у більших населених пунктах, їх було кілька. Так, у другій половині XVIII століття у містечку Кузьмин їх налічувалося аж шість [2, арк. 2], а в селі Свинна (тепер с. Веснянка Старокостянтинівського району – авт.) – три [3, арк. 4]. Потім, у XIX столітті, їх кількість дещо скоротилася: за описом Кузьмина 1843 р. у містечку їх залишилося лише 3, проте й у невеликому сусідньому селі Голюнках рахувалося дві [4,

арк. 1260зв, 1357зв – 1358]. В них, крім горілки різних видів, продавалося також і пиво.

Оскільки, у кожному містечку нашого Старокостянтинівського повіту проводилося впродовж року чимало ярмарок, на які приїздило багато покупців і продавців із досить віддалених місцевостей, то корчми слугували й заїздними дворами. Але все ж таки, як пише А.М.Трембіцький: «Корчма (шинок, лабаз) – це окрема будівля або невеликий заїзд, де продавалися зігріваючі (спиртні) напої» [5, с. 60]. Тобто, це заклади, які сприяли поширенню пияцтва серед місцевого населення, переважно у кріпацькому, а далі просто селянському середовищі.

Якщо брати територію Красилівщини, яка входила до Старокостянтинівського повіту, то серед корчем цього регіону вирізнялося два основні типи: трактові і сільські. Трактові корчми були, як правило, більшими за розміром, знаходилися на поштових шляхах (колишніх трактах Речі Посполитої – авт.), де проходив досить жвавий рух населення. В межах Красилівщини такі дороги вели з Старокостянтинова у інші повіти Волинської та Подільської губерній, а також до австрійського кордону. І майже в кожному поселенні, що знаходилося на подібному шляху, функціонувала корчма першого типу. Зокрема, це стосується містечок Кузьмина, Красилова, Кульчин та населених пунктів Чернелівки, Мотрунок, Севрук, Грициків, Терешок, Гриценок, Корчівки, Слобідки Красилівської, Глібок, Марковець, Западинець, Волиці Йодко, Великих Зозулинець, Писарівки, Чепелівки, Пашутинець, Кульчинок, Каламаринки, Слобідки Красилівської, Сушок, Росоловець і т. д. Відмітимо також корчму із власною назвою «Третяк», яка знаходилася у лісі між В.Зозулинцями та Шмирками [6, арк. 270]. Серед корчем другого типу вирізнялися сільські корчми сіл Циценівки, Моньок, Котюржинець, , Вереміївки, Митинець, Михайловець, Волиці Дубиської, Индиків, Баглайок, а також сільська корчма із власною назвою «Пустяк» на однойменному хуторі на захід від В.Зозулинець [7, арк. 131].

В історичній літературі та й в середовищі населення й понині побутує думка, яка пов'язує діяльність корчем майже виключно з орендарями-євреями. В межах же Красилівщини впродовж 30-60-х рр. XIX ст. спостерігалася дещо інша ситуація.

В 30-х роках того віку ми фіксуємо дійсно чимало орендарів корчем єврейської національності, зокрема у Вереміївці, Западинцях, Красиліві [8, арк. 30], Волиці Вонсовича [9, арк. 33-42], Корчівці [9, арк. 251], знову Западинцях [10, арк. б/н] тощо. Список таких корчем можна продовжувати й продовжувати.

Але опрацювання протоколів цього ж Старокостянтинівського повітового суду періоду другої половини 40-х – 60-х років XIX століття показує зовсім інший розклад орендарів корчем за їх національною ознакою. Пе-

реважна більшість з них тепер склали представники колишньої польської шляхти, а тепер однодворці-поляки. Зустрічалися й окремі представники польського дворянства і, навіть, українського селянства. Ось лише невелика частка імен цих осіб:

- 1846 р. – Котюржинецька корчма. Шинкарка –
однодворка Магдалена Рогатська [11, арк. 3]
- Гриценківська корчма. Шинкар –
однодворець Мартин Горобський [11, арк. 125]
- 1847 р. – Вереміївська корчма. Шинкар –
однодворець Степан Ориховський [11, арк. 43]
- Михайловецька корчма. Шинкар –
однодворець Йосип Андрейкович [11, арк. 97зв]
- Митинецька корчма. Шинкар –
селянин Степан Чикерда [11, арк. 55]
- 1849 р. – Цеценівська корчма. Шинкар –
однодворець Пилип Чайковський [12, арк. 356]
- 1850 р. – Кузьминська корчма. Шинкар –
єврей Мошко Співак [6, арк. 212зв]
- Мотрунецька корчма. Шинкар –
однодворець Гнат Самоборський [6, арк. 339]
- 1852 р. – Чернелівецька корчма.
Шинкар селянин Боголюб [13, арк. 519]
- 1854 р. – Сушківська корчма. Шинкар –
дворянин Гнат Вжешевський [14, арк. 53]
- 1858 р. – Кульчинківська корчма. Шинкар –
дворянин Стефан Буяльський [7, арк. 184]
- Монецька корчма. Шинкар –
селянин Прокіп Киричук [7, арк. 229]
- 1859 р. – Великозулинецька корчма. Шинкар –
однодворець Мацей Вержбицький
(можливо, й дворянин, різнобій в інформації – авт.)
- 1860 р. – Слобідко-Красилівська корчма. Шинкар –
однодворець Федір Ненадовський [15, арк. 63]
- Чепелівська корчма. Шинкар –
однодворець Войцех Слоневський [16, арк. 297]
- Мотрунецька корчма. Шинкар –
дворянин Чевінський [16, арк. 315]
- 1866 р. – Терешківська корчма. Шинкар –
однодворець Мацей Ставінський [17, арк. 328]

Крім вищеназваних, ми нарахували ще більше трьох десятків тільки однодворців – орендарів корчем. Поступово зростала й кількість селян,

які опанували це ремесло. А от євреїв у цьому «бізнесі» на теренах Красилівщини поступово ставало все менше й менше.

Причини таких змін, напевно, необхідно шукати у суспільно-політичній та економічній ситуації в Російській імперії. З другої половини 30-х років пішов інтенсивний процес русифікації нашого краю, посилення утисків польського елементу. Після відміни кріпосного права пришвидшився економічний розвиток імперії, зростали міста, промисловість, торгівля. Євреї все більше переїздили туди, де було більше можливостей примноження статків. На зміну корчмам поступово приходили державні номерні винні крамниці. Скорочувалася кількість приватних гуралень. Ці та ще ряд інших факторів впливали на функціонування корчем.

Проте, ще й після середини XIX століття, як пише той же А.М.Трембіцький, корчма тривалий час заміняла і ратушу, і гостинні двори. Саме в ній укладалися й скріплювалися руко побиттям і могоричем різноманітні усні угоди та лихварські операції. І, як раніше, корчма слугувала об'єктом ненависті значної частини сільського населення краю, в першу чергу жінок. В документах ми зафіксували, до речі, цілий ряд пожеж у корчмах, які відбувалися в різних місцях Красилівщини. Звичайно, чимало їх виникало тоді через порушення правил техніки безпеки. Але не виключається й можливість їх навмисного підпалу. Серед згорілих корчем тих часів значаться Корчівська (1854 р.) [14, арк. 241], «Пустяк» (1858 р.) [7, арк. 151], Кульчинківська (1858 р.) [7, арк. 184], Волицько-Дубиська (1862 р.) [18, арк. 34], Марковецька (1864 р.) [19, арк. 106], Котюржинецька (1865 р.) [17, арк. 15], Слобідко-Чернелівська (1865 р.) [17, арк. 124], Цеценівська (1865 р.) [17, арк. 170] та ряд інших.

В цілому ж. маємо відмітити, що корчми, як і все в житті, мали як позитивні, так і негативні сторони. Ми більше наголосили на негативах, але не забуваймо, що впродовж століть вони були своєрідними центрами суспільного життя населених пунктів – містечок і сіл. Туди люди приходили не лише для того, щоб випити, а й просто поспілкуватися, обмінятися думками, дізнатися новини, провести «корпоративи» (згадаймо жіночі дні у корчмах – авт.). Особливо це стосується трактових корчем, де можна було побачити людей з інших місцевостей та країн. Так, тут процвітало пияцтво, так, вони ставали центрами й перевалочними пунктами збирання й продажем крадених та контрабандних товарів. Але все це було невід'ємною частиною життя наших предків у XIX столітті. Ми вважаємо, що по-справжньому роль і значення корчем ще не повністю досліджена науковцями. Тому й будемо продовжувати роботу по дослідженню процесу їх функціонування.

Джерела і література.

1. Забелин А. Военно-статистические обозрения Волынской губернии. – Ж., 1887
2. ЦДІАК України. – Ф.259. – Оп.1. – Спр.47
3. ЦДІАК України. – Ф.259. – Оп.1. – Спр.49
4. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.232
5. Трембіцький А.М. Заїзди (гостинні двори) на теренах Поділля (в межах сучасної Хмельницької області) // А.М.Трембіцький // Вінковеччина в історії Поділля. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції 9-10 жовтня 2015 р. – Віньківці: ПП Болюх І.Б., 2015
6. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.365
7. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.572
8. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.101
9. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.107
10. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.117
11. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.314
12. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.343
13. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.424
14. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.482
15. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.621
16. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.641
17. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.814
18. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.665
19. ДАХМО. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.710

Блажевич Ю.І.
м. Хмельницький

ДУХОВНА МІСІЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

В статті на основі історичних та документальних джерел висвітлено історичну та духовну місію князя Володимира Святославовича, який зумів піднятися над світом язичництва, перетворив Київську Русь на велику й могутню державу, ввійшов в християнську сім'ю європейських країн – найголовнішу справу його життя. Діяльність Володимира була епохальною в житті українського народу, це був справді великий реформатор свого часу. За такі справи він був зарахований до числа святих.

Ключові слова: Київська Русь, князь Володимир Великий, реформування держави, прийняття християнства, духовна місія.

Актуальність проблеми та стан її дослідження. 2018 рік це рік 1030-ліття прийняття християнства на Русі. В історії кожної держави, ма-

буть, був свій засновник і просвітитель, навколо якого формувалися зародки майбутньої нації. Для України такою людиною став князь Володимир Великий. Як відзначав Михайло Грушевський «Часи Володимира Святого, чи Великого, були кульмінаційною точкою процесу побудови, завершенням, так би сказати, механічної еволюції процесу утворення Руської, Київської держави» [1, с. 438-439]. Як бачимо, процеси, які проходили в далекому X столітті, перегукуються із сьогоденням, коли українці утвердили незалежну державу і знову розпочали свій шлях до європейської цивілізації, як це зробив у свій час князь Володимир Великий.

Висвітлюючи вищезазначену проблему, автор цієї публікації звертався до спадщини відомих істориків церкви і дослідників А. Карташова, І. Смолича, М.Нікольського, М. Грушевського, А. Войтовича, Ю.Дибі, І. Крип'якевича, Н. Наумової, вчених-подолян О. Баженова, І. Опрі, А. Лубчинського, С. Гричишина-Кліновського, автора цієї статті та ін..

Виклад основного матеріалу. Хрещення Русі – найважливіша віха національної і церковної історії давньоруської держави, яка також стала початком духовно-культурного розвитку в житті східно-слов'янських народів. Прийняття християнства візантійського обряду прилучило наші народи до скарбниці християнської культури, стало поштовхом до розвитку писемності, мови та літератури, фомування основ архітектури і мистецтва, сприяло консолідації народів Русі, вибору їх шляху розвитку.

Як вже зазначалось, вибір європейського шляху розвитку, особливо прийняття християнства, як державної релігії на Русі, безумовно пов'язаний з долею князя Володимира, сина Святослава і Малуші, онука великої княгині Ольги. Однак, варто зазначити, що цей шлях був надзвичайно складним. Зростаючи та виховуючись в язичницькому середовищі, майбутній київський князь все-таки пізнавав ази християнства й від бабусі Ольги і від рідної матері Малуші, яка за деякими даними, за сприяння Ольги стала дружиною, а не наложницею Святослава і навіть прийняла християнство [2, с. 10-15]. Про це свідчить і те, що Малушин син Володимир Святославович став загальноновизнаним престолонаслідником. А вихователем й опікуном свого племінника став Добриня, рідний брат Малуші. Легенда ж про те, що Малуша була тільки рабинею фактично не підтверджується, тому що вона, по-перше, була дочкою древлянського князя Мала, по-друге, була улюбленицею і ключницею самої великої княгині Ольги, по-третє, навіть князь Мал не був страчений, а тільки ув'язнений на 10 років у задніпровській варязько-хозарській фортеці Любеч, а його малолітні діти Добриня і Малуша, спочатку дійсно були рабами, заручниками, а пізніше стали вільними людьми. Добриня був конюхом, вартовим, чашником, ключником, а потім хранителем золоті казни і, як вже зазначалося, вихователем та опікуном Володимира, а згодом дружинником вели-

кого князя. Малуша, це вже також зазначалося, коли підросла і стала вільною – працювала ключницею і була улюбленицею великої княгині Ольги і за її сприяння стала дружиною князя Святослава та народила йому сина Володимира [2, с. 9]. Якби Володимир був сином рабині, то він ніколи б не претендував, за тодішніми законами і правилами, на головний золотий київський престол.

Загальновідомо, що діяння людини багато в чому визначають роки її дитинства та юності. Тому коли в Києві розпочався язичницький бунт (кінець 959-960 рр), Ольга відправила Малушу в село Будутине, що на Волині, де вона й народила Володимира та декілька років там перебувала. На той час на Західній Волині християнство вже було поширеним і це певним чином, при сприянні бабусі й матері, могли впливати на світогляд дитини. Про це свідчить й той факт, що вже через чотири роки після прийняття християнства Володимир заснував одну з перших єпархій Русі саме на Волині. З іменем князя пов'язують і заснування стольного міста Волині – міста Володимира, яке стало важливим регіоном Давньоруської держави, одним з центрів християнізації, культурним осередком краю і воротами на Захід [2, с. 15-16].

На нашу думку, певну роль в становленні Володимира як прихильника християнізації відіграли й його чотири дружини-християнки з Чехії, Болгарії та Греції. Такі суб'єктивні причини поєдналися із об'єктивними чинниками і сприяли тому, що перший камінь у фундамент віри Христової на Русі припало заложити київському князю Володимиру, який за свій доленосний подвиг був визнаний церквою святим і рівноапостольним. Тут варто зазначити, що, як вже зазначалося, цьому сприяли такі об'єктивні причини, як утвердження ранньофеодальних відносин, на тлі яких відживали старі родоплемінні суспільні відносини. Нові реалії вимагали і потребували нових форм соціально-економічного, політичного і духовного життя. З'явилися нові суспільні стани – князі, бояри, холопи, смерди, рядовичі, закупи, торгівці, ремісники, духовенство тощо. В цей період значно послабився вплив варязької еліти, яка протягом багатьох років орієнтувалася на завойовницькі походи, зате розпочалось формування нової правлячої верхівки, яка прагнула сильної влади і сильної владної руки, вимагала насамперед економічного розвитку держави і її окраїн. За часів князя Володимира фактично завершилось об'єднання східнослов'янських народів у складі Київської Русі, стабілізувались її рубежі та виникла необхідність облаштувати її території, розбудовувати державу, що вимагало централізації влади в одних руках [3, с. 12].

Поряд з об'єктивними внутрішніми причинами були й зовнішні чинники. Величезна давньоруська держава охоплювала територію від західних кордонів, які проходили вздовж Дністра, Західного Бугу, Немана, Західної

Двіни до межиріччя Оки та Волги; на півночі – Чудського, Ладозького та Онезького озер і Фінської затоки; на півдні – Чорномор'я і Приазов'я. Фактично Київська держава була найбільшою державою тодішньої Європи. До складу цієї держави входило близько 20 різних племен, серед яких були і слов'янські, і фінські, і тюркські. Увесь цей конгломерат ще не був об'єднаний нічим, окрім княжої влади, ослабленої за Святослава та міжусобної боротьби його синів.

Коли Володимир став княжити в Києві одноосібно, розправившись зі своїм братом Ярополком, місцева знать, яка мало фактично необмежену владу на своїх територіях, не дуже хотіла коритися київському князю та виконувати його накази. До того ж слабкі політичні й економічні зв'язки, географічна віддаленість від Києва та бездоріжжя сприяли послабленню центральної влади. Тому князь Володимир спочатку рішуче розпочав реформи державного устрою. Саме в роки його правління завершилось формування давньоруської державності. На жаль, літописці мало відображали в своїх записах цей бік діяльності великого князя, й історикам у більшості випадків доводиться по аналогії реконструювати ті чи інші державотворчі дії Володимира, базуючись на скупих і розрізнених згадках у літописних джерелах [2, с. 41-43].

Зіткнувшись з такими вищеназваними місцевими чинниками і проблемами та побувавши в деяких європейських країнах, князь зрозумів, що для утворення сильної і централізованої держави потрібна була офіційна єдина державна релігія. Після довгих вагань і роздумів, бесід і розпитувань Володимир обрав християнство. На той час у Києві вже була велика християнська громада, діяло декілька храмів, жили тут також іудеї, мусульмани, представники інших вір і народів. Кожний з них вихваляв свою віру, свої звичаї, однак до вподоби великому князю прийшлося християнство візантійського обряду. Адже, як вже відзначалось, Володимир під час завойовницьких походів 981-986 років не тільки побачив ситуацію в європейських країнах, але й достатньо глибоко проаналізував її. Найголовніше, що він зрозумів, що, по-перше, візантійська релігійна практика і система освячувала княжну владу й всебічно відстоювала її авторитет (на відміну від римської, яка ставила вище духовну владу над світською); по-друге, не тільки єднало з європейською культурою, а й з могутньою державою, якою була на той час Візантія. На наш погляд, саме такі політичні мотиви й стали для князя визначальними для прийняття нової віри – християнської.

Таким чином хрещення в 988р. у Корсуні князя Володимира, а дещо пізніше мешканців Києва і окраїн, докорінно змінила погляди і спосіб життя правителя Русі. По-перше, одружившись на сестрі візантійських імператорів Костянтина і Василя Анні, Володимир відмовився від своїх

колишніх дружин і наложниць, став ревним прибічником християнських цінностей і морального шлюбу. По-друге, замість завойовника нових земель він став будівником нового суспільства і проповідником християнської віри. На жаль, знову приходиться констатувати, що питання будівництва, облаштування, реорганізації влади на місцях не були в центрі уваги літописців. Так, наприклад, в літописі з 997 року по 1014 не має таких згадок. Хоча в цей період активно і швидко будувалися оборонні вали, Десятинна церква, розпочалось будівництво Софіївського собору, десятків храмів, які здебільшого ставились на тих місцях, де раніше були язичницькі капища [4, с. 116 - 117]. Так у Києві на пагорбі Перуна була збудована церква Св. Василя (адже Володимир під час хрещення отримав нове християнське ім'я Василь, в перекладі «владика»). У 991 р. було закладено, а через п'ять років, у 996 р., збудовано й освячено перший кам'яний хрестокупольний київський храм Успіння Богородиці, споруджений за візантійським зразком. Стіни його були збудовані з каменю, плінфи – з цегли. Внутрішній простір було перекрито у формі хреста, над яким височіло 25 бань. Для оздоблення церкви було використано багато мармуру. У спорудженні храму взяли участь майстри з Греції. Церкву Святої Богородиці називали Десятинною, оскільки на її утримання було виділено десятю частину доходів [2, с. 86-87]. При в'їзді в Київ були збудовані Золоті Ворота й низка православних храмів і навіть домашніх церков. Німецький хроніст Тітман у 1018 р. застав Київ, за його баченням, велетенським містом із всіма торговцями, із 400 церквами і населенням «без числа» [5, с. 43].

Великий київський князь наказав при церквах відкривати духовні навчальні заклади – суботні та недільні школи, де навчались азам християнства діти й дорослі мешканці міст та інших населених пунктів. За правління Володимира було складено «Церковний статут князя Володимира», пройнятий духом християнства. В ньому, наприклад, скасовувалась смертна кара, а злочини каралися грошовими штрафами. Князь також розпорядився створити прибічну раду, у складі якої, окрім бояр і дружинників, друге місце посідав головний архієрей, який офіційно був заступником князя. Володимир особисто займався формуванням системи церковного управління, запрошував священників із Візантії, особливо з Болгарської церкви, встановив, щоб у духовних школах також займалися підготовкою церковних кадрів. До речі, в такій школі навчався майбутній митрополит Іларіон, письменник Яків Мних та інші учні і проповідники християнської віри [5, с. 44 -46].

Важливо також зазначити, що Володимир вперше започаткував суспільну опіку в державному масштабі за убогими, хворими, інвалідами та нещасними, при церквах почали відкриватись богодільні, проводитись благодійні акції згідно з християнським милосердям і співчуттям.

Прийняття християнства сприяло розвиткові дипломатичних, торгово-економічних та династичних зв'язків з багатьма європейськими країнами. Літописець повідомляє, що київський князь мав дружні стосунки з польським, угорським і чеським королями, а також із скандинавськими правителями. Своїх дітей Володимир одружив з членами західноєвропейських королівських сімей: старший син Святополк взяв собі в дружину дочку польського короля, молодший син Ярослав – дочку шведського короля, три дочки вийшли заміж за польського, чеського і угорського королів. Шлюб Володимира з Анною зв'язав його не тільки з візантійськими, а й також з німецькими імператорами: сестра Анни Теофано була дружиною цесаря Оттона II [6, с.65-68].

Необхідно також зазначити, що на золотих та срібних монетах того часу з'явилися образи Хреста і Володимира та його княжого знака «Тризуб». В цей же час почало прискорено розвиватись феодальне та монастирське землеволодіння, при чернечих обителях і недільних школах почали створюватись монастирські бібліотеки – скарбниці духовних християнських знань.

Таким чином, ввійшовши в сім'ю європейських держав, Київська Русь за часів Володимира завдяки прийняттю християнства і утвердженню його як державної релігії, стала наймогутнішою державою того часу. На наш погляд, жодна з історичних постатей нашої давньої історії не була так високо шанована за життя й не була такою популярною у наступних поколіннях, як Володимир Великий. Однак, хоча князь Володимир ще за свого життя мав славу Хрестителя і Просвітителя Русі, після смерті його ім'я довгий час не було внесене до списку святих і він не мав свого свята. Головною причиною на погляд церковників, було те, що при домовині, яка знаходилась в Десятинній церкві, не відбувалося чудес, які є необхідною умовою канонізації. На жаль, ні в одних синодиках, тобто списках святих, домонгольського періоду немає імені Володимира. Тільки в 1240 р., коли 15 липня цього року в Новгороді відзначалась перемога Олександра Невського над шведами на річці Неві, цей новгородський князь з такої нагоди встановив свято в честь Володимира Великого, однак не як чудотворцеві, а як рівноапостольному хрестителю Русі.

Іпатіївський літопис під 1254 р. уже називає Володимира святим. А в 1311 р. Новгородський архієпископ Давид збудував церкву на честь святого Володимира Великого на одній із брам свого Софіївського кремля [2, с. 111 - 113].

Із початком ХІХ ст., коли Київ по суті із ярмаркового містечка перетворюється на центр великої губернії, місцева влада, намагаючись підвищити його статус, починає прославляти князя Володимира. Так, у 1830–х роках іменем князя Володимира було названо новозбудовану головну вулицю

міста, на його честь було найменовано заснований університет. Через деякий час виникла ідея встановити пам'ятник Святому Володимирі на горі, що здіймалась над самим центром міста – Хрещатиком. Монумент, виконаний П. Клодтом і О. Тоном, було урочисто відкрито у 1853 р. на одній із терас Володимирської гірки. Бронзова статуя Хрестителя Русі понад 4 метри заввишки, зображеного з великим хрестом у правій руці та з великокнязівською шапкою у лівій, височіє на 16-метровому постаменті. Цей пам'ятник зберігся майже у незмінному вигляді до наших днів і сьогодні є одним із символів Києва – столиці незалежної України, яка, як і за часів Володимира Великого, знову прокладає шлях до Європи. До речі, пам'ять про київського князя вшановують і в інших країнах світу. Прикладом цього можна назвати пам'ятник Володимирі, встановлений у Лондоні.

Нині Володимир Великий вважається одним із найбільш талановитих і яскравих політичних діячів середньовічної Європи. Великий будівничий і організатор, талановитий полководець, Хреститель Київської Русі, мудрий дипломат, державотворець – він привів до «європеїзації» Русі, залучив її до західноєвропейського культурно-релігійного простору.

Звісно, діяльність Володимира Великого поширювалась і на ті землі, які тепер є територією Росії та Білорусі. Утім правив він у Києві, жив переважно на українській землі, тож його духовна спадщина нині по праву вважається надбанням передусім українського народу і органічною складовою української ментальності та самобутності. Тому й історичний та духовний вибір, зроблений київським князем понад тисячу років тому, лежить в основі європейських устремлінь сучасних українців.

Протягом XVIII-XX ст. на честь Володимира Великого було засновано низку орденів і медалей. Імператорський орден Святого Рівноапостольного князя Володимира – орден Російської імперії у 4-х ступенях за військові відзнаки і цивільні заслуги був започаткований Катериною II 22 вересня 1782 р. і був дійсним до 1917 р. Загальнодержавний орден Святого Рівноапостольного князя Володимира в 3-ьох ступенях заснований Українською православною церквою. Орден Святого Рівноапостольного Володимира Великого встановлений Українською православною церквою Київського патріархату.

Нагорода Святого Володимира – це нагорода Академії наук вищої школи України.

Висновки. Як свідчить тисячолітня історія, християнство міцно і назавжди ввійшло в нашу культуру, освіту, звичаї та традиції, сформувало стійкий фундамент православної віри в душах і серцях мільйонів вірян, позитивно вплинуло на нашу ідентичність і національну самобутність. Українське православ'я протягом віків утворило такі самобутні риси як демократичність, виборність, гідність, милосердя, козацьке барокко у будівництві культових споруд, багатоголосні піснеспіви тощо.

Матеріали цієї статті можна використовувати у курсах історії України, релігієзнавства, краєзнавства, історії української культури, українознавства, в різноманітних виховних заходах.

Джерела і література

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т.1: До початку XI віку /М. Грушевський. – К: Наукова думка, 1991. – 584 с.
2. Наумова Н.О. Володимир Великий: Науково-поп. вид. / Н.О.Наумова – Київ: Вид. група КМ – БУКС, 2016. – 128 с.: іл. (Творці державного престижу).
3. Блажевич Юрій. Християнство – духовна опора української нації (до 1025- річчя хрещення Київської Русі) / Юрій Блажевич // Християнство в історичній долі України (до 1025-річниці хрещення України-Руси). Тези доповідей науково-практичної конференції. - Кам'янець-Подільський: Комп'ютерно-інформаційна лабораторія історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2013. – С. 10-15.
4. Бузина О. Докиевская Русь / О. Бузина. – Киев: Арий, 204. – 272 с. : ил.
5. Ортинський І. Хрещення, хрест та харизма України / І. Ортинський. – Рим – Мюнхен – Фрайбург: Вид-во ОО Салезін. – 198 с.
6. Новий довідник: Історія України. – Київ: ТОВ «Казка», 2005. – 736 с.

Войнаровський А. В.

м. Вінниця

Черняк В. В.

с. Біляни, Вінницька область

АНТОНІНСЬКИЙ МАЄТОК ЮЗЕФА ПОТОЦЬКОГО: ЦИФРИ І ФАКТИ

У повідомленні йдеться про економічне становище Антонінського маєткового комплексу графа Юзефа Потоцького на початку ХХ ст.

Ключові слова: *Антонінський маєтковий комплекс, землеробство, скотарство, статистичні показники.*

Постать Юзефа Потоцького та його резиденція – Антоніни (нині – село у Красилівському районі Хмельницької області) викликають постійне зацікавлення істориків та краєзнавців. Про це свідчить той факт, що восени нинішнього року планується відкриття музею в селищі, присвяченому цій непересічній постаті. Метою нашого повідомлення є введення у краєзнавчий обіг цікавих, на наш погляд, даних, що стосуються господарського

розвитку Антонінського маєткового комплексу графа Потоцького на початку ХХ ст., оприлюднених на сторінках ювілейного випуску варшавського часопису «Gazeta Rolnicza» [1].

Станом на 1910 рік у власності графа Юзефа Потоцького перебувало близько 105 тис. моргів¹ землі. Загальна площа Антонінського маєткового комплексу становила 21 тисячу моргів (12600 га) [1, с. 62] (дослідниця Оксана Лобко наводить інші дані – 12480 десятин (13780 га) [2, с. 31]. Комплекс складався із 17-ти фільварків, у користуванні яких перебувало 14641 морг землі.

Основу землеробства становили пшениця та цукровий буряк. Цукровий буряк, як правило, перероблявся на власних цукроварнях Потоцького. Окрім пшениці, на продаж вирощували горох, кінський біб, насіння конюшини, рідше ячмінь та жито. Для власних потреб, а також на ординарію², оброк³ для стада сіяли овес та гречку. Задля забезпечення власної винокурні сировиною, вирощували картоплю.

Основною робочою худобою у маєтковому комплексі були коні та воли. Волів, породи сивої степової, як правило, купували. Та на початку ХХ ст., у зв'язку із зростанням цін, у маєтку було запроваджено проміжний спосіб набуття робочих волів, який полягав у купівлі та відгодівлі 1 – 1,5-річних місцевих та сивих степових, з яких кращі вирощувалися на робочих волів, а гірші йшли на забій. Ця практика годівлі на забій замінила відгодівлю овець, яких у 1900 році нараховувалося близько 10 тисяч, а на 1910 рік залишилося лише 1,5 тисяч. З часом планувалося позбутися і їх у зв'язку із нестачею пасовищ. Загалом, скотарству у маєтковому комплексі не приділяли значної уваги, окрім двох фільварків, на яких вирощували худобу для власних потреб. Це було викликано сухим кліматом, нестабільним врожаєм кормових рослин тощо.

Кількість робочої худоби у володіннях Потоцького була досить значною. Один робочий кінь припадав на 25-30 моргів, один робочий віл – на 12-15 моргів. Це було викликано, в першу чергу тим, що значна площа була зайнята під цукровим буряком, яку потрібно було орати плугами, запряженими у 6 волів, а також коротким періодом, протягом якого потрібно було здійснити оранку. На рік утримання одного коня з фурманом коштувало 115 рублів, одного вола – 66 рублів [1, с. 63-64].

Робочу силу у маєтковому комплексі становила передусім так звана річна челядь. Її представники отримували заробітну платню, яка стано-

¹ Морг – міра земельної площі. Назва німецького походження, засвоєна через польську мову. Поширена в різних регіонах України з 16 по 19 ст. Мова йде про волинський морг, який становив 1317 квадратних сажнів, або 0,6 гектара.

² Ординарія – частина заробітку двірських офіціалістів та сільськогосподарських робітників, що виплачувалася натурою, наприклад, збіжжям, картоплею тощо.

³ Оброк – поживний корм (як правило, зерно) для тяглових тварин.

вила 30-32 рублі, 82 пуди⁴ збіжжя, 0,25-0,5 моргів садка. Вони були забезпеченні помешканням, опаленням, двома коровами. Окрім того, мали додаткову грошову винагороду за роботу на сівалках, жниварках, за вирощування (догляд) жереб'ят. Мали також святкові подарунки від власника. Парубки (наймити) змінювалися рідко, служили довго (часто все життя) і на старість отримували так звану пожиттєву «грацію» (пенсію) у розмірі 48-72 рублі на рік, в залежності від заслуг та тривалості служби. Другу категорію робітників становлять літняки, так звані погоничі, віком від 12 до 18 років, котрі за 7 місяців (з 1 квітня до 1 листопада) отримували від 35 до 52 рублів. Це були найдешевші робітники і їхня кількість була незначною.

Денний робітник отримував наступну оплату за різні види діяльності: парубок дорослий – 30 копійок, до коси і в жнива – 40-50 коп., дівчина – 20-25 коп., на буряках і в жнива – 30-40 коп. Однак, через нестачу місцевих робітників, у маєтковий комплекс щороку наймали від 100 до 150 робітників з інших регіонів. Спочатку це були гуцули зі Східної Галичини, а у другій половині 10-х років ХХ ст. – дівчата 16-17 років з Київської губернії. Ця категорія робітників була найдорожчою: утримання одного гуцула-чоловіка складало 90-95 коп. на день, дівчини з Київщини – 52-60 коп. на день. Працювали вони з 1 травня до 1 жовтня [1, s. 64].

Під час сільськогосподарських робіт широко використовувалися органічні та мінеральні добрива, що сприяло підвищенню врожайності. Так, у 1910 році врожайність основних сільськогосподарських культур у Антонінському маєтковому комплексі була наступною: жито – 63 пуди з моргу, пшениця – 74 пуди з моргу, ячмінь – 68 пудів з моргу, овес – 67 пудів з моргу, горох – 51 пуд з моргу, біб кінський – 62 пуди з моргу, насіння буряків – 85 пудів з моргу, цукрові буряки – 807 пудів з моргу. Врожай жита та насіння буряків у цьому році були найвищими від 1899 року, врожайність інших культур в різні роки був вищим за показники 1910 року [1, s. 65]. Так, у 1905 році врожайність пшениці становила 81 пуд з моргу. В зв'язку з цим цікаве порівняння. В кінці 1940-х років вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці і нагородження орденами і медалями СРСР колгоспників, працівників МТС і радгоспів за одержання високих урожаїв пшениці, жита, кукурудзи, цукрових буряків і бавовни», відповідно до якого звання Героя Соціалістичної Праці присвоювалося, серед інших, директорам, старшим агрономам і старшим механікам за одержання фактичного збору урожаю пшениці та жита на неполивних землях не менше 20 центнерів з гектару при площі 600 га. Тому у 1905 році щонайменше двоє представників управління Антонінського маєткового комплексу «претендували» б на звання Героя Соціалістичної Праці, так як врожай пшениці становив 21,6

⁴ Пуд – міра ваги, становила 16,380496 кг.

центнерів з гектара на площі 1243,2 гектарів. І це без тракторів, комбайнів, соціалістичного змагання тощо.

Антонінський маєтковий комплекс був достатньо забезпечений приміщеннями та сільськогосподарською технікою. Новозбудовані приміщення, як правило, були мурованими та криті черепицею чи оцинкованою залізною бляхою. Фільварки були забезпечені сівалками, жниварками, косарками, самов'язалками. Збір збіжжя на 75% виконувався самов'язалками та жниварками. Решту зернових збирали вручну. За копу пшениці платили по 35-40 коп., жита – 30-35 коп., гороху – 20-25 коп. За в'язання після жниварок платили 15-20 коп. від копи. Снопи в'язалися міцно за допомогою кілочка і повинні були мати 90 см в діаметрі.

Під особистим контролем графа Потоцького у Антонінах займалися розведенням коней, як для запрягу, так і чистокровних, для відомих полювань *par force* та на продаж. На 1910 рік у маєтку було 40 верхових мисливських коней, 43 запрягових, у стайні – 202. Розведення коней поділялося на кілька видів, а саме: розведення арабських коней чистої крові, вирощування коней мисливських повної крові, англо-арабів від маток ірландських та власних, нарешті вирощування коней високої напівкрові, що становили великий інтерес для війська. Попит на коней з Антонінської стайні був дуже високий і перевищував вдвічі кількість коней, яка була запланована на продаж [1, s. 67].

У Антонінському маєтковому комплексі займалися і рибним господарством. Площа ставків становила близько 300 моргів. Окрім того, нерестовища та ставки для зариблення становили 170 моргів. За 8 років існування рибного господарства чистий прибуток склав 23394 рублі [1, s.67].

У Антонінському маєтковому комплексі існувала власна дослідна станція у Медках при Кременчуцькій цукроварні. Хімік цукроварні Й. Копіста здійснював метеорологічні спостереження протягом тривалого часу. Середньорічна температура повітря протягом 1880-1910 рр. становила тут 6,46° С, середня літня – 19,1° С, середня зимова – -4,5° С [1, s. 63].

Таким чином, ведення сільського господарства у Антонінському маєтковому комплексі відбувалося за передовими на той час технологіями, що значно збільшувало врожайність сільськогосподарських культур та прибутковість.

Джерела та література

1. Ostromęcki Jan. Antoniny // Gazeta Rolnicza. Zeszyt jubileuszowy. 1861:1910. – Warszawa, 1911. – S. 62-67.
2. Лобко Оксана. Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830-1917 рр. // Польські студії: Спеціальний випуск. – К., 2008. – С. 13-46.

ПЕРША У СВІТІ МІЖНАРОДНА АВІАПОШТОВА ЛІНІЯ ВІДЕНЬ – ЛЬВІВ – ПРОСКУРІВ – КИЇВ

31 березня 2018 р. в Австрії відзначили 100-річчя створення першої у світі регулярної міжнародної авіаційної поштової лінії, яка пролягала лінія з Відня до Києва. Серед ключових проміжних пунктів цієї першої авіапоштової магістралі був Проскурів. Діяла авіапоштова лінія з 31 березня до 5 листопада 1918 р.

Ключові слова: *авіація, пошта, авіапошта, поштова марка, Відень, Київ, Проскурів.*

Наприкінці лютого 1918 року, за збройної підтримки Німеччини та Австро-Угорщини, уряд Української Народної Республіки повернувся до звільненого від більшовиків Києва та встановив контроль над більшою частиною українських земель. А вже у березні виникла ідея – для налагодження дипломатичного зв'язку між Австрією та Україною, а також для оперативного керування військами, створити регулярну авіалінію [2].

Ініціатором створення авіаційної поштової лінії був молодий (24-річний), але вже досвідчений військовий пілот ротмістр Август Рафт фон Марвіл. Саме йому і доручили розробити маршрут, підібрати пілотів та керувати перевезеннями [3, с. 183].

Після підготовчої роботи, 20-21 березня 1918 року був здійснений перший випробувальний рейс з Відня до Києва. Для надійності, Рафт фон Марвіл організував переліт за принципом «естафети». О 9-й ранку з віденського аеродрому Асперн у небо піднявся біплан «Hansa-Brandenburg C.1», який пілотували офіцери Кох і Ягер. За три години вони приземлились у Кракові, де урядову та військову пошту перевантажили в інший, але тієї ж моделі літак. За штурвал сів пілот Стефан фон Ревницький та здійснив понад двогодинний переліт до Львова, де у нього була тривала, з нічлігом, зупинка. Ранком наступного дня «Hansa-Brandenburg C.1» здійснив успішну посадку на аеродромі в Проскурові. Тут відбувся останній технічний огляд і дозаправка. Ще три години – і Київ [3, с. 183-184].

Перший випробувальний рейс протяжністю майже 1200 км загалом тривав понад добу, але сам переліт зайняв усього 13 годин, що було набагато швидше за залізницю (потяг з Києва до Відня йшов дві доби!). На зворотному рейсі, що відбувся 22 березня, літак пройшов увесь шлях за день, провівши у повітрі трохи більше 10 годин! Цікаво, що у зворотному

боці з України крім невеличкого пакунку з поштою, було відправлено 10 кг чорної ікри – в подарунок імператорському дому Австро-Угорщини.

Отож, здійснений випробувальний переліт довів можливість встановлення регулярного авіасполучення між Австрією та Україною. А вже за тиждень, 27 березня, побачив світ циркуляр австрійського уряду про заснування регулярної поштової авіалінії з Відня до Києва. За короткий час були вирішені організаційні питання, визначені літаки та пілоти для здійснення перевезень, встановлена оплата поштових послуг, розроблений графік рейсів. Для того, аби авіапошта працювала надійно та безперебійно, перевезення вирішили здійснювати вже випробуваним «естафетним» способом – декількома літаками... Урочисте відкриття авіалінії відбулось 31 березня 1918 року на віденському аеродромі Асперн в присутності австрійських урядовців та імператорської родини. Того ж дня була гашена перша в світі марка повітряної пошти з штампом «FLUGPOST» [5, с. 19].

Перша у світі регулярна міжнародна поштова авіалінія мала протяжність майже 1200 км та відбувалась за маршрутом: Відень – Краків – Львів – Проскурів – Київ. Згідно розкладу літак вилітав з Відня о 4.30 ранку з прибуттям до Києва о 17.30. Зворотній рейс починався наступного дня о 4.00 та завершувався о 16.30. Восени початок вильоту змінили на 7.00 ранку. Кожен з відрізків маршруту обслуговувала окрема машина, отож на аеродромі в Проскурові постійно перебував готовий до вильоту літак. Усього на лінії працювало 14 пілотів та 22 літаки – декілька «Oeffag C.2» та «Knoller-Albatros B.1», але найбільше – «Hansa-Brandenburg C.1» [3, с. 185]. Останній літак – біплан німецького конструктора Е. Хейнкеля, використовувався військовими як розвідник та бомбардувальник, адже був дуже надійним у повітрі, мав швидкість 120-150 км/год. Та міг нести корисного вантажу до 400 кг. Саме остання характеристика і стала вирішальною при виборі моделі для поштових перевезень.

Поштові перевезення на лінії спочатку були виключно урядові та військові, але вже з травня стали доставляти комерційну пошту. Як правило перевозили до 200 кг пошти. Інколи на борт брали пасажирів – але це були виключно офіційні особи або військові чини. Проте, для пасажирів особливих умов не було – лише відкрита кабіна. Отож, приходилось їм одягати важкий теплий комбінезон та з допомогою обслуговуючого персоналу залазити до кабіни.

Успіх регулярної поштової лінії Відень – Київ був неймовірним. І вже наприкінці травня 1918 року було відкрите відгалуження до Одеси. Літаки йшли з Відня до Проскурова звичним маршрутом, а на проскурівському аеродромі потрібну пошту перевантажували на літак, який рушав до Одеси. У липні почало діяти відгалуження з Відня до Будапешту, планувалось відкрити рух до Бухаресту...[3, с. 184]

Невідомо якого розвитку набула би перша міжнародна поштова авіалінія, якби восени 1918 року кризові явища не призвели до розвалу Австро-Угорської імперії. Усі поштові перельоти, проіснувавши більш, ніж півроку, припинилися. З 15 жовтня рейси стають не регулярними. Останній стартував з Відня 5 листопада, але не долетівши до Києва, був перепинений поляками у Львові.

100-річчя першої у світі міжнародної поштової авіалінії – подія визначна. Звичайно і раніше в світі літаки виконували поштові рейси (перший в 1911 році), але то були поодинокі випадки, здебільше демонстраційного характеру. А ось вдалий австрійсько-український проект, став першим регулярним і був доволі надійним – 90% рейсів відбулись згідно розкладу, без збоїв. Приємно, що Проскурів став ключовим транзитним пунктом першої у світі міжнародної поштової авіалінії. На проскурівському аеродромі базувались естафетні літаки, проводилась дозаправка і технічний огляд машин, відпочивали пілоти, перевантажувалась пошта (зупинка тривала годину-півтори).

Нині про існування проскурівського аеродрому, який виник на початку Першої світової війни 1914 року як тилове летовище військ Південно-Західного фронту, нагадує лише назва вулиці Пілотської та колишне приміщення аеровокзалу вже радянських часів. Летовище, яке прийняло перший літак з авіапоштою, було забудоване після закриття старого аеродрому 1982 року [1]. Проте, можливо було-би цікаво на початку вулиці Пілотської встановити пам'ятний знак на честь знаменної в історії авіації та пошти події – все-таки хмельничанам є чим пишатись.

Джерела та література:

1. Єсюнін Сергій. Авіаційна хроніка міста Хмельницького // Є Поділля. – 2011. – 1 грудня – С.5
2. Янчак Я., Чижевський В. Першій лінії авіапошти – 80 років // Площа Ринок. – 1998. – 25.03-08.04. – С. 2.
3. Olejko Andrzej. Linia lotnicza Wiedeń - Kijów - Wiedeń 1918. Fakty i relacje // ROCZNIK PRZEMYSKI t. 51 Historia Wojskowości z. 1 (13) 2015 – 179-204.
4. Le Storie Postali di Laurent Veglio – Електронний ресурс. – Режим доступу: www.ilpostalista.it/lv/lv19.htm:
5. Världens första reguljära flygpostlinje. Postflygningarna blev händelserika med talrika oväder //Teknisk information för försvarsmaterieltjänsten – Nr.4. – 2009. – 18-22.

Додатки:

Відправлення першого літаку «Hansa-Brandenburg C.1» маршрутом Відень – Київ. Поштівка 1918 р.

Вивантаження пошти з рейсу Київ – Відень, фото 1918 р.

K. UND K. LUFTFAHRTRUPPEN
MIL. FLUGLINIENSTATION KIEW

Mit dem nächsten Postflugzeug an
Kmdo der Luftfahrtruppen senden.

Start- u. Landungszettel

Kiew, am 13. Oktober 1918

Flugzeug Nr. 2018 Kiew ab 7.
Motor Nr. 17063 Proskurow an 9. 10.
Pilot Karl Friedrich Proskurow ab 10. 30 Post 5 kg
Lemberg an 12. 5 } 6435

Anmerkung (falls Flugzeug irgendwo notlandet)

Wolyow am 8¹⁰ ab 8¹¹

Lemberg (event. Notlandungsst.) am 13./I 1918

Unterschrift Marin Beobachters.

Nichtzutreffendes ist zu streichen.

Druckerei Kmdo. LFT. (Komm.-Nr. 372)

*Маршрутний лист від Києва через Проскурів до Львова
на 5 кг пошти, 13.10.1918 р.*

Марка авіапошти 1918 р.

*Завальнюк О. М.
м. Кам'янець-Подільський*

МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920 РОКУ: ЗМІНИ В ПОЛІТИЧНОМУ ОБРАЗІ, ВТРАТА СТАТУСУ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР

Висвітлюється згасаючий процес виконання Кам'янцем-Подільським своєї виняткової для завершального етапу Української революції місії притулку і створення умов для діяльності вищих органів влади республіки – Головного Отамана українських військ і Голови Директорії УНР С. Петлюри, Ради Народних Міністрів, окремих міністерств. Наголошується на результатах роботи українського уряду у місті, значення прийнятих ним рішень, які, на жаль, не були повністю конвертовані в успішну державну політику, спрямовану на посилення боєздатності свого війська і не допущення повного переходу суверенної території під радянський контроль. Показано зміни у різних сферах життя міста за більшовицького режиму, його зусилля з реформування на пролетарських засадах освітньої сфери, зокрема місцевого українського університету.

Ключові слова: *Кам'янець-Подільський, Рада Народних Міністрів, Симон Петлюра, Дієва армія УНР, польське військо, Червона армія, більшовицький режим.*

На завершальному етапі Української революції 1917-1921 рр. міста прифронтової смуги покликані були відігравати роль організуючих і мобілізуючих центрів збройного захисту народної республіки, яка разом зі своїм стратегічним союзником – Польщею відчайдушно билася за стримування просування більшовицького війська, своє подальше існування і недопущення підсумкового трагічного фіналу чотирирічної визвольної боротьби.

У повній мірі це стосується і Кам'янця-Подільського – державного, політичного і територіального центру УНР, який, по суті, з червня 1919 р., відігравав значну роль в процесі захисту українських державних інтересів, певній консолідації політичних сил, демонстрації національній і зарубіжній спільнотам факту існування української державності, комунікації із міжнародними чинниками, тощо.

Питання державно-політичного життя міста у другій половині 1920 р. у певній мірі зацікавлювало дослідників, зокрема, таких, як П. Гай-Нижник [3], О. Завальнюк [12], О. Завальнюк і О. Комарницький [13], О. Завальнюк

і М. Петров [14], І. Тюрменко [33], [34]. Утім згадані автори лише частково окреслили різні аспекти піднятої теми, залишивши не з'ясованими низку питань і не створивши цілісного і ґрунтовного розуміння тогочасних процесів.

Метою статті є дослідження на основі достовірних історичних фактів різнопланової діяльності державного центру УНР у Кам'янці-Подільському, визначального впливу української і більшовицької влади на різні сфери життя міста у другій половині 1920 р., коли тут за короткий час кілька разів діаметрально змінювалася офіційна політика, яка відповідала різним типам і характеристам державної організації – національної і нав'язаної із РФРСР.

У зв'язку з наступом Червоної армії першого літнього місяця 1920 р. український уряд, який вимушено переміщався у західному напрямку, 25 червня 1920 р. повернувся до Кам'янця-Подільського. Ситуація на фронті погіршувалася, тож сподіватися на тривале перебування у державній резиденції було не доцільно. І все ж, Рада народних міністрів УНР працювала у екстремальних умовах, вирішуючи невідкладні питання. З 28 червня по 9 липня вона провела десять засідань під головуванням В. Прокоповича, зокрема, заслухала доповідь командуючого Дієвою армією УНР генерала М. Омеляновича-Павленка про становище на фронті і потреби армії; прийняла закони і постанови, зокрема, про негайне виділення на потреби українського війська готівки в розмірі 600 тис. крб., понад 343 тис. грн. – для бригади Окремої дивізії залізничної охорони, 10 млн. крб. – на утримання II військового шпиталю, 5 млн. крб. – для допомоги Українському Червоному Хресту, 40 млн. грн. – на фінансування цукроварень, встановлення штатів комендатури та комісаріатів прифронтових міст. З-поміж інших важливими були рішення про порядок евакуації за кордон української інтелігенції, вивезення з прифронтової зони запасів цукру, залишення для роботи на окупованій більшовиками території агентів різних українських міністрів тощо. Для вирішення питань, пов'язаних з дотримання внутрішнього порядку і зв'язку з Дієвою армією, уряд розпорядився створити спеціальну Наряду на чолі з Головою Ради народних міністрів УНР В. Прокоповичем. До неї увійшли міністр військових справ В. Сальський, міністр внутрішніх справ О. Саліковський і головноуповноважений уряду УНР І. Огієнко [11, с.90-113].

Після того, як у перших числах липня 1920 р. „червоні” стримали контрнаступ польських військ і перейшли до стрімких наступальних дій, а радянська 8 кавалерійська дивізія В. Примакова прорвала позиції польської 6-ї армії в районі Бара і розпочала рух на Проскурів, західна і південно-західна частини Поділля опинилися під загрозою окупації. Прорив противника призвів до відступу польських військ у бік Збруча. Полковник

О. Удовиченко, розповідаючи в еміграції про ті події, дійшов висновку, що якби „8-ма кінна советська дивізія скерувала свій рух, хоч би частиною сил, через Ярмолинці на Кам'янець-Подільський, у запілля Української Армії, то остання опинилася б у надзвичайно прикрій, якщо не безвихідній, ситуації” [35, с.167]. Але і без цього становище, що склалося, вимагало рятувати резиденцію українських владних структур.

1 липня до міста прибув Головний отаман військ УНР. Він провів ділову зустріч з главою уряду В. Прокоповичем, звернувши особливу увагу на питання зовнішньої політики і державного життя України в умовах, що склалися. Крім того, керівник держави отримав звіти міністра військових справ і товариша міністра фінансів [36]. З 2 липня запровадили поліцейську годину, яка розпочиналася з 21.30 [19]. А наступного дня на залізничну станцію прибуло 16 вагонів санітарного майна, надісланих Міжнародним Червоним Хрестом на прохання Українського товариства Червоного Хреста для підтримки збройної боротьби за державну незалежність України. Та й у самому Кам'янці-Подільському потреба у ліках була дуже гострою, адже тут активно поширювався черевний тиф, який ще називали поворотним [20]. Цей подарунок, хоч і з'явився з великим запізненням, був дуже потрібний для українських козаків, які виявляли велику хоробрість і не припиняли чинити опір Червоній армії.

7 липня 1920 р. Головний отаман С. Петлюра оголосив місто і його околиці в стані облоги [17]. Чи було достатньо сил для його оборони, важко сказати, скоріш за все, що ні, адже основна частина військ знаходилася на фронті (на середину липня загальна чисельність Дієвої армії УНР становила 15 тис. осіб [15, с.339], до того ж вони були розпорошені на фронті протяжністю майже 250 км). Ворог не скористався сприятливою для нього ситуацією, і Кам'янець-Подільський ще кілька днів працював як державний центр України.

Символічною подією стала передача 8 липня 1920 р. польською адміністрацією влади на Поділлі українським структурам. С. Петлюра у зверненні до населення регіону наголосив, що влада у повітах у Кам'янці-Подільському переходить до „наших адміністративних і самоврядних органів” [22, с.223]. Звісно, в умовах стрімкої зміни ситуації на фронті не на користь союзників і втрати більшої частини регіону цей документ мав значення лише для губернського і кількох повітових міст. І. Огієнко писав про той день: „1920. 8. VII. О год. 12-й до Головноуповноваженого прибув Naczelnik Okregu Podolskiego Болеслав Крачкевич з двома своїми помічниками і врочисто заявив, що передає владу над Кам'янцем і Поділлям до рук Головноуповноваженого міністра І. Огієнка” [21, с.241]. За кілька днів до того міська дума сформувала свою ліквідаційну комісію у складі 6 осіб, якій поставила завдання підрахувати матеріальні збитки, які польське вій-

сько заповдіяло міській громаді за майже 8 місяців [20]. Наступного дня державні структури УНР покинули Кам'янець-Подільський, взявши курс на Станіславів, де, за попередньою домовленістю з польською стороною, вони мали розміститися.

А вже 12 липня до міста увійшли підрозділи Червоної армії. Населення пам'ятало перший прихід більшовиків в середині квітня 1919 р. і запроваджені ними соціально-економічні, політичні зміни та репресії, які викликали тоді справжнє потрясіння. Тепер очікували подібного. Не випадково ще напередодні цієї події з міста виїхали проводы всіх українських політичних партій, багато українських патріотів і навіть чимало студентської молоді [17, с.127]. Хоча основна увага більшовиків приділялася продовженню наступу на фронті, все ж проводилися заходи для закріплення тилу, який мав працювати на їхню перемогу: у Кам'янці-Подільському поспіхом оголосили про перехід влади до ревкому (очолював спочатку Сидоренко, згодом Єршов), який розмістили в будинку колишнього Подільського губернського правління – одному з найкращих будинків у місті. Нові порядки багато в чому нагадували ті, що практикувалися попереднім ревкомом. У населення конфісковували зброю, боєприпаси. Виявляли контрреволюціонерів, переважно національно свідомих українців, яких ізолювали, а частину вивезли до Проскурова, Вінниці (серед них були колишній прем'єр Української Народної Республіки В. Голубович, член Подільської губернської народної управи Река, заступник Кам'янець-Подільського міського голови Шманкевич, учителі Постоловський і Герасименко, інженер Лосевський та ін. [28]).

Розпустили „буржуазні” органи місцевого самоврядування, поліцію, замість неї створили робітничо-селянську міліцію. В'їзд-виїзд з міста без спеціального пропуску заборонили. Це особливо вдарило по селянах, які привозили до міста харчі. Заборонили ринкову торгівлю. Під контроль взяли банк, усі невеликі підприємства, які ще працювали. Місцеву буржуазію обклали революційним податком, заставили фінансувати нові органи влади. Масовими стали реквізиції, зокрема житлової площі. Дійшло до того, що невстановлені особи у військовій формі, назвавшись представниками особливого відділу, самовільно займали квартири, не маючи на те ордерів. Через нестачу у відділах ревкому кваліфікованих кадрів оголосили термінову реєстрацію мешканців з технічною освітою [24, с.344].

Влада розпочала кроки назустріч незаможній частині населення. Перш за все було оголошено про надання безплатної медичної допомоги. Для цього потрібно було отримати від ревкому картку на право виклику лікаря. Продукти харчування реалізовувались через систему радянської кооперації (категорично не дозволяли записуватися відразу до кількох споживчих кооперативів), сім'ї червоноармійців отримували продовольчі пайки після

офіційного звернення до відділу соціального забезпечення [22, с.365-366; 24, с.344-345].

Спеціальна увага приділялася ліквідації неписьменності, яку організував „Грамчека” – спеціальний відділ ревкому. У серпні 1920 р. до цієї справи примусово залучили 12 студентів місцевого університету, яких попередили про відповідальність „за законами військового часу” в разі відмови від виконання цього доручення [2]. На жаль, відшукати інформацію, яка б прояснила хід роботи перших лікнепівців, не вдалося. Скоріш за все, ці заходи було лише розпочато, а результати отримали пізніше.

Більшовики активно змінювали систему освіти. 21-26 липня вони поетапно провели в Українському домі і К-ПДУУ повітовий учительський з'їзд, на який прибули 264 делегати, у тому числі щонайменше 53 – від навчальних закладів Кам'янець-Подільського (25 осіб представляли середні школи, але статистика не диференціювала їх за сільськими і міськими населеними пунктами). Під диктат нових господарів делегати, яких влада годувала безкоштовними обідами, схвалили потребу заснувати єдину радянську трудову школу, обговорили різні питання щодо підтримки навчальних закладів, дошкільних дитячих закладів, життя учительської спільноти, запропонували створити на базі Кам'янець-Подільської учительської семінарії зразкову трудову школу, а у діючій міській українській гімназії ім. С. Руданського відновити організацію „Український пласт”, а ще поширити досвід цієї патріотичної організації на інші школи (цікаво, що незадовго до приходу більшовиків газета „Україна” вмістила розлогу статтю про творення та потребу розвитку цієї організації на Поділлі [36]).

Керівники освітньої галузі закликали педагогів „відкинути буржуазну ідеологію, взявши собі за гасло пролетарську культуру, порвавши раз назавше з жовто-блакитним прапором, ... з „петлюрівщиною”, не „піддаватись впливам національного щовінізму”, а „єднатись під червоним стягом” [6, с.38-39,46,47,50]. С. Ф. Русова, яка була доповідачем на цьому з'їзді і, за її словами, мала статус „безнадійної петлюр[ів]ки”, підсумовуючи підняту тему, звернулася до сіячів доброго, розумного, вічного із закликом й надалі працювати на українському терені, маючи перед собою „золоті жовті поля і блакитне небо”, чим викликала овацію залу і неприйняття робочої президії [26, с.172].

Взялися і за вищу школу Кам'янець-Подільського та й усього Поділля, представлену українським університетом, що обслуговував потреби переважно населення кількох губерній Наддніпрянщини, а також Східної Галичини і Буковини. Спочатку видали охоронного листа, яким заборонили реквізицію чи тимчасове займання будинків цього вишу. 23 липня за наказом ревкому в університеті з'явилася посада комісара. Подільський губревком доручив її студентів природничого відділення фізико-матема-

тичного факультету К-ПДУУ, в минулому голові Ради студентських представників А. Волянському. Ще до цієї події повітовий ревком напoліг, щоб керівництво вишу негайно склало свої обов'язки (цей наказ оперативно виконали в. о. ректора, проректор і секретар спішно ліквідованої ради професорів). Комісар, який став найвищим посадовцем, негайно розпорядився ліквідувати богословський факультет, а історико-філологічний і правничий об'єднати у факультет соціальних наук. Запровадили господарчу раду як новий управлінський орган [7].

Комісара зобов'язали взятися за перебудову управління університету відповідно до постанови №8 Державної комісії у справах вищої школи УСРР, копію якої було отримано 10 серпня 1920 р. Цей об'ємний документ передбачав ліквідацію попередніх керівних органів університету і створення нових, з якісно відмінними функціями. Ними стали Науково-шкільна рада, Наукова та Просвітня ради, а також Господарчий комітет. Управління навчальним закладом повністю зосереджувалося в руках комісара [8].

Наприкінці липня оголосили прийом до університету. Від абітурієнтів не вимагали атестатів про закінчення середньої школи. Проте вирішили виявляти у них наявність встановленого мінімуму знань, який відповідав вищій початковій школі, тобто незакінченій середній освіті. На навчання приймалися у першу чергу діти трудящих, членів КП(б)У і соціалістичних партій, які стояли на платформі радянської влади і до вступу встигли попрацювати у радянських профспілках не менше 4-х місяців і у відповідних парторганізаціях – не менше півроку. На основі нових правил зарахували 569 осіб, 85% з яких були євреями [9].

Велику ставку було зроблено на „революційне студентство”. Влада намагалася соціально і політично розколоти молодь, зробити опорою нового режиму її найбільш вразливі групи. У цьому контексті досі існуючий університет назвали „буржуазною вищою школою”, а нові порядки, запроваджені тут в липні – серпні 1920 р., представляли як „нову трудову вищу школу”, яку будує радянська влада [16, с.271].

Новацією у житті міської громади стали трудові суботники, де люди, на заклик місцевих більшовицьких керівників, погоджувалися працювати без оплати праці. Перший з них провели 25 липня. З цієї нагоди на Радянській площі (колишня Губернаторська) провели мітинг за участю військових частин, робітників і службовців, де сформулювали мету і завдання цього важливого для влади трудового заходу. Голова ревкому пояснив потребу безкоштовної праці важкими економічними наслідками колишньої політики царизму. Під звуки „Ітернаціоналу” присутні відправилися працювати на залізничний вокзал [23, с.362-363].

Про те, як працювали на суботнику, розповів один із його учасників – Ю. Гудзій, скарбник і помічник лікаря Кам'янець-Подільського держав-

ного українського університету (К-ПДУУ): „...Всі урядовці Університету ходили на примусові роботи, т.зв. „суботники“: доводилося чистити різні забруднені помешкання якихось інституцій на місті; розчищати залізничний тор на двірці; упорядковувати якийсь плац, де було все нагромаджено в купу: і дрiт, і якісь бочки, і кола, і різний військовий інвентар; тут ми мусіли з місця на місце переносити той чи той предмет, щоб потім знов його віднести туди, звідкіль його взято... Мусіли ми ходити на ті роботи й вертатись завжди в „військовим шиком“ ... Відмовлення від цих „суботників“ грозило репресіями... Так само працювали й усі наші професори” [5, с.294].

Наступний суботник відбувся 31 липня. До нього залучили 1493 особи, понад 500 з яких були членами партії і профспілок. Працювали в різних куточках міста: очищали територію від бруду, впорядковували інженерний, майновий, автомобільний і артилерійський склади, територію залізничної станції, в депо виготовляли необхідні для ремонту рухомого складу інструменти. О 22.00 в Народному будинку відкрився мітинг-концерт, на якому підвели підсумки цього заходу, роз'яснили завдання Комінтерну, співали „Інтернаціонал” [24, с.369-370]. Ще один такий захід провели 7 серпня, але відомості про нього дуже скупі [38].

Серйозні поразки Червоної армії на території Польщі і Східної Галичини наблизили повернення раніш втрачених територій УНР. Українські війська, що брали участь у тих кровопролитних і виснажливих боях, перебазувались на східний берег Збруча, і вже 21 вересня увійшли до Кам'янець-Подільського, який до того покинули ревкомівці, червоноармійці і ті, хто найбільш активно допомагав проводити у життя радянську політику. Успішні наступальні дії тривали і надалі, що забезпечило за короткий час перехід під український державний контроль більшої частини західного Поділля [25, с.100-101]. Того ж дня С. Петлюра, який знаходився в Ставці, видав спеціальний наказ про наведення порядку на звільнених від ворога територіях. До населення України він звернувся з таким закликком: „Доволі безпорядків та більшовицького безладдя! Працюйте, слухайте і підтримайте свою владу! Вона несе Вам лад і спокій. Вірю в Ваш здоровий розум... До діла! До праці! На добро нашої рідної України!” [11, с.663-664].

У місті, яке схвально сприйняло відновлення юрисдикції УНР, працювали українські владні структури, органи місцевого самоврядування. Сюди поступово поверталися відомі українські діячі, які до того змушені були перебувати в Галичині. Так, 27 вересня 1920 р. тут з'явилися: колишній голова Кам'янець-Подільської Національної ради М. Корчинський, товариш міністра фінансів П. Відибіда, голова Поділкосоюзбанку В. Мачущенко, професор К-ПДУУ В. Біднов [32]. За ними прибули й інші відомі постаті, які прагнули працювати в Україні і для України.

Одним із першорядних заходів української влади стала відміна раніш діючих за більшовиків законів, постанов і розпоряджень, що суперечили характерові Української Народної Республіки. Зникли організації, які входили до системи „диктатури пролетаріату”. Із буцегарні випустили політв’язнів. Відновилися обіг українських грошей, торгівля, прибирання вулиць. Заборонили продаж алкогольних напоїв, валютні спекуляції. Перебування на вулицях і майданах обмежили до 22.00.

Велика увага приділялася виконанню „Закону про мобілізацію для поповнення армії у звільнених від ворога повітах Української Народної Республіки” від 14 вересня 1920 р. Це питання взяв під свій контроль Головний отаман, який прибув до міста 30 вересня. Утім, як засвідчили відкриті джерела, призначений на 1 жовтня збір мобілізованих відбувся далеко не так, як хотілося, „значна частина мешканців м. Кам’янця не з’явилась на мобілізацію”. Причин було кілька, утім становище треба було виправляти, адже військо чекало на поповнення свого особового складу. Голова міської мобілізаційної комісії Дишлевий видав додатковий наказ, яким зобов’язав чоловіків 1890-1895 рр. народження, незалежно від того чи проходили вони військову службу раніше, чи ні, негайно прибути на збірний пункт. За неявку загрозувала відповідальність за ст. ст. 120 і 134 військового Статуту [33]. Надалі кам’янчан закликали до війська за законом про мобілізацію від 27 жовтня 1920 р. (він вносив зміни до акту від 14 вересня 1920 р.). Їм належало з’явитися на збірний пункт 6 листопада [11, с.675; 28]. Відомо, що місто Кам’янець-Подільський і Кам’янецький повіт в період з 28 вересня по 12 листопада 1920 р. дали найбільше мобілізованих – 6463 вояки [18, с.133].

„Дерадянізація”, яка проводилася у всіх сферах життя міста, у великій мірі стосувалася освіти. Було відновлено українську структуру управління галузю. Радянські трудові школи перейменували у традиційні для УНР нижчі і вищі початкові, гімназії, різні професійні навчальні заклади. До середніх шкіл повернули восьмі класи, ліквідовані більшовиками. 7 листопада відбулися загальні збори Української секції Учительської спілки м. Кам’янця-Подільського. Констатувавши, що „українська школа не припиняє своєї праці і провадить навчання, не зважаючи на злидні і те скрутне матеріальне становище, в якому зараз перебуває українське учительство”, учасники зібрання сформуvalи комісію, якій доручили зустрітися з С. Петлюрою і клопотатися „про звільнення українських шкіл від реквізицій і про не переведення до життя проекту про утримання натурою [виплату натуральної заробітної плати. – Авт.] учителів початкових шкіл”. Насамкінець, після бурхливого обговорення питання щодо вивчення учнями російської мови, було ухвалено таку резолюцію: „Учительське зібрання рахує недоцільним і навіть шкودливим виклад російської мови

в Українських школах”. Для негайного врахування цієї категоричної позиції в освітній політиці делегати звернулися до Подільської губернської шкільної управи з проханням видати відповідне розпорядження [28].

Повертав своє попереднє обличчя український університет. Перш за все відновили адміністративну структуру, переглянули питання про зарахованих студентів за радянським законодавством. Подані для вступу документи за формою УСРР визнали недійсними. Усі, хто не мали завершеної середньої освіти, стали лише вільними слухачами. Умовою продовження їхнього навчання, як і дійсних студентів, стало складання іспиту на знання української мови. Результати цього були просто вражаючими: із 569 зарахованих раніше першокурсників лише 238 довели, що розуміють і елементарно знають державну мову УНР. Під час проведення мобілізації до українського війська т. в. о. ректора М. Хведорів і проректор Л. Білецький побували на прийомі у С. Петлюри, де поставили питання про звільнення студентів К-ПДУУ від виконання мобілізаційного закону. Утім це питання так і не було до кінця вирішене [1, с.202-203; 17, с.773-774].

14 жовтня до Кам'яця-Подільського знову завітав С. Петлюра. Він зробив зміни у керівництві вищої виконавчої влади УНР: задовольнив заяву глави уряду В. Прокоповича у зв'язку зі станом здоров'я, а новим головою Ради Народних Міністрів (РНМ), яка знаходилася у Станіславові, призначив А. Лівичького [11, с.672, 673]. Виконувати обов'язки заступника глави уряду він доручив О. Саліковському, Державного секретаря – М. Корчинському, міністрів без портфелів – В. Прокоповичу і О. Ковалевському [23, с.277-279].

До державного центру УНР Головний отаман навідався наприкінці жовтня, провів зустрічі з деякими державними діячами, обговоривши з ними біжучі питання, направив Голові РНМ листа, у якому наголосив на недопустимості перебування державних установ поза межами УНР і запропонував перемістити центральний апарат до Кам'яця-Подільського „для розпочаття широкої роботи на терені України”. Через кілька днів він вимагав від керівника вищої виконавчої влади перевірити фінансові справи управління головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка у зв'язку з офіційним припиненням його діяльності [23, с.295-296, 298]. Чи було виконано останнє доручення глави держави – наразі не відомо.

Уряд добирався з Станіславова довго, і з'явився у Кам'янці тільки 11 листопада, коли становище на фронті різко погіршилося через прорив противника, пробувши тут усього 4 дні, упродовж яких провів 5 засідань, де ухвалили низку рішень, що стосувалися різних питань. Зокрема, про ратифікацію договору між УНР, Річчю Посполитою, Литвою, Латвією, Естонією і Фінляндією від 31 серпня 1920 р., використання залізниць в інтересах Дієвої армії УНР, затвердження статутів фінансового управління

Міністерства фінансів, прийняття закону про створення філій експедиції заготівлі державних паперів, утримання державних установ у листопаді та видатки у зв'язку з евакуацією уряду і державних установ в ніч з 14 на 15 листопада 1920 р. Крім того, члени уряду заслухали маловтішні інформації в. о. міністра військових прав генерала О. Галкіна і начальника Генерального штабу генерала В. Сінклера про становище на фронті та перспективи продовження збройної боротьби проти більшовицької навали [10, с.297-306]. Стало зрозуміло, що змінити військово-стратегічну ситуацію на свою користь існуючим національним військовим потенціалом, без допомоги можливих союзників не вдасться. Українська республіка втрачала свою життєздатність, контроль над суверенною територією. Віри у повернення її майже не було, хоча у підготовленому проекті „Універсалу до народу українського” від 14 листопада 1920 р., який підписаний не був, Головний отаман обіцяв „не складати зброї доти, доки не вибореться Україні повної незалежності, а народові її повної волі” [23, с.306].

В результаті тих подій Кам'янець-Подільський втратив статус державного центру УНР. За загальної несприятливої ситуації з осені 1919 по осінь 1920 рр. він був притулком для багатьох носіїв української ідеї, представників творчої інтелігенції, які продовжували тут свою діяльність, політиків різної орієнтації та, що найголовніше, органів державної влади, які працювали на інтереси республіки і посилали тривожні сигнали європейській спільноті про драматичні умови існування молоді нації, яка, стікаючи кров'ю, продовжувала боротися за своє самозбереження і право увійти до кола цивілізованих народів світу.

16 листопада до міста увійшла частини 41 стрілецької дивізії Червоної армії. І на цей раз Кам'янець-Подільський не обороняли, бо, на думку військових керівників, у цьому не було стратегічної доцільності. До того ж, військо не мало належного ресурсу (в ході радянського наступу на Поділлі кілька українських бригад зазнали великих втрат, а одна перестала існувати зовсім).

Швидко змінилися порядки у ще недавно існуючому державному центрі УНР. Знову запрацювали ревком, особливий відділ. Людей масово перевіряли на лояльність до нової влади, висували необгрунтовані підозри у контрреволюційності багатьом мешканцям, незалежно від соціального статусу. Постійно шукали петлюрівців, білополяків, їхніх агентів, тих, хто був незгодний з новим державним устроєм. З місцевої преси виходили газети „Більшовик” (орган місцевого осередку КП(б)У) і „Вісти” (видавав Кам'янецький військово-революційний комітет), які повідомляли перевірений офіціоз, а також лише одну точку зору на події, що були в недалекому минулому і відбувалися тепер. Скрізь лунала безупинна революційна демагогія. Масово заохочувалися доноси на різних людей, особливо коли

було бажання пожитися їхнім майном, отримати додаткові квадратні метри житла, заробити у ревкомівців прихильність.

Відновилася „пролетарська” політика, яку в липні – вересні 1920 р. вже відчували на собі міські жителі. Одна із мешканок, С. Русова, згадувала про тодішній більшовицький режим у Кам’янці-Подільському так: „Недалеко від нас [місця проживання Софії Федорівни та її внучки. – Авт.] вийдуть кінні „вітязі” на горбочок і дивляться, чи є кого пограбувати. Як нема – кудись зникнуть, а як когось зобачать, наскочать, все відберуть: чоботи, шапку, зовсім роздягнуть, – іди, куди хоч! Все живе поховалось, боялись і з вікна визирнути. Потім почались реквізиції помешкань. З цієї нагоди заходили червоноармійці до хати, по 3-4 чоловіка, озброєні з голови до ніг, переглядали речі, брали, що їм було до вподоби, знущалися над жінками, нахабно розташовувались, іноді господарів просто викидали на вулицю.

Найгірше приходилося родинам старшин: їх ображали, грабували до останнього, не давали їм заробляти, - просто лягай та й з голоду помирай! Припинили всякий торг, перейшли на „комуністичний” лад життя. Давали з загальної їдальні обід і вечерю, від часу до часу роздавали якісь матерії найпоганішої якості, хоча, правда, й за них мало не бились люди. Харч був жакливий: мамалига та фасоля, фасоля та мамалига, мікроскопічний шматочок м’яса раз на тиждень плавав у темній брудній водяній юшці. А бруд, а сморід у тій їдальні! Проте мусли брати й це. Надходила зима і приходили турботи – чим палити? З найбільшими труднощами можна було добути якийсь папірець на малу кількість дров. Ще добре було тим родинам, де були мужчини. Здобудуть квиток, підуть у ліс та й нарубають дров. А де були самі жінки, то набідувались, поки навчилися дрова рубати. Мені якось щастило: по всіх цих большевицьких установах завжди хто-небудь з українців брав мене під свою охорону, здобував квитки на дрова і т. і. ... Взагалі в тому тяжкому житті рятувала нас лише взаємна допомога” [27, с.173].

Осередки української культури і освіти потрапили у немилість до нової влади. До педагогів-українців ставилися як до носіїв петлюрівської ідеології. Більшовики були впевнені у своїй перемозі, то ж на цей раз більш рішуче утверджували інтернаціоналізм (русифікацію) у різних сферах життя. Відновилася радянська шкільна реформа. Знову взяли за університет. Щоправда, три тижні зволікали із призначенням сюди свого комісара (попередній пішов „у відпустку” ще у 16 вересня, напередодні переходу міста під контроль української влади, був далеко від міста і з якихось причин не повертався). Лише 7 грудня повітовий ревком направив до вишу Д. Мізіна, якому доручив виконувати комісарські обов’язки. Перебудова внутрішнього життя, за яку він негайно взявся, повністю узгоджувалася із

заходами, які вже втілювалися більшовицькою владою в серпні 1920 р., а потім були відмінені. Усіх викладачів і управлінців, що напередодні емігрували, звільнили з роботи як ворожі елементи [16, с.776-778].

По-новому формувався і студентський контингент, який щільно перевіряли за походженням. Зарахування абітурієнтів продовжили до кінця року. Одним із тих, хто вирішив здобувати вищу освіту у радянизованому університеті, був і 26-річний подолянин Яків Гальчевський (до того учитель, український сотник, учасник збройної боротьби з більшовиками, майбутній керівник повстанського руху на Правобережній Україні), який під впливом свого товариша, студента К-ПДУУ О. Місюри, вирішив на певний час розчинитися у студентському середовищі, щоб не потрапити до рук чекістів. Про той час він залишив такий спогад: „До Кам'янця прибули ми в кінці листопада [1920 р. – Авт.]. В університеті застали ми багато змін; урядував вже студентський комітет зі секретарем комуністом, а один студент став навіть комісаром університету. Мій правничий факультет презвала влада на факультет соціальних наук. Почав я вчати на виклади. Викладали нові професори, бо більшість старих, разом з ректором, Іваном Огієнком, виїхали за Збруч. В університетській столовці обідали спільно студенти і професори. Нова влада почала добиратися поволі і до решти професорів і студентів; арештовано декілька осіб. Я ходжу цілий час з револьвером в кишені. Довідаюсь, що є наказ зголосить усім студентам – офіцерам до командатури, найдалі до половини грудня 1920. Бачу, що не викручусь, бо в університеті лежать мої папери, з яких видно, що я старшина б[увшої] царської армії. Одного дня вертається Місюра й каже, що син столяра з Майдану, Кавун зустрів його і розпитував про мене. Цей Кавун був головою „Чека” на Кам'янець-Подільський і знав нас дуже добре. Бачу, що земля під моїми ногами починає горіти. Тієї ж ночі на піхоту вийшов я з Кам'янця...” [4, с.17].

Наприкінці грудня на основі старих навчальних планів завершився осінній семестр 1920-1921 навчального року (виняток становив факультет соціальних наук, який працював менше місяця). В основу нових навчальних планів поклали декрет Раднаркому УСРР від 14 грудня 1920 р. „Про учбово-трудова мобілізацію студентів Академії й інститутів теоретичних знань та інститутів народного господарства”, який вимагав: „1. Поставити заняття студентів ст. аршин курсів Академії і Інститутів народного господарства в умови навчально-трудова повинності. 2. Мобілізувати на такі заняття студентів 3-4 курсів. 3. Зобов'язати мобілізованих виконати навчальні плани в такі строки: випускних курсів – до 1.08.1921 р., останніх – до 1.10.1921 р. Причому термінове виконання завдань досягти інтенсифікацією і покращенням методів роботи. 4. Розповсюдити на студентів правила учбово-трудова дисципліни, контроль над нею і відповідаль-

ність за порушення її в порядку студентів мілітаризованих вузів. 5. Взяти студентів, що переходять до посилених занять, на натуральне і грошове утримання держави, поклавши на органи Наркомпроду постачання їх по тиловій червоноармійській нормі, а на Наркомос – видачу грошового забезпечення в розмірі 6400 крб. на місяць.” [10].

Стратегічний задум влади щодо розчленування осередку української вищої освіти, науки і культури й утворення на його базі двох окремих інститутів радянського типу – народної освіти і сільськогосподарського реалізували під керівництвом Народного комісаріату освіти УСРР. У зв’язку з цим комісар університету відрядив до Харкова делегатів, які мали отримати відповідні роз’яснення і настанови щодо найближчих завдань. А тим часом в колективі пробували вирішити проблему забезпечення працівників харчами з університетського городу і дровами, яких гостро не вистачало. Голодувало і студентство. Фінансів не було. Місцеві органи влади нічим зарадити не могли. Рік завершувався під невтішний акомпанемент загострення економічної і фінансової кризи, яка позначалася на всіх мешканцях міста. Настрій погіршувала „чрезвичайка”, яка намагалася виявити, а потім і нейтралізувати прихильників української влади.

Отже, у другій половині 1920 р. Кам’янець-Подільський пережив стрімкі зміни свого щоденного політичного образу: від українського міста-столиці, в якому розташовувалися державні структури УНР, діяли осередки різних політичних партій, органи самоврядування, нарешті, польська цивільна адміністрація, яка опиралася на свій небагато чисельний гарнізон і працювала до певної міри як союзниця українцям структура, до осередку, у якому були демонтовані попередні державні і самоврядні органи, проводилася типова насильницька радянська політика, спрямована на побудову докорінно іншої державної і суспільної організації, з принципово відмінними політичними і людськими ідеалами. Завдяки українському війську господарювання більшовиків у старовинному Кам’янці вдалося перервати на неповних два місяці, які були використані для роботи на користь української державності, її збройного захисту. Утім з середини листопада 1920 р. визнаний державний центр УНР на Поділлі перестав існувати, завершивши тим самим дуже складну і важку сторінку історії Української революції. Традиційні для воєнного часу матеріальні негаразди і втрати доповнилися більшовицькими експериментами, непродуманою політикою, переслідуваннями, ліквідацією політичних свобод, безцеремонним порушенням базових людських прав і безпрецедентним примусом в ім’я побудови соціалістичного суспільства.

Джерела та література:

1. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / [підгот. тексту, вст. стаття та ім. покажчик В. Р. Адамський]. Кам'янець-Подільський: „Медобори-2006”, 2013. 239 с.
2. Більшовик. Кам'янець-Подільський, 1920, 19 серпня.
3. Гай-Нижник П. П. Взаємини Директорії і уряду УНР в період їхнього прибуття до Кам'янця-Подільського і до останнього виходу на чужину (березень 1919 – листопад 1920 рр.) // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С.162-183.
4. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. Кам'янець-Подільський: ПП „МЕдобори-2006”, 2011. 360 с.
5. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету: Спомини лікарського помішника й скарбника Університету. 1918-1920. (покінчення) // Наша культура: науково-літературний місячник. Варшава, 1936. Кн.4 (13). С.290-295.
6. Гудзій Ю. Кам'янецький Повітовий Вчительський з'їзд (21-26/VII 1920 р.) // Наше життя: місячник / Накладом Секції урядовців Км[янець]–Подільськ[ого] Українського Університету. Кам'янець на Поділля, 1920. Ч.ІІ-ІІІ. С.37-53.
7. Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп.1, спр.37, арк.2.
8. Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп.1, спр.33, арк.31.
9. Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-302, оп.1, спр.5, арк.71.
10. Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-302, оп.1, спр.3, арк.16.
11. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920: Док. і матеріали у двох томах, трьох частинах / [Упоряд.: В. Верстюк (голова) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т.2. 744 с.
12. Завальнюк О. М. Симон Петлюра і Кам'янець-Подільський // АСADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський, 1997. Ч.І: Історичні дослідження. С.138-145.
13. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Кам'янець-Подільський у революції 1917-1920 рр.: навч. посібник зі спецкурсу. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 116 с.
14. Завальнюк О. М., Петров М. Б. Кам'янець-Подільський – іррегулярний державний і політичний центр УНР в 1919-1920 рр. // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Присвячено 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / [редкол.: Винокур І. С. (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1995. С.299-303.
15. Історія українського війська / [Керівник проект К. Галушко; під заг. ред. В. Павлова]. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 414 с.
16. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / [уклад. й автори статті С. А. Копилов, О. М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.

17. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921). Ювілейні спогади / [упоряд. та втор передм. В. Р. Адамський]. Кам'янець-Подільський: „Медобори-2006”, 2015. 359 с.
18. Нариси історії Української революції 1917-1921 років. У двох книгах / [Автор. колектив: В. Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2012. Кн.2. 464 с.
19. Наш шлях. Кам'янець-Подільський, 1920, 9 липня.
20. Наш шлях, 1920, 4 липня.
21. Наш шлях, 1920, 6 липня.
22. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятування України [упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик]. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.: іл. вкл.
23. Петлюра Симон. Статті, листи, документи / [упоряд. В. Сергійчук]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. Т.III. 616 с.
24. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.): Док. і матеріали / [упоряд.: Г. В. Вітряна та ін.]. Б. м.: Вінниц. книжк-газет. вид-во, 1959. 488 с.
25. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919-1921)і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921-1924): зб. док. і матеріалів / [упоряд.: Байдич В. Г. та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2015. 536 с.
26. Руккас А. О. „Разом з польським військом”: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. 480 с.
27. Русова С. Мої спомини. Київ: Україна-Віта, 1996. 208 с.
28. Слово. Кам'янець-Подільський, 1920, 10 листопада.
29. Слово, 1920, 1 жовтня.
30. Слово, 1920, 5 листопада.
31. Слово, 1920, 5 жовтня.
32. Слово, 1920, 30 вересня.
33. Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія. Київ, 1998. 282 с.
34. Тюрменко І. І. Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) // Укр. іст. журн. 1999. №5. С.101-109; №6. С.101-111.
35. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Вид-во „Україна”, 1995. 206 с.: іл.
36. Україна. Кам'янець-Подільський, 1920, 2 липня.
37. Україна, 1920, 3 липня.
38. Університет і суботники // Наше життя: місячник . Кам'янець на Поділля, 1920. Ч. II-III: серпень. С.91.

**ЧТОБ ТЫ БОЛЕЛ В СВОЕ УДОВОЛЬСТВИЕ
ИЛИ НЕМНОГО ПРО МИШУРЕСОВ
(ИСТОРИЯ ИЗ ЖИЗНИ ЕВРЕЕВ ГОРОДА ЛЕТИЧЕВА
НАПИСАННАЯ В 1870 ГОДУ)**

Регион Подолья на протяжении пяти веков видел прохождение многочисленных эпидемий, охвативших всю Европу. В течение этого времени болезнями и эпидемиями унесено миллионы жизней. Средняя продолжительность жизни в шестнадцатом-девятнадцатом веках была меньше, тридцати лет для населения в целом, и лишь немного больше для евреев. Это было время, когда колдовство, злые духи, и суеверия сыграли заметную роль популярного понимания того, как распространяются заболевания.

Распространение каббалистических работ в регионе Подолья и в целом в Европе стал поводом обвинения язычниками еврейских «колдунов» в распространении болезней и эпидемий.

«Наставление народу в разсуждении его здоровья», написанное в 1760 году известным швейцарским врачом Саймоном Андре Тиссо, было переведено на немецкий язык как «Мода Левина» («Понимание понимания») в 1789 году в двух частях, а затем на иврит как Refuat Naam (Исцеление людей) в 1794 году.

Работа Левина была спонсируема графом Чарторыйским из Меджибожа. Это прогрессивная работа придавала большое значение созданию соответствующих руководящих принципов в области общественного здравоохранения, подготовку местных фельдшеров и т.д.. Среди других рекомендаций, превращение больниц в места для исцеления а не для умирания. К сожалению, переводы Левина, вероятно, достигли очень немногих евреев Подолии, так как печатные машины находились под жестким контролем хасидов, которые отказались печатать копии любой книги, написанной антихасидским Левином. Народные верования стали кормом для сатиры маскилимов («Маскилимами» называли поборников светского знания, которое они стремились распространить среди евреев при помощи еврейской литературы) в девятнадцатом веке.

Это невежество, в сочетании с отсутствием санитарных условий и плохого питания, быстро привело к ранним и дополнительным случаям заболеваемости и смертности, когда народным массам пришлось пережить изменения в их социально-экономический статусе, как и во времена

войн, погромов или климатических изменений, таких как засухи. Порча пищевых продуктов была постоянной проблемой (особенно в теплую погоду), пища хранилась в вырытых ямах или подвалах, как правило, без льда. Существовали также широко признанные верования просвещенных людей, на которые мы смотрим сегодня со смехом – например, идея, что ранний брак может предотвратить потерю физической силы и раннюю старость и дети заболевшие корью должны находиться в темной комнате, чтобы предотвратить их слепоту.

Писатели тогдашних медицинских книг и справочников попытались предоставить людям базовые медицинские знания. Маловероятно, что эта информация была широко распространена в небольших отсталых городах Подолья. Следует также отметить, что заболевания из-за «перенаселенности» влияло на еврейское население. Очаги эпидемий и болезней также возникали в военных казармах. Перенаселение евреев в Деражне в 1920-е годы привело к наблюдению того что приблизительно 60% еврейского населения были больны больше чем украинское населения. Из большинства болезней которые появлялись в небольших городках Подолья наиболее страшными были бубонная чума и холера. Вот некоторые данные про эти болезни.

Бубонная чума является бактериальным заболеванием, которое возникает как внутренний паразит грызунов, распространяются в первую очередь блохами. Инфицированные пациенты страдают от многочисленных симптомов, таких как галлюцинации, сильные головные боли и рвота. Смерть от сердечной недостаточности обычно происходит в течение пяти дней.

Русско-турецкая война 1768-1774 годов была причиной для распространения бактерий из-за перемещения солдат и гражданских лиц в прифронтовых областях. Чума впервые была отмечена в Молдавии в марте 1770 года генералом граф Петром Румянцевым, штаб-квартира которого была в Летичеве в 1770 году, он собрал отчеты разведки не только о передвижении войск и о ходе войны, но и о распространении чумы. Поскольку чума была распространена крысами и блохами, которые находили убежище в товарах и продуктах поставляемых в армию, которые хранились на складах крупных городах, расположенных вдоль популярных торговых путей, то эти города были быстро опустошены болезнью. Так массовая гибель распространилась по всей Молдавии, Польше и России.

Еврейские купцы были заподозрены в распространения чумы в связи с их участием в производстве и продаже зараженных товаров. Некоторые народные целители были сосланы или убиты местными крестьянами в разных областях Украины из-за их неспособности отогнать «духов», которые вызвали заболевание. Меджибож был поражен к чумой. Сотни

евреев умерли быстро, особенно в более крупных и густонаселенных городах (в том числе Баре, Виннице и Браилове). Никаких строгих мер общественного здравоохранения не было принято пока чума не утихла. В общей сложности, сотни тысяч людей, погибли в Польше во время чумы на протяжении нескольких лет.

Холера Первая крупная эпидемия холеры вспыхнула в 1830 году. Характеризуется болезнь беспокойством, сильным поносом, и интенсивными мышечными судорогами, холера, как правило, распространяется через союзника болезни грязненную воду. Занесенная в Россию из Азии, холера ударила по Подолью в ноябре 1830 года. Эпидемия продолжалась около девяти месяцев. Более двести пятьдесят тысяч человек в России умерло в этой эпидемии. Евреи особенно сильно пострадали из-за переполненности в их местечках. Кроме того, было отмечено, что в отличие от просвещенных евреев Западной Европы, которые подчинялись правительственным рекомендациям, касающихся карантин и других мер в области общественного здравоохранения, остальные евреим Украины были неизвестны правительственные рекомендации и профилактические меры в области здравоохранения. «Еврейская община втянула в свою среду и спрятала свои неприятности от мира, и в связи с этим евреи умирали в больших количествах». Умерли сотни евреев в крупных городах Подолья. В дополнение к трагедии потери близких в этих эпидемиях, многие евреи были также вынуждены иметь дело с российскими законами по которым брался подушный налог с умершего человека по 3 рубля и 30 копеек только после этого получалась надлежащая документация из местной полиции.

В докладе «Первой конференции врачей в провинции Подолье», проходившей в Каменце-Подольском 15-24 февраля 1895 года, дается обзор последствий эпидемии холеры на Подолье. Доктор Таневски из Меджибожа представлял Летичевский район на конференции. Эпидемия холеры была отмечена как особенно смертоносная в Летичевском районе в годы 1830-1831, 1847-1848, 1853, 1855 (эпидемия занесена из Херсонской губернии), 1865-1866, 1871-1872 (во время этой эпидемии 81% пациентов с поставленным диагнозом в Летичевском районе умерло), 1893 г., и 1894 году, Вполне возможно, что железные дороги, построенные в 1860-е и 1870-е годах, способствовали распространению болезни по всей Украине и в других частях Российской империи. После 1904 года были выделены деньги Министерством финансов для мощения грязных дорог Летичевского округа в целях предотвращения распространения болезней. Вспышки холеры унесла много жертв в годы политических потрясений (1914-1921).

Эта история произошла в городе Летичеве (Подольская губерния) в 1870 году. История показывает отношение местного еврейского населе-

ния к решению проблемы прекращения распространения болезней в Летичевской местности. Бумаги, в которых описан данный случай, найдены в фондах Хмельницкого областного архива, фонд 227, опись 2, дело № 11133, акт вшит в дело, но к самому делу не относится.

АКТ 1870 года марта 11 дня

Помошник Летичевского Уездного Исправника получив 28 февраля прошение поданное от Летичевского Еврейского Общества купцов и мешан евреями РУБИНШТЕЙНОМ и РАЙХМАНОМ, о том что в г.Летичеве образовалась шайка воров из Мешурисов заезжих домов и разнозчиков булок в присутствии Уездного Полицейского Управления при бытности Полицейского Надзирателя НОВОДВОРСКОГО сделал полицейское дознание, по которому обнаружил:

В городе Летичеве воровской шайки никогда не существовало и теперь не существует. Лица, которых пояснили в особо приложенном списке воровством не занимаются, а были в услужении при постоянных дворах в виде дворников (кроме ХАСКЕЛЯ ПОРОХНОКА), который занимается портняжеством. Всех этих дворников, или как здесь называют Мишуресов приняли владельцы постоянных дворов под свой страх, и о честном их поведении в прошлом году дали подписку Летичевскому Надзирателю.

Повод же к подаче этого заявления был следующий: в городе Летичеве от кори, простудной горячки и других болезней через бродяжничество и врожденной неопрятности евреев довольно значительное число вымерло, вследствие чего евреи по своему фанатизму обратились к еврею ГЕРШКУ ЗИЛЬБЕРБЕРГУ, которого почитают за духовного раввина, и спросили какие им следует предпринять меры к прекращению смертности.

ЗИЛЬБЕРБЕРГ по своему разумению посоветовал прогнать всех Мешурисов, пояснив при том, что существующая болезнь послана Богом потому, что содержатели дворов держа у себя Мишуресов [1], дозволяют в домах распутство. С поводом этого на другой день тот же еврей ЗИЛЬБЕРБЕРГ в еврейской синагоге прибил на видном месте по еврейски написанное распоряжение (Хейрим) [2] о невпускании тех домовладельцев в Школу, кто будет держать Мишурисов, вследствие чего того же дня все хазяева постоянных дворов Мишурисов прогнали.

Мишуресы видя для себя невыгодные последствия и будучи очень обиженными, потому что хазяева постоянных дворов прогнали их не окончив с ними расчетов, на другой день явились к помощнику исправника с жалобой, объяснив что раввин бросил на них проклятие (Херим) за то что они взяли свидетельства по распоряжению Правительства. (Свидетель-

ства выдавал Чиновник для особых поручений КАЗИЦКИЙ, с уплатой 5 руб. на право быть Мишурисом).

Помошник исправника, видя нелепость в их объявлении, и желая открыть истину, приказал Мишуресу МЕЕРУ БРОЙСМАНУ указать место жительства этого раввина, и следуя к нему встретив Уездного Стряпчего и Полицейского Надзирателя пригласил их с собою отправиться к еврею ЗИЛЬБЕРБЕРГУ, но не застав его дома осведомились у его жены, что он уехал в Меджибож, и возвращаясь от него разузнавал о причине заставившей ЗИЛЬБЕРБЕРГА дать совет здешнему Еврейскому обществу прогнать Мишурисов, и так как некоторые евреи видели что при сопровождении еврея МЕЕРА БРЕЙСМАНА Помошник Исправника, Стряпчий и Полицейский Надзиратель ходили к ихнему раввину ЗИЛЬБЕРБЕРГУ, и сочтя это для еврейского общества обидным, предприняли решительные меры непременно прогнать Мишурисов, в особенности МЕЕРА БРОЙСМАНА, который указал квартиру ЗИЛЬБЕРБЕРГА, и с этого повода подали уездному исправнику пошение от имени общества, и как в том прошении пояснили что в Летичеве образовалась воровская шайка по слабому надзору самого общества и Начальства, то при требовании Помошника Исправника от подписавших это прошение обязательств, они объявили, что доказать это не могут, и что сочинил упомянутое прошение Учитель Еврейского Училища ПУЛЕР, которого не просили писать о существовании в Летичеве воровской шайки.

Прошение это подписали с возможными предположениями, что в оном написано о чем они просили, т.е. что общество не может оставить на данное время Мишуресов вследствие того что они ведут распутную жизнь и к этому совращают других. Между тем заявление написанное ПУЛЕРОМ имеет совершенно другой смысл – и поясненные такие обстоятельства противу которых никто из подписавших прошение не может дать доказательства, они просят выслать только Мишуресов из Летичева, и прошение как бездоказательное оставлено без последствий, при чем так мною дознано что Учитель Летичевского Еврейского Училища еврей ПУЛЕР собственно для своей корысти наговаривает разных лиц к подаче ябедничих прошений.

Сочинением таковых вводит начальство к излишним и бесполезным перепискам и труду. ПУЛЕР по паредъявлению ему прошения объявил, что писал со слов просителей. В приложенном при прошении списке Мишуресов кроме АБРАМКА ПЕЙСОХОВИЧА ШЕРА и СИМХИ ТРИМБЕРГА имеют узаконенные письменные виды, из коих АБРАШКА ШЕР показавший себя из города Каменца выслан в тамошнее Полицейское Управление при открытом листе от 6 сего марта, а СИМХА ТРИБЕР отос-

лан при предписании 3-го сего же марта к приставу 1-го стана для водворения по месту жительства в м.Волковинцах.

Для того заключить: об оказавшемся по дознанию записать в настоящий акт, который представить Летичевскому Уездному Исправнику с обращением поручения и приложить прошение жителей города Летичева евреев МОШКИ ШПАКА, БЕРКА КОПЕЛЯ, МОШКА ФАТОЛЬДА и ИОСЯ МИСМЯША, поручителя за евреев БЕРКА ГОЛЬЦМАНА и ХАСКЕЛЯ ПОРОХНЯКА, которых оставить на поручительство тех евреев до дальнейшего распоряжения – и как по дознанию обнаружено мною, что учитель Еврейского Летичевского Училища еврей ПУЛЕР постоянно для своей корысти наговаривает разных лиц к подаче ложных прошений, сочиняя сам таковые вводит начальство к излишним и бесполезным перепискам и труду, то в устранение сего на будущее время не было бы лишним сообщить в Учебный Округ с обязанием ПУЛЕРА впредь не позволять себе сочинять подобные прошения, что и представить распоряжению Исправника.

Добавлено: ПУЛЕР по предъявлению прошения объяснил, что писал со слов просителей.

Подлинный подписали Помощник Исправника и Полицейский Надзиратель

Державний архів Хмельницької області, фонд 227, оп.2, дело 11133

Примечания:

1. Мишурес – посредник, сводник (в действительности в документе говорится о дворниках)
2. Хэйрим – (на иврите Херем) – проклятие. Высшая мера осуждения в еврейской общине. Как правило заключается в полном исключении порицаемого еврея из общины. В более старом понимании слово означает «запрет» на что-либо по причине драгоценности, священности или причине порочности зла.

*Захар'єв В.А.
м. Хмельницький*

НОВОВИЯВЛЕНІ ПОХОВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГРУПИ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР З ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У жовтні-листопаді 2011 року фахівці Хмельницького відділу Дочірнього підприємства «Подільська археологія» державного підприємства

«Охоронна археологічна служба України» провели унікальні для нашого краю дослідження рідкісних поховальних об'єктів культури кулястих амфор /далі ККА/. Ця непересічна подія викликала значну цікавість у наукових колах Хмельниччини і Західної України в цілому, адже розкопки торкнулися як нововиявленого об'єкта ККА поблизу с. Ілятка Старосинявського району, так і відомого у науковому обігу об'єкта, який на рубежі 70-х років ХХ-го століття частково дослідив вчитель історії місцевої школи В.Швец. Вони не повторювали одне одного, а презентували два оригінальні типи поховань доби пізнього енеоліту України, так званої подільської групи ККА.

Виявлені у могилах кістяки, за сприяння Б.Строценка, невдовзі потрапили до знаних фахівців-антропологів Т.Рудич та О.Козак. Матеріали лягли в основу статті Т.Рудич «Антропологічний склад населення культури кулястих амфор території України», яка побачила світ у щоквартальнику «Археологія», №1 за 2013 рік [1, с.98-100]. Результати розкопок в цілому викладені автором у брошурах «Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Ілятка на Хмельниччині» [2], краєзнавчій книзі «Зайчики і Постолівка на Збручі: через минуле до сучасності» [3, с. 4-36], у збірниках історико-краєзнавчих конференцій у Львові, Рівному, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Меджибожі та інших. Зауважимо, згідно зробленого автором аналізу джерел, на території Хмельниччини до того часу зафіксовано лише 10 випадків знахідок поховань ККА.

Поховання біля с. Ілятка виявленого за 1 км північно-західніше околиці с. Ілятка та, відповідно, за 2 км південно-східніше райцентру Стара Синява – на приватизованій земельній ділянці підприємця О.Гноянка. Вапнякові плити лежали на середині західного схилу другого від Ілятки видолінка правого берега р. Іква – так званій «Долині Коханів», за близько 200 м від річки. Наймасивніша центральна плит – *in-situ*, менші – східна та західна – були зміщені з первинного місця.

Першовідкривачі прокопали ґрунт під меншими і виявили під східною плитою кістки людини та фрагменти посудини. Археологів порадив викликати підприємця О.Лучіцький, який і профінансував проведення розкопок. Автором та Д.Нуровим на місці знахідки було закладено розкоп розмірами 2х3,5 м, що відкрив три плиті. Центральна – орієнтована віссю по лінії схід-захід – мала довжину 2,14 м, ширину 1,49 м, товщину 0,12-0,23 м, майже паралельні бічні сторони, але по повздовжній лінії закінчувалися гострими виступами. Лежала вона із незначним ухилом на схід. Східна, за словами першовідкривачів, була щільно підігнана до попередньої, лежала по лінії південний захід-північний схід. Первинне розташування західної плити встановити не вдалося, оскільки вона була суттєво зрушена з місця технікою під час виявлення. Довжина східної плити

була 1,24 м, ширина 0,5-0,54 м, товщина 0,1-0,19 м. Як і центральна вона мала підпаралельні боковини та гострокутні повздовжини. Між центральною та східною плитами, де – через нерівності боковини останньої – був пустий простір, першовідкривачі знайшли додаткову забутовку дрібними каменями. Західна плита була схожою на обеліск трикутновидної форми довжиною 1,12 м, шириною 0,54 м біля основи і товщиною до 0,28 м.

Центральна плита залягала на глибині 0,45-0,48 м від рівня сучасної поверхні. Саме до такої відмітки у цьому місці (схил видолинку) простежується шар чорнозему, під яким розпочинається суглинок, що переходить у глину-цілець. Верхніх 0,25-0,28 м склав темний чорнозем, наступні 0,2 м – опідзолений.

Після підняття головної плити автокраном, зауважено відсутність при-таманної конструктивної складової поховань ККА – облицьованої пласкими каменями гробниці - скрині. У південно-західному секторі розкопу із землі стирчала трубчаста кістка ноги. На відмітці -0,55 м у тій же західній частині ділянки, на якій розташовувалася центральна плита, стало простежуватися масове скупчення людських кісток, зокрема, ніг, рук, тазу та череп.

Подальшим прокопування ділянки до рівня -0,68-0,7 м, тобто, дна цієї могили, встановлено, що потужність цього шару склала у західній частині бл.0,15 м, у східній 0,05-0,08 м. Заодно, очищення антропологічного матеріалу показало, що скупчення мало підпрямокутну форму і загальну площу близько 1,5 м². Його довжина зі сходу на захід 1,55 м, ширина з півдня на північ 0,95 м.

Досліджене скупчення було груповим захороненням. Придніщевий шар заповнення могили складали кістки рук, ребра, хребці, лопатки. На них лежали усі п'ять черепів. Сюди ж провалилися перевернуті зубами донизу нижні шелепи від трьох черепів, які лежали на відстані від останніх. У середньому шарі переважали ребра, хребці, ключиці, куприкові кістки, а також були окремі кістки рук та частини тазів. Верхній шар скупчення складали масивні кістки ніг та фрагменти тазів. Фаланг рук та ніг, як і кісточок стоп та кистей рук, у заповненні було небагато.

Кістяки у груповому похованні лежали не анатомічно, а були свідомо перевідкладені сучасниками небіжчиків. Зафіксовано 5 черепів дорослих людей (пох.1-5), три з яких викладені в одну лінію південь-північ у західній частині скупчення. Два інших – східніше інших, але по середині скупчення. Розташування черепів нагадувало букву «Г». На черепі №2 простежено вм'ятину від удару круглою кам'яною булавою.

На межі могили у південно-східному куті скупчення виявлено дві пряжки для ременів. Вони виготовлені з кісток тварин – швидше за все, рога лося. Пряжки лежали на одній лінії – східніша перекривала торцем

західнішу – і мали довжину 12,5 см, ширину 5,0 см і товщину 0,4 см. Вона збереглася повністю, у досить задовільному стані. Інша була розламаною на три частини: надвоє по довжині і ще надвоє менший фрагмент.

За формою пряжки мають приплюснену підковоподібну форму. З круглішого боку в центрі прорізано трикутник (гіпотенуза – 0,8 см, катети – 1,2 см). По обидва боки від трикутника – трапецієвидні прорізи довжиною 3,6 та 4,0 см, шириною, відповідно, 0,8-1,2 см та 0,6-1,1 см. З протилежного від округлого боку закінчення пряжки поділено на три майже однакові частини – середня вирізана на глибину 0,5-0,6 см, а на двох інших просвердлено дірки шириною 0,5 см. На більш поламаній пряжці крім того просвердлено ще по одному отвору діаметром 0,3 см на переході до округлої частини виробу. На лицьовій частині пряжок продряпаний аналогічний формі виробів та вирізів на них лінійний орнамент, лише лінія, що проходить по довжині в кінцях розгалужується натроє.

Другу пару пряжок знайдено у північно-західному куті скупчення біля черепа №3. Вони, хоч і зафіксовані зміщеними одна від другої, але були спрямовані півкруглими сторона одна до одної. Ці пряжки мають такі ж розміри і вирізані за тим же принципом, що і дві попередні. Однак, зауважимо, що на пряжці, яка збереглася краще, і фактично втратила лише незначні фрагменти, замість дірок, до яких кріпився ремінь, зроблено прорізи довжиною 2,9-3,0 см і шириною 0,4 см. Не було тут і характерного для першої пари вирізу між ними. На жаль, стан іншої пряжки виявився дуже поганим. Від неї збереглося лише розтріскана на шматки орнаментована повздовжніми лініями серединна частина.

Під кістками у східній частині скупчення зафіксовано декілька дрібних вуглинок.

За 0,25 м західніше скупчення на глибині 0,72-0,74 м лежали рештки відносно молодої людини (пох.7). Її поклали у могилу на спині, але у скорченій позі. Кістяк зберігся досить задовільно, був орієнтований головою на північ та лицьовою частиною і колінами підігнутих ніг на захід. Первинне розташування правої руки не встановлено, бо ліктьову на променеві її кістки пересунені землерийними тваринами. Зігнена під тупим кутом ліва рука розташовувалася на верхнім секторі грудної клітки. Її кисть, очевидно, лежала перед обличчя, але знову ж переміщена тваринами. Від них постраждали і шийні хребці та фрагмент нижньої щелепи, які теж зміщені зі своїх місць.

На лівій гомілковій кістці небіжчика простежено сліди перелому. Хоч кістка успішно зрослася, ця травма, очевидно, негативно відобразилася на здоров'ї постраждалого. Нижче та вище місця зрощення простежено значну руйнацію гомілки. Супутнього інвентара у могилі не було. Проте за черепом на дні могили виявлено невеликий вапняковий камінь, який міг служити своєрідною подушечкою небіжчику. Між пох.7 та скупчен-

ням (пох. 1-5) на рівні дна могили лежали один біля другого два невеликих вапнякових камені. Після зняття виявлених кістяків на рівні дна могили за 0,7 м західніше скупчення (пох. 1-5) і за 0,75 м південніше пох. 7 знайдено ще один вапняковий камінець.

До речі, знахідка цього поховання стала підтвердженням версії, що першовідкривачі знищили таке ж у східній частині комплексу, що було орієнтоване головою у протилежний від пох. 7 напрямок – на південь. Адже від пох. 6 (нумерація за хронологією розчищення) залишилися лежати *insite* звернений, як і попередній, лицевою частиною на захід череп з шийними хребцями та ключицею. Як і у попередньому випадку, безпосередньо за черепом пох. 6 теж лежав невеликий камінець. Саме в районі цього по-тривожено кістяка, що лежав під східною плитою, зібрано фрагменти двох посудин – чорного горщика орнаментованого на плечиках лускоподібним орнаментом у вигляді трикутників, що передуються з подвійними звисаючими смугами, та не орнаментованого глибокого полумиска або амфори із залощеною поверхнею коричнево-червоного кольору.

Антропологи Т.Рудич та О.Козак установили, що у розкопаній під Іляткою могилі ККА під трьома вапняковими плитами було поховано 7 дорослих людей: чотири – чоловіки і три – жінки. Кістяки п'яти лежали не у анатомічному порядку в скупченні під головною і, заодно, найбільшою плитою. Кістяки пох. 6, 7 здійснені на спині, але у скорченому положенні – т.зв. «позі ембріона», що традиційно для поховального обряду, зафіксованого у східній частині ареалу ККА і Європі у 3-му тисячолітті до н.е.

Інвентар поховального комплексу: орнаментований горщик, неорнаментований полумисок (амфорка) та кістяні пряжки широких ременів – вказує на притаманні риси подільської групи цієї пізньоенеолітичної культури. Відмінними рисою конкретного поховального комплексу від інших досліджених досі є відсутність кам'яної гробниці та свідоме здійснення центрального поховання за принципом косяниці.

На нашу думку, це була своєрідна братська могила тих, хто помер під час мігрування за стадами худоби, і тих, хто загинув у сутичці з представниками інших тогочасних племен. Складається враження, що померлих після смерті довгий час носили у мішках під час пересування одноплемінників маршрутом щорічної міграції зі стадами тварин. Згодом їх поховали у дерев'яному зрубі в дві колоди у місцевості, яка, очевидно, мала сакральне значення для тогочасного населення, адже у міжріччі Ікви-Південного Бугу зафіксовано ще два тогочасних поховання. Тому кістяки зі скупчення не мають слідів попереднього перебування у землі, що характерно при перепохованні. Схожі традиції шанобливого ставлення до предків відомі і тепер на Філіппінах, де тіла небіжчиків зберігають підвішеними до стелі у житлових будівлях.

На початку листопада 2011 року спільно з Я.Михайловським. досліджено скриньове поховання культури кулястих амфор, що розташоване приблизно за 0,7 км південно-східніше с.Зайчики Волочиського району, зліва від дороги на с.Бубнівку. Воно здійснене у верхній частині схилу видолинку, що з'єднується з долиною р. Збруч.

Дві плити перекриття були кардинально зміщені зі своїх місць, з ґрунту виднілися верхи бічних плит, поміж ними простежувалися фрагменти потрощеної третьої плити перекриття. Наприкінці 60-тих років минулого століття, плити двічі забирали для господарчих цілей в село трактористи і повертали назад після жакітливих снів, а 2010 року, дискуючи поле сучасним широкоформатним агрегатом, механізатор підчепив під нього одну і відтягнув майже за 200 метрів вбік. Сліди його важкого знаряддя залишилися на торці однієї з бічних плит. Він же, очевидно, розколов і паралельну їй плиту, а, як пізніше виявилось, повалив і торцеві плити.

Як вказано вище, на рубежі 70-тих років минулого століття поховання досліджував місцевий учитель В.О. Швець. З його слів зроблено повідомлення у «Довіднику з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області», конкретніше: «...за 700 м від села, у 1970 р. було розкопано поховання культури кулястих амфор. У кам'яному ящику знаходилися залишки кількох скорчених кістяків, а також уламки посуду кулястої форми з орнаментом» [4, с.27]. На жаль, дослідник не мав досвіду розкопок такого типу об'єкта, польовий щоденник не зберігся, тому інформація є сумнівною і суперечливою.

Нашим дослідженням встановлено, що під плитами поховання біля Зайчиків знаходилася поховальна камера розмірами бл. 2,1x1,1x1,0 м, яка була орієнтована повздовжньою віссю на 120 градусів у південно-східному напрямку. У горизонтальному та вертикальному перерізах скринька була трапецієвидною. Вона була ширшою на 0,15 м у південно-східній частині, ніж у протилежній, та майже на 0,2 м вужчою біля долівки, ніж зверху, що є конструктивною особливістю конкретного об'єкта. Матеріал для скрині використовували з вапнякових відслонень над Збручем, які простежуються менш як за 0,5 км західніше поховання

Північно-східна бокова плита первинно була суцільною, але тріснутою майже навпіл, підпрямокутною і мала довжину 2,23 м. В процесі подальших подій її пошкодили, відбивши верхній північно-західніший кут. Тому її ширина на місці сколення була 0,65 м, у серединній частині 1,2 м та 0,9 м з південно-східного боку. Товщина плити 0,13-0,23 м. Для надійнішого з'єднання з торцевою плитою у північно-західному кінці будівельники вдало використали нашарування на плиті, залишивши його не відколеним від основного тіла плити.

Південно-західна плита на час розкопок мала довжину 2,0 м, ширину 0,78 м і товщину 0,1-0,22 м. Первинно також задумувалася як прямокутна, але це не вдалося зробити, тому кути нижньої частини сколені. Щоб компенсувати цю конструкційну втрату будівники могили підмурували у цих місцях стінку дрібними каменями. Верхня частина плити значно пошкоджена природними факторами і вищезгаданою технікою. Від цього плита розшарувалася надвоє (0,1 та 0,12 м), окремі її шматки потрапили в простір, де здійснювалося поховання, після розкопок місцевих краєзнавців, які, очевидно, залишили могилу відкритою.

Північно-західна (торцева) плита мала підпідквадратний вигляд і параметри 0,78x0,8x0,14 м, але два її кути (нижній південний та протилежній верхній північний) були сколені. Внизу, як і у випадку з боковою плитою, простежено декілька дрібних камінців, якими впереміш з глиною затулено діру у стіні скрині.

Південно-східний торець могили складався з двох частин – плити шириною бл.0,8 м, товщиною 0,10-0,14 м та висотою 1,1 м, що знайдена у трьох шматках та каменя 1,0x0,4x0,15м. Останній був вужчим знизу і ширшим у частині, яка виходила на поверхню, тоді як з боку парної йому плити – майже прямолінійним, що, в цілому, вказує на первинність трапецієвидної форми скрині у вертикальному перерізі.

Плита перекриття №1 мала розміри – 1,49x0,7x0,16-018 м. З одного боку вона півкругла з іншого трикутновидна. Пл.№2 – 1,0x0,65x0,18-0,22 м. Частину її, очевидно, втрачено, під час епопеї з кількарязовим перевезення в село. Про це свідчить свіже сколення. З протилежного боку плита мала природній антропоморфний вигляд, бо підтісування каменю тут не простежувалося.

До глибини 0,9 м могила була заповненою побутовим сміттям другої половини ХХ століття, а також ґрунтом від перекопування вмісту могили з дрібними фрагментами людських кісток та кераміки. У південно-східній частині могили між подовгастим каменем південно-східної торцевої конструкції та південно-західною боковою плитою вище шару побутового сміття лежав майже цілий череп без щелепи. Його, очевидно, повернули до могили краєзнавці, що її розкопували, після того, як в селі стали розповідати історії про кошмари тракториста, що забрав плиту.

Біля західного кута могили – за її межами – простежено перекриту каменем розмірами 0,42x0,34x0,12 м костяницю, в якій, за визначенням антрополога Т.Рудич були залишки трьох людей.

Долівка могили залягала на глибині бл. 1,0 м, Давній шар залишився неушкодженим лише у північно-західній частині. Тут на плоских каменях, якими було первинно викладено дно, лежали *insite* стопа ноги та залишки спаленої повздожньої дошки або щита розмірами 0,45x0,2 м.

Камені долівки у цій частині могили мали сліди перепалення від перебування у вогні. Обгорілим був і камінець, що лежав біля північно-східної (бокової) плити в середній частині могили. Натомість у протилежній (південно-східній) частині могили, де також зберігся фрагмент кам'яної долівки впоперек могили, жодних натяків на вогонь не простежувалося. Зауважимо, що один з камінців у північно-західній частині могили, заодно, служив і своєрідним шплінтом для підтримки під належним кутом північно-східної бокової плити.

У приднищевому шарі могили лежали перевідкладені останки двох людей. На нашу думку, частину їхніх кістяків забрали краєзнавці до школи, частину викинули у відвал.

В заповнені могили зібрано півтора десятка фрагментів двох тонкостінних посудини брунатного кольору зі слідами перебування у вапняному розчині та домішками товчених ракушок у тісті. В районі скупчення кісток за межами скрині – два приднищеві фрагменти ліпної миски чорного кольору. На одному з них простежується вертикальний валик. На думку відомого фахівця археології тих часів, доктора історичних наук М.С. Бандрівського, якому ми вдячні за консультацію, поховальну скриню поблизу Зайчиків первинно збудувати представники культури кулястих амфор. Там вони поховали трьох своїх соплеменників. Пізніше, коли за цю територію потрапили представники бабинської культури, які вичистили об'єкт від тих останків та поховали двох представників свого роду. З чим автор повністю погоджується.

2015 р. з ініціативи автора випущено збірник статей і повідомлень «Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі», де представлено дослідження пам'ятки у контексті подільської групи ККА і матеріали 14 авторів [5].

Матеріали розкопок зберігаються у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Джерела та література:

1. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення культури кулястих амфор території України//Археологія. №1, 2013. – С.97-105.
2. Захар'єв В.А. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с.Лятка на Хмельниччині. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2012. – 32 с.
3. Захар'єв В., Моздир В. Зайчики і Постолівка на Збручі: через минуле до сучасності. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2014. – С. 4-36.
4. Винокур І.С., Гуцал А. Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ. –1984. – С. 22-108.
5. Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі. Збірник статей і повідомлень. Пам'яті Ю.М. Малєєва./ Упорядник Захар'єв В.А. / . – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2015. – 296 с.

Іл.1. О.Луціцький – людина без якої розкопки в Ілятці не відбулися б і не вийшли б книги про ККА на Поділлі.

Іл. 2. В.Захар'єв, Б.Пажимський та Л.Нуров на розкопі в Ілятці.

Іл.3. Ілятка 2011. Розчищення кістяний пряслок.

Іл.4. В. Захар'єв біля дослідженого зайчиківського поховання.

Іл.5. Зайчики 2011. Ярослав та Аня Михайловські на розкопі.

*Іваневич Л. А., Трембіцький А. М.
м. Хмельницький*

БУКОВИНСЬКЕ ПОДІЛЛЯ У ПРАЦЯХ ІВАНА ЖУКОВСЬКОГО

У статті на підставі праць знаного українського архітектора, професора Українського технічного інституту (Нью-Йорк), члена-кореспондента УВАН і члена НТШ (США), знаного громадського діяча Івана Жуковського, розкрито історію археологічних досліджень Буковинського Поділля.

***Ключові слова:** археологія, Буковинське Поділля, Іван Жуковський, діаспора*

Археологічну спадщину Північної Буковини, а вірніше Буковинського Поділля, в своїх працях висвітлили багато відомих українських і зарубіжних археологів та істориків. Зокрема, австрійський історик, видатний красзнавець, етнограф, теоретик народознавства, фольклорист, археолог, буковинознавець, педагог, громадський та політичний діяч кінця XIX – поч. XX ст., декан історичного факультету і ректор Чернівецького універ-

ситету (1912-1913), член НТШ у Львові Раймунд Кайндль (*31.08.1866 – †14.03.1930) у своїх численних працях: «Історія Буковини» (в 3-х т.), монографія «Гуцули», «Історія німців Прикарпаття», «Календар свят у русинів і гуцулів», «Фольклорні матеріали», «Русинські казки й міфи на Буковині» та інших, хоча й дотримувався погляду про позитивний вплив німецьких колоністів на культуру і побут корінного населення, але утверджував думку про «автохтонність українців на Буковині» [16]. Під його керівництвом відбулися численні археологічні дослідження. Зокрема, в 1899 р. він проводив малі археологічні розкопки в придністрянському селі Василеві, і в праці «Archeologische Untersuchungen zu Wasilew und Panka in der Bukowina» (1901) подав «частино правильні оцінки цієї української, а зокрема давньоруської історичної літописної пам'ятки, але не мав достатнього зацікавлення тодішньої австрійської влади на докладніші розкопки». Його наступні праці «Die Ruthenen in der Bukowina» (1889) і «Geschichte von Czernowitz» (1908) також «не дають, повних і достатньо вірних оцінок нашої тисячолітньої слов'янсько-української землі» [7].

Американський археолог і культуролог литовського походження, одна з великих і самих спірних фігур індоевропеїстики, археолог та етнограф, спеціаліст з ранньої історії слов'янських і балтійських племен, загалом історії Східної Європи, професор Каліфорнійського університету Марія Гімбутас (дів. Алсейкайте) (*23.01.1923 – †02.02.1994) в своїх працях «The Balts» (1963) і «The Slavs» (1971) розкрила історію протослов'ян, слов'ян, індоевропейців, кімерійців, протоскітів, скитів, готів, Київської Русі, України. Німецькі дослідники Г. Кіндер і В. Пльгеман в «Атласі історії світу» (1964) на мапі неолітичних культур згадали «Tripolye-Cucuteni Cultureseз», вказавши, що трипільська культура знаходилась в Україні між Карпатами й Дніпром. Їхню думку про трипільську культуру подав професор Оксфордського університету А. Шеррат у «Кеймбріджській енциклопедії археології» (1980), що охоплює доісторичні часи всього світу [12].

До цієї проблеми зверталися у своїх працях відомі науковці українського походження: український вчений, публіцист, історик, письменник, професор Мирон Кордуба (*02.03.1876 – †02.05.1947) в своїй «Ілюстрованій Історії Буковини» (1906) досить детально і вірно визначив етнографічні межі українського населення, але не міг тоді ще твердити, що ця частина Буковини була довгі тисячоліття заселена людьми, а передусім українцями; український поет, археолог і політичний діяч Олег Кандиба (Олег Ольжич, *21.07.1907 – †10.06.1944) залишив наукову студію з археології Буковини «Schipenitz» (1937); історик, адвокат, публіцист, педагог, видавець, політичний та громадський діяч, буковинознавець Денис Квітковський (*22.05.1909 – †15.03.1979), професор Т. Бринзан та український історик, громадський і політичний діяч Аркадій Жуковський (*12.01.1922) в

своїй праці «Буковина – її минуле і сучасне» (1956), розкрили деталі археологічних досліджень таких дослідників території української Буковини, як Амброжевич, Арейчук, Костін, Лазар, Ромсторфер) [7]; знаний історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець, член НТШ у Львові, Вадим Щербаківський (*17.03.1876 – †18.01.1957) у праці «Формація Української Нації» (Прага, 1941, Нью-Йорк, 1958) [22]; відомий археолог, член НТШ у Львові, Ярослав Пастернак (*02.01.1892 – †22.01.1969) в праці «Археологія України» (Нью-Йорк, 1961) [13]; відомий дослідник Михайло Паламар у праці «Трипільська і Кукутенська культура» (Нью-Йорк, 1989) [12]; археолог, краєзнавець і дослідник давньої історії східних слов'ян, історії Буковини, Борис Тимошук (*07.04.1919 – †26.02.2003) у працях «Північна Буковина – Земля Слов'янська» (1969) і «Общинний устрій східних слов'ян VI – X століть (за археологічними даними Південної Буковини)» (1983); вчений в галузі середньовічної археології та краєзнавства, доктор історичних наук, професор Сергій Пивоваров (*16.12.1960) у праці «Історичний розвиток населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в XI – першій половині XIII ст.» (2007) та багато інших.

Я. Пастернак під час своєї зустрічі з українським громадянством у Торонто 22 травня 1961 р. представив свою книгу «Археологія України», де «використавши численні джерела своїх і чужих дослідників» подав досить «обширні відомості про трипільську культуру» [12]. Він, зокрема, вказав на те, що археологія України, – це первісна історія найдавнішого населення України. Її завданням «взагалі є добувати розкопами із землі все нові матеріали для розкриття духової й матеріальної культури населення даного краю та взагалі всіх виявів його творчого духа, винахідливості і мистецьких наснажень». Саме завдяки археології пересуваються «початки історії нашої батьківщини на багато тисяч років назад, перед перші писані історичні джерела, виявляє її праісторію, перші початки культури, цивілізації, релігійних вірувань, економіки, торгівлі, організованого життя, державотворчих процесів та їх завершення – формування нації» [13, с.2].

Далі Я. Пастернак вказує, що «за абсурдною псевдонауковою теорією советського лінгвіста Я. Марра «про місцевий, стадіяльний розвиток усіх племен і народів, які будь-коли в праісторичних часах мешкали на землях України» «кочуючі орди скитів і сарматів не прийшли з Азії, а тільки були автохтонами в Україні і тим самим предками українського народу». За цією ж теорією готи також «не були зайшлими з півночі германськими племенами», а сформувалися на місці, зокрема, в Південній Україні [13, с.2].

Я. Марр, – вказує Я. Пастернак, – у своїй теорії доходить до чистого абсурду і стверджує, що автохтонами в Україні були «казанські татари, північнокавказькі хозари і багато кочуючих племен», які всі разом, «всуміші мали би бути предками українського народу». Таким чином, – пише

дослідник, – «советські археологи намагаються доказати єдність усіх ранньослов'янських племен Подніпров'я, Полісся й Повисля» і «не визнають окремого походження західних і східних слов'ян». При цьому Я. Пастернак зауважує, що українські, а не радянські, і зарубіжні археологи на підставі довголітніх археологічних досліджень стверджують, що для «українців розвоюю етнічною базою були трипільські племена Подніпров'я й Подністров'я». А «безперервний, органічний розвиток їхньої культури, що з ходом тисячоліть не раз змінювала свій матеріальний вияв, можна добре простежити, на підставі конкретних археологічних матеріалів, аж до ранньослов'янських та княжих часів». Крім того, наголошує вчений наявні археологічні матеріали свідчать, що «окремність українського народу від московського існувала по всі часи» і виявляється вона в «окремому стилі життя, в духовій та матеріальній культурі, в психіці, духовій структурі і в глибоко відчутій національній індивідуальності» [13, с.4].

За ці твердження, тоталітарна радянська влада і її придворні археологи, вважали Я. Пастернака українським буржуазним націоналістом і забороняла користуватися його працями та цитувати їх. Проте советські археологи активно використовували праці багатьох українських археологів, що перебували в еміграції, але при цьому не згадували їхніх прізвищ [13, с.4].

Зокрема, майже не відомими для українських археологів та істориків, є праці відомого українського архітектора, автора трьох українсько-німецьких словників та проєктанта українських церков, інженера, довголітнього активного члена і голови (1956-1958) Управи Товариства українських інженерів в США, голови Союзу архітекторів Буковини у міжвоєнний період, колишнього голови і диригента чоловічого та жіночого хорів «Думка», організатора і диригента «Молодої Думки», диригента оркестру «Думка» (Нью-Йорк, 1959), мистецького керівника українського професійного театру (Нью-Йорк), засновника Українського академічного товариства «Чорноморе» (Філадельфія), професора Українського технічного інституту (Нью-Йорк, 1957-1961), члена-кореспондента УВАН у США (з 1972), члена НТШ і багатьох інших професійних та культурно-громадських установ в Україні та США, знаного громадського діяча, члена-засновника Українсько-Чеського комітету для роздачі стипендій українським студентам у Празі, голови Центрального об'єднання буковинських українців у США (1954-1978) [5; 10], генерального секретаря Української національної партії (УНП), єдиної легальної української політичної партії на окупованих Румунією українських землях у 1927-1938 рр. [21], довголітнього голови (1972-1977) та члена Літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку, Івана Жуковського [1].

В Україні він майже невідомий, лише в біографічному довіднику «Мистецтво України» (1997) І. Гамкало подав коротке гасло вказавши, що

Іван Євгенович Жуковський народився 4 березня 1901 р. у м. Кіцмань, Чернівецької області [6; 11]. В 1926 р. закінчив архітектурний факультет Політехнічного інституту (Прага), одночасно вивчав диригування та композицію в Празькій консерваторії. Був художнім керівником українського професійного театру, диригентом «Чоловічого хору» (Чернівці) та хору «Читальні» (Кіцмань) [3]. Помер І. Жуковський 4 грудня 1980 р. у Нью-Йорку [2-5; 14; 16-19] і похований на українському православному цвинтарі в Бавнд-Бруку [2; 5-6; 14].

У своїй цінній, але маловідомій історично-аналітичній праці «3 археології Північної Буковини» (Нью-Йорк, 1978) [7-10], Іван Жуковський на підставі багаторічних археологічних досліджень висвітлює історію Північної Буковини, як споконвічної та стародавньої частини великої України. При цьому він вказує на те, що «майже всі советські та частина історики будували свої висновки про цю землю й її походження на дуже непевних і невірних припущеннях, або навіть, на нарощно пофальшованих твердженнях», без таких достатніх матеріальних доказів, як «археологічні розкопки, що їх вже не можна нехтувати ні перекручувати, яких тоді ще майже не було» [7].

Іван Жуковський пише, що до 1945 р., коли «советські дослідники-археологи» почали детально досліджувати стародавню історію Буковини, «панувало фальшиве переконання, що в першому тисячолітті нашої ери і десь до XIV ст., Буковина була незаселеною землею і що нею лише проходили різні кочуючі орди, як гети (готи – авт.), гуни, авари, угри». При цьому заперечувався той факт, що там впродовж багатьох століть «жило слов'янське плем'я, котре входило навіть у склад давньої Русі й Київської Держави, – українські люди». Саме тому «часті окупанти північної Буковини й претенденти на цю територію як поляки й румуни, стараються нібито історично доказувати, що ця земля їхня і повинна тепер входити в склад їхньої держави» [7].

Так, румунський історик І. Ністор особливо наполегливо в своїх працях «Problema ucraineana in lumina istoriei» (1934), «Nationale Kampf in der Bukowina» (1949), «Румуни за Дністром», «Трансністрианські румуни», «Давність румунських поселень за Дністром», доводить, що за Дністром, на теренах України, лежать виключно землі румунів, на які вони мають абсолютне право. Він стверджує, що ріка Дністер є границею між румунами й українцями і пише, що лише в XVIII ст. українці зайшли на цю територію й «живуть там як зукраїнізовані румуни» [7]. І. Ністор у своїх дослідженнях не зважає на те, що знайдені поблизу Перебиківців і Гордівців, Хотинського району, Чернівецької області «відламки гостродонної і плоскодонної ліпної кераміки, прикрашеної лінійним або спіральним орнаментом» т. зв. «Буго-Дністровської» культури епохи неоліту VII тис. до

н. е. та інші археологічні дослідження вказують на те, що вже в V тис. до н. е. при Дністрі й південному Бузі створилась найдавніша землеробська цивілізація України, яка перебувала дещо «під впливом передньої Азії» [9]. Дослідник також зумисно пропускає той факт, що вже в XII – XIII ст. Буковина була частиною Галицько-Волинського князівства [7].

Подібні «наукові» висновки роблять й інші румунські історики. Зокрема, Балан у праці «Tara Sîpenitului» (1926) і в 6-ти томах «Documente bucovinice» (1933-1942), Йорга в праці «Romanismul în trecutul Bucovinei» (1938), стверджують, що «крім гуцулів, тих зукраїнізованих румунських селян і кількох колоністів-українців, які з 1670 р. поселились біля Хотина, та крім тих людей, що осіли тоді в Чернівцях, на території від Черемошу до Дорни і від Кімполунгу до Новоселиці не було іншого населення» [7].

У своїй праці І. Жуковський наголошує на тому, що, на жаль, навіть у багатьох українських виданнях про Північну Буковину «дуже мало було згадано, а в згадках чужих, часто ворожо наставлених, наших сусідів і колишніх окупантів цієї країни, назва «Буковина» вживалась як до дикої землі, вжитої буковими лісами, без культури й історії, а тому й Буковина». Всесвітня історія також «мало говорила про те, що це зовсім не дика земля, або що в XII – XIII ст. Буковина належала до Галицько-Волинського князівства» і добрих 400 років була «частиною давньої Русі з незвичайно високою культурою». Він також зауважує, що ще 150 тисяч років до н. е. на теренах Північної Буковини мешкали люди, про що свідчать сліди ашельського періоду відкриті біля села Бабин над Дністром і в інших місцях Придністров'я [7]. Ці люди вже знали вогонь, хоча їхнім знаряддям були ще грубі кремінні скребла, ножі тощо [8].

Далі він зауважує, що археологами на правому березі Дністра, біля м. Хотина, а також сіл Атаки, Бавин, Василів, Молодове розкопано багато стоянок доби мезоліту, що свідчать про те, що тут, у т. зв. «муст'єрську» епоху (100-40 тисяч літ до н. е.), мешкали люди. Зокрема, в с. Молодове відкрито 14 шарів різного культурного віку, що свідчить про влаштування людьми все нових і нових стоянок. При цьому останній шар налічує біля 10 тис. років до н. е. І. Жуковський описав форми літніх стоянок у вигляді наметів з дерев'яних жердин, накритих шкірою великих тварин, а також зимових – у вигляді напівземлянок. Як правило люди жили «вже родовими групами, до певної міри матриархального ладу», а їхнім «знаряддям були все ще досить примітивні кремінні ножі, різці», «свого роду списи з наконечниками з рогів звірів». Цікавим є той факт, що ці люди вже відчували музику і робили сопілки-флейти з рогу оленя» [8].

«Буго-Дністровську» культурну епоху неоліту (7-5 тис. років до н. е.) виявлено поблизу Василіва, Гордівців, Звинячого, Перебиківців. Тут знайдено досконаліші камінні знаряддя, відламки гостродонної і плоскодон-

ної ліпної кераміки з лінійним, прямолінійним стрічковим або спіральним орнаментом. Люди, що мешкали при Дністрі й Південному Бузі, вирощували «культурні рослини», зокрема, просо, пшеницю та ячмінь, «плекали освоені тварини», в т. ч. кіз, корів, овець і свиней, «стаючи тим самим землеробами». Тобто, на думку І. Жуковського, тут створилась «найдавніша землеробська цивілізація України» [8].

В V – IV тис. до н. е. «розвинувся, – пише І. Жуковський, – міднокам'яний «енеолітний» вік, більш відомий як «трипільська культура». В найранішому поселенні трипільців на правому березі Дністра «віднайдено житла-землянки другої половини IV тис. до н. е., перекриті дахом із жердин, гілля і соломи» (урочище Лука), а також «наземні, глинобитні житла великих розмірів, що складались з кількох кімнат, заселених кожна окремою сім'єю, що вели спільне господарство» (с. Ленківці). Також «знайдено глиняні статуетки жінок, кремінні серпи, зернотерки, кістяні риболовні гачки та багато інших кам'яних виробів для полювання й риболовства», кам'яні мотики та серпи, горщики з пшеницею (с. Дорошівці), ячмінь (с. Витилівка), біб (с. Магала). Загалом на теренах нинішньої Чернівецької області виявлено більше 300 трипільських поселень. На трипільському поселенні (с. Поливаний Яр) віднайдено «більше 20-ти великих глинобитних жител, що їх підлога була вже з випалених плиток, покладених в один або два ряди». Також виявлено майстерню кремінних знарядь, де у великій кількості для власної потреби і для обміну виробляли долота, ножі, пилючки, сокири, списи та ін. Мешканні цього поселення вже виготовляли тканини, а столовий посуд розмальовували «трьома фарбами: білою з крейди, червоною з вохри і чорною з сажі». Орнамент був у вигляді спіралі, а в с. Шипинцях, на посуді віднайдено намальованих літаючих собак. Крім того, пише І. Жуковський, Поливаний Яр є водночас і «одною з найдавніших оборонних споруд на території України, укріпленої також оборонним ровом» [8].

І. Жуковський пише, що наприкінці III тис. до н. е. з приходом у Південну Буковину скотарських племен, т. зв. «ямної культури», «зникає розмальована кераміка, а основою орнаментатії стають відбитки шнура». Багатокімнатні будинки трипільців замінюються напівземлянками. При археологічних розкопках курганів у Ставчанах і в околиці Заставки, в їх центрі, «під земельними насипами, були виявлені могильні ями з останками померлих, що лежать на спині, а їх ноги зігнуті й в колінах підняті вгору». В пізніших похованнях «ранньо-бронзового віку померлі лежали на правому боці, в зігнутому, мов сплячому стані». В усіх курганах «дно могильної ями було посипане червоною вохрою, що символізувало вогонь і кров, а місця поховання були обсипані кільцевим насипом світло-жовтої глини», тобто «кромлехами». Поза ними виявлено рештки ритуальних

вогнищ і уламки глиняної посуду, адже під час похорону розбивали посуд, а яму перекривали дерев'яним настилом і засипали землею, створюючи курган [8].

У добу т. зв. «подільської мегалітичної» культури (кінець III – початок II ст. до н. е.), коли землеробсько-скотарські племена почали вже застосовувати вироби з бронзи, померлих також ховали у кам'яних скринях (с. Веренчанці, Кисилев, Ленківці, Ставчани), де «покійники лежали в скорченому стані, а біля них були горщики з відбитками шнура, кремінні сокири й долота» [8].

В добу бронзи (майже 4 тис. років до н. е.) на території правобережної України від Дніпра до Карпат, включно з Буковиною, люди й «дальше використовували кам'яні й кістяні знаряддя, але метал вплинув на землеробські племена» і вони почали виробляти більше речей ніж їм було необхідно і могли їх обмінювати на різні металеві вироби закарпатського походження. Про це свідчать археологічні знахідки. Так, зокрема, у Проріках віднайдено горщик із 12 бронзовими сокирами, у Прилипчу – бронзовий шолом і браслети, в Мамаївцях – 30 бронзових браслетів [8].

У XV ст. до н. е. слов'янські народи Буковини мали культуру названу «комарівською» від села Комарова (нині Івано-Франківської обл.), де вперше було досліджено цю культуру, що охоплювала Подністров'я, частину Правобережжя і навіть Лівобережжя. Люди «комарівської» культури «жили осіло, в будинках із дерева й глини, займались землеробством і скотарством, орючи землю дерев'яним плугом» [8].

Найбільш знаною пам'яткою пізньо-бронзового віку (кінець II – початок I тис. до н. е.) на Буковині є Магала, над Прутом, де розкопано наземні і землянкові житла XIII – VIII ст. до н. е., в яких «знайдено кам'яні зернотерки, бронзові серпи, обгорілі зерна пшениці, жита, ячменю та кістки тварин, а також і ливарні форми й зливки міді» [8].

На початку I тис. до н. е. племена т. зв. культури «Фракійського гальштату» Буковини переходять до вжитку заліза завдяки контактам між праслов'янськими племенами правобережної України і Фракійськими племенами карпато-дунайської групи. В VII – II ст. до н. е. Україну стали заселяти скити, але Буковина в склад Скитії не входила, хоча вплив цієї високорозвиненої культури відчувався. Про це свідчать поховання «спалених померлих в курганах з кам'яними насипами, та в городищах, укріплених валами й ровами» (с. Мамаїці) [9].

Далі І. Жуковський пише, що в 1-ій половині I тис. територію на Дунаї, Дніпрі, Дністрі й Вислі, тобто й Буковини, займали т. зв. «венеди» або «венеди-слов'яни». Культуру цих племен (II ст. до н. е. – II ст.) учені називають «зарубинецькою культурою». Зокрема, під час археологічних розкопок у селі Кругляку «виявили житла того часу, зроблені з хмизу, об-

мазаного з обох боків, глиною, що їх опалювали печами з каменів, поблизу котрих знайдено багато залізних речей і знахідок ліпної кераміки і власного виробу, а також і привізної, з клеймами ремісника з Херсонесу». Подібні поселення виявлено в Рогізній, Ставчанах і Малинцях [9].

В II – V ст. на Буковині створилась т. зв. «Черняхівська культура», яка виявлена в більше як 200 місцях. На Черняхівську культуру, особливо III – IV ст., певний вплив мала римська держава, але «римське панування ніколи не простягалось на Буковину». Про вплив римської держави свідчить «кераміка й срібні монети», віднайдені в с. Плоска, Банилові [9].

Далі І. Жуковський пише, що в III ст. починається масове переселення кочових народів із сходу на північ. Так, терени Північної Буковини заселили гети (*готи – авт.*), що «вірили в бога сонця, Білбога», який в IV ст. у слов'ян «став Дажбогом». Після гетів на Правобережжя Дністра «прийшли з Азії монголи-гуни, потім гепіди і тюркського походження авари, що їх сильну державу в 797 р. розбив Карл Великий». Опісля них теренами Північної Буковини проходили угри [9].

В VII – IX ст. слов'яни-венеди, пише І. Жуковський, створили «Антську державу», до її складу увійшли племена, що мали спільну мову, поганське вірування й спільні зайняття: гончарство, скотарство, ткацтво, хліборобство: білі хорвати, дерев'яни, дуліби, поляни, сіверяни, тиверці, уличі, що населяли Північну Буковину, Молдавію, Бессарабію й частину Волощини. Із них найбільш розвиненим і культурним були поляни з-понад середнього Дніпра. Вони в VIII – IX ст. заснували свою державу «Русь» із столицею в Києві, до якої «приєднались всі українські племена, включно з буковинцями-тиверцями», а в X ст. приєднались ще й кумани-половці, печеніги і татари. Північна Буковина в 882-1340 рр. «входила в склад княжої Київської держави, не творячи окремої політичної чи адміністративної одиниці». Тобто буковинці-тиверці «поділяли всі періоди державностей Київської, а згодом Галицько-Волинської держави [9].

Про входження Північної Буковини до Галицького, а потім Галицько-Волинського князівства (XI – XIV ст.) свідчать археологічні артефакти «підплитового поховання», а також «уламки тонкостінного, добре випаленого глиняного посуду, виробленого на гончарному крузі з його тулубом, дном і шийкою та формою вінців поширених на Русі». Цінні артефакти було отримано під час археологічних розкопок дерев'яного храму XII – XIII ст. поблизу с. Вікно. Храмова споруда мала «дерев'яні підвалини на каменях, долівку з глиняних, поливаних плиток і кам'яну гробницю з кістками двох осіб». Крім того, дуже цікаві жіночі прикраси – мідні та срібні лобові кільця XI – XII ст. було виявлено при археологічних розкопках у Василеві, Міткові, Онуті, Чернівцях та інших місцях [9].

В радянській Україні Івана Жуковського намагалися викреслити з української історії, його було заборонено згадувати та друкувати, хоча в українській діаспорі США він є досить відомою і шанованою особою. На жаль, життєві шляхи, науково-дослідницька діяльність і творча спадщина знаного архітектора та професора ще й досі залишаються невідомими широкому загалу істориків і краєзнавців та чекають свого дослідника, хоча вже з'явилися перші публікації про нього та його спадщину [20].

Джерела та література:

1. «Б. Б.» З діяльності Літературно-Мистецького Клубу в Нью Йорку. Звичайні Загальні Збори ЛМКлубу / Б. Б. // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 27. – 4 лютого. – С. 4.
2. Бл. п. архітект Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 258. – 11 грудня. – С. 3.
3. Бл. п. інж. архітект Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 262. – 17 грудня. – С. 3.
4. Бл. п. інж. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 258. – 11 грудня. – С. 3.
5. В Нью-Йорку помер св. п. інж. Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 254. – 5 грудня. – С. 1.
6. Гамкало І. Жуковський Іван Євгенович / І. Гамкало // Мистецтво України: Біографічний довідник / За редакцією А. В. Кудрицького. – К. : [б. в.], 1997. – С. 244.
7. Жуковський І. З археології Північної Буковини / Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 23. – 31 січня. – С. 2.
8. Жуковський І. З археології Північної Буковини / Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 24. – 1 лютого. – С. 2.
9. Жуковський І. З археології Північної Буковини / Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 25. – 2 лютого. – С. 2.
10. Жуковський І. З археології Північної Буковини / Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 26. – 3 лютого. – С. 2, 4.
11. Жуковський Іван Євгенович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
12. Паламар М. Трипільська і Кукутенська культура / Михайло Паламар // Свобода (Нью-Йорк). – 1989. – Ч. 214. – 10 листопада. – С. 2.
13. Пастернак Я. Археологія України (Із слова на зустрічі з громадянством у Торонті 22 травня) / Ярослав Пастернак // Свобода (Нью-Йорк). – 1961. – Ч. 106. – 8 червня. – С. 2, 4.
14. Професор, інженер, архітект, бл. п. Іван Е. Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 255. – 6 грудня. – С. 7.
15. Раймунд Фрідріх Кайндль [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
16. Св. п. інж. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 259. – 12 грудня. – С. 3.

17. Сл. п. інж. архітект, проф. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 265. – 20 грудня. – С. 3.
18. Сл. п. інж. проф. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 256. – 9 грудня. – С. 3.
19. Сл. п. проф. інж. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 263. – 18 грудня. – С. 3.
20. Трембіцький А. М. Іван Жуковський та його археологія Північної Буковини / А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький : ІРД, 2013. – С. 190-208.
21. Українська національна партія (1927-1938) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
22. Щербаківський В. Формация української нації / В. Щербаківський. – Прага : [б. в.], 1941. – 91 с.; 2-е вид.: Нью-Йорк : Говерля, 1958. – 144 с.

Клімчук Ю.А.

м. Кам'янець-Подільський

СЕРДЖІО КАСМАН – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ ІТАЛІЇ З ПОДІЛЬСЬКИМ КОРИННЯМ

У статті розповідається про італійця, який народився в родині українського емігранта з Поділля та загинув у боротьбі з нацифашистами на теренах Італії в роки Другої світової війни. Серджіо Касман «Марко», як і багато італійців, був активним учасником місцевого Руху Опору – входив до організації «Справедливість і свобода», яка діяла в Мілані та його околицях. 9 грудня 1944 р. на площі Мілана – н'яцца Лаватер, пострілом в спину було підступно вбито патріота «Марко». На місці загибелі партизана тепер встановлена меморіальна дошка, біля якої завжди лежать живі квіти. Серджіо Касман посмертно був нагороджений найвищою нагородою Італії – золотою медаллю «За військову доблесть».

Ключові слова: *Рух Опору, Італія, організація «Справедливість і свобода», м. Мілан, нацифашизм, м. К'яварі, золота медаль «За військову доблесть».*

У науковому контексті проблема Руху Опору в роки Другої світової війни є дуже значущою. До неї зверталися тією чи іншою мірою всі післявоєнні покоління істориків. Однак вивченість теми як у нашій країні, так і за кордоном, представляється далеко не повною. Зокрема, однією з таких «білих плям» у вітчизняній історіографії є питання про чисельність українських емігрантів і їх нащадків в Русі Опору, який розгорнувся на

території окупованої нацистами Європи та їх внесок у Перемогу. Ця проблема, на разі, ще не отримала належного висвітлення та потребує клопіткої роботи з боку краєзнавців та істориків.

В історії українського і італійського народів є спільні сторінки, якими наступні покоління будуть пишатися завжди. До них належить спільна боротьба проти нацифашистського ярма в період Другої світової війни. Складовою частиною боротьби італійських патріотів проти агресора став Рух Опору.

Всього в період з 1943–1945 рр. понад мільйон італійських патріотів взяли участь у визвольній боротьбі. Особливістю цього руху стала жертовність представників різних національностей задля спільної перемоги над нацизмом. До кінця війни в Італії налічувалося вже 724 партизанські загони, і в більшості з них разом з італійськими бійцями боролися численні українські воїни з числа емігрантів, радянських військовополонених та «остарбайтерів», вивезених на примусові роботи до Італії нацистською військово-будівельною організацією Тодта.

Яскравим прикладом мужності та відданості ідеалам свободи є подвиг Миколи Буянова – українського патріота з Могилів-Подільського, який в липні 1944 р. біля м. Каврилія ціною власного життя захистив від полону і розстрілу нацистами простих італійців та своїх бойових побратимів. За цей подвиг він удостоєний найвищої нагороди Італії – золотої медалі «За воїнську доблесть» та є національним героєм цієї країни [1]. Примітно, що довгий час його ім'я та подвиг на Батьківщині, були невідомими. А лише нещодавно вдалось відкрити для українського суспільства ще одне ім'я.

Подвиги і ім'я Сергія Касмана залишаються майже невідомими в Україні, оскільки він вважається виключно італійським героєм. Про його українське коріння стало відомо не так давно [2].

Його батько Іван Осипович Касман народився в подільському селищі Нігин Подільської губернії (сучасна Гуменецька ОТГ) у 1886 р. в єврейській сім'ї, що прийняла християнство. Він все життя захоплювався мистецтвом, особливо мріяв стати великим композитором. Життєві обставини не сприяли цьому, але Івана до самої смерті не залишала ця думка.

Юнаком він часто їздив у Київ і проводив там вечори в театрах. Громадянська війна змусила його тікати в Європу. В 1919 р. він опинився в Турині. Італія відновлювалась від Першої світової війни і життя в країні входило у спокійне русло. В Турині Іван познайомився з юною італійкою – Марією Скала. Молодий чоловік – йому було тоді біля 30 років – вживається в італійське суспільство, прийнявши католицизм і відкривши крамничку кравця. Повінчавшись, молоді люди переїхали в Геную, де в Івана з'явилися хороші клієнти. В 1920 р. на світ з'явився первісток, якому дали ім'я – Серджіо-Сергій: батьки вирішили, що це ім'я майже однаково звучить як українською, так і італійською мовами. Невдовзі народилося ще

двоє синів – Марчелло і Роберто. Сімейні клопоти не завадили Івану Осиповичу працювати над здійсненням своєї мрії. В середині 1920-х рр. він завершує написання опери «Син статуї». Він же автор лібрето – вже італійською мовою, де головний герой, позашлюбний син російського пана, не маючи змоги спілкуватися зі своїм батьком, живе в «тіні» його статуї... В Італії, до речі, оперу поставити не вдалось, і її автору довелося чекати нових змін – нової еміграції, цього разу за океан.

Сім'я Касманів жила звичайним бюргерським життям. Сини благополучно підросли, для їх спокійного дитинства Іван і Марія вирішили переїхати із портової Генуї в тихе курортне містечко – К'яварі. Але юність нового покоління Касманів припала на трагічний період: консолідації режиму Муссоліні і його зближення з нацистською Німеччиною. У 1938 р. в Італії також вводяться расові закони і Іван Касман, незважаючи на італійський паспорт і католицьку віру, відчуває себе пригнобленим і вирішує залишити сім'ю в Італії та тікати якомога далі – в Америку. Звідки він вже ніколи не повернеться...

Сергій-Серджо вже досяг призовного віку. На початку 1940-х рр. він закінчив військове училище в чині лейтенанта артилерії, але воювати з ворогами Італії йому не довелося: 8 вересня 1943 р. держава вийшла з війни і надала можливість війську самому вирішувати свою долю. Військовослужбовці повернулись додому. Але не всі: на Апеннінський півострів вторглася Німеччина, яка в той момент перетворилася з союзника в жорстокого власника.

Як і багато інших молодих офіцерів, Сергій вирішив не підкорятися нацистам і їх маріонетці – уряду Муссоліні в містечку Сало, і пішов у підпілля. Він був одним з перших: пізніше отримав прізвисько «першоцвіт» Спротиву [3]. Так зване «перемир'я» застало його в Генуї, але кращим місцем для здійснення своїх ідей і сил він вважав Мілан – північну столицю Італії. Саме тут у той момент сформувався головний штаб Спротиву. Сергій – тепер вже «командир Марко» – встановлює зв'язок із головним міланським підпільником, Ніно Баччагалуппі.

Визначилось і поле діяльності молодого партизана – звільнення арештованих противників режиму. Італійських офіцерів і солдат, які відмовились від співпраці з республікою Сало та з Вермахтом, відправляли в німецькі концентраційні табори – саме цих людей, яким загрожувала депортація, а також військовополонених американців і англійців Сергій Касман виводив із місць позбавлення волі, таємними стежками переправляв у безпечні місця, переважно більшість – в Швейцарію.

Він входив до організації – «Giustizia e Libertà» («Справедливість і свобода»), яку підтримувала Партія Дії, в середовищі якої формувались невеликі групи підпільників – SAP (Squarde di Azione Patriottica, Команди патріотичної дії). За сміливість і розум Касмана призначили головою міланської штаб-квартири «Giustizia e Libertà», коли йому було лише 24 роки.

Декілька разів «Марко» здійснював особливо зухвалі дії. Літом 1944 р., переодягнувшись у форму німецького офіцера з підробленими документами, він з'явився в головній міланській в'язниці – Сан Вітторе – і вивів звідти групу товаришів: Джузеппе Бачігалуппі, Арільдо Банфі і канадського офіцера Паттерсона. За такою ж схемою – у формі капітана «СС» і під ім'ям капітана Ханса Грубера – він звільнив з-під арешту свого молодшого брата, тоді ще підлітка, Роберто, затриманого в К'яварі. Варто вказати причину затримання Роберто: працюючи в польовому шпиталі Фара, одного разу, коли він допомагав нацистам розвантажувати продукти, останні його попросили дати їм пити, адже була жахлива спека. Він взяв пляшку зі складу з написом на етикетці «moscato» і дав гітлерівцям. Вони її всю випили. Однак згодом їм стало погано. Виявилось, що в середині пляшки була ядовита речовина, про яку Роберто не знав. Двоє нацистів померли через декілька хвилин, а інших вдалося врятувати. Хлопця заарештували і кинули до в'язниці, щоб розкрити злочин. За словами німців, вони знали, що Роберто був молодшим братом партизана «Марко», який воюючи в Лігурії, перебрався у Комо, а звідти в Мілан. «Одного разу вночі, – згадує Роберто Касман – очільник організації ANPI в К'яварі, – декілька нацистів раптово розбудили мене і змусили сісти в машину. Через кілька кілометрів, коли я вже був вільним, розумів, що тепер я в безпеці: під уніформою одного з тих німців – я впізнав свого рідного брата, «Марко» [4].

Інший брат, Марчелло, також був учасником Руху Опору, пропав безвісти – як здогадуються, він загинув в рядах французьких макі.

Нацифашисти вирішили схопити підпільника і влаштували йому пастку. Підговоривши одного арештованого підпільника, вони з його допомогою покликали Сергія на операцію в центрі Мілана – нібито для звільнення товариша. Зрозумівши, що потрапив в пастку, Сергій став чинити опір і намагався втекти. Двічі, під час облав, йому це вдавалось – але цього разу куля вразила підпільника на смерть. Постріл був в спину. Це сталося 9 грудня 1944 р. на людній площі – п'яще Лаватер, де тепер встановлена меморіальна дошка.

Існують спогади очевидців тих подій на площі Лаватер: «9 грудня 1944 року ми з мамою поїхали до тітки Біцці, адже знали, що в неї ми зможемо знайти щось поїсти. Був страшний голод. Перейшовши одну з вулиць, ми взяли вліво і вийшли на вулицю Омбоні. Фашистський офіцер і солдат швидко пройшли біля нас. Вони ввійшли в бар на вулиці Спалланцані, але відразу ж вийшли і пішли далі, відновивши свою швидку ходу. Мама відчула щось драматичне, тому тримала відстань між нами і тими двома. Згодом, на площі Лаватер, вони увійшли до магазину електроустаткування. Все відбувалось досить швидко. Мама і я заховались за великим деревом. Два чоловіки в цивільному одязі вийшли з магазину і почали бігти. За ними з'явився офіцер, який віддав наказ солдатам відкрити вогонь. Останні заховались за школою, яка

прилягала до площі. Почулася кулеметна черга, один втікач перервав свій біг та впав на землю. Інший, одягнений у плащ, був поставлений руками до стіни будівлі. Це був шпигун. Видно було, що вбитого тут давно чекали: відразу прийшли ще двоє чоловіків і оглянули убитого. Після чого швидко зникли. «Що сталося, мамо?» - я запитав, незважаючи на побачене мною. «Одного разу ти зрозумієш, – відповіла вона. Тепер швидко, тікай звідси!». У будинку тітки ми довго не могли їсти, але в підсумку голод переміг. Я завжди згадую те 9 грудня. Мама мені потім пояснила, що чоловік воював проти диктатури Муссоліні і що його жертва дозволила кожному з нас жити краще. З тих пір, кожного року в цей день – 9-го грудня, я ходжу до площі Лаватер, де меморіальна дошка, і покладаю квіти» [5].

Посмертно С. Касману була присвоєна найвища нагорода – золота медаль «За військову доблесть». У нагородному листі зазначено: «Командир партизанського загону в горах Ломбардії; потім начальник штабу командування Міланського району протягом п'ятнадцяти місяців невтомно боровся з ворогом; у важкій боротьбі надихав інших своїми відважними вчинками; організував звільнення політичних в'язнів. Двічі арештований, він зумів здійснити втечі і знову відновити свою попередню роботу, діяв завжди лише в самих ризикованих операціях. Захоплений втретє, він зустрів славу смерть, принісши найвищу пожертву в ім'я своєї мрії про справедливість і свободу. Мілан, 9 вересня 1943 р. – 9 грудня 1944 р.» [6].

В рідному місті, К'яварі, його іменем названо бульвар – Viale Sergio Kasman. Про Сергія «Марко» в Італії говорять: «Він був убитий зрадником, якому він довіряв».

Смерть Сергія Касмана перервала палке кохання з італійкою польського походження Лаурою Вроновською. Її дядьком був депутат-соціаліст Джакомо Маттеотті, якого за політичними інтересами було вбито в Римі 1924 р. В роки Другої світової війни, під час Руху Опору, багато партизанських бригад півночі Італії носили його ім'я. У 1942 р. Лаура зустрічає Сергія Касмана. Це була взаємна любов з першого погляду. Протягом наступних двох років, перш ніж війна їх розділить, двоє молодих людей будуть зустрічатися, обмінюватися листами і поцілунками. Але тодішнє життя набирало обертів. Серджо стає лейтенантом гренадерів, а 8 вересня він буде битися в Порту-Сан-Паоло (Рим) проти німців. Коли він повернеться в К'яварі через кілька днів, то з'ясує, що Лаура вже піднялася в гори до партизан. Тепер вона партизанка «Кікі»... І сьогодні вона з любов'ю згадує про молодого і атлетичного хлопця з українським корінням [7].

Отже, ніщо і ніколи так не згуртовує і не об'єднує народи, як спільна боротьба за свободу, за можливість жити і дихати на повні груди на своїй рідній землі. Дана публікація – ще один крок до відтворення місця та ролі українців в італійському Русі Опору й тим самим – у повернення історичної справедливості до тих багатьох співвітчизників, які наближали мир.

Джерела та література:

1. Катеринич Л. Герой Італії – Микола Буянов // Прикордонник України. 2013. № 35. С. 6.
2. Про українське коріння італійця-підпільника нам стало відомо з книги: Михал Талалай. Русские участники Итальянской войны 1943–1945: партизаны, казаки, легионеры. Москва: Старая Басманная, 2015. С. 95–96.
3. Таку назву має і монографія про Сергія Касмана: Bertelloni M. Sergio Kasman. La primula rossa della Resistenza (Червоний першоцвіт Спротиву). Milano: Res Editrice, 1984.
4. Dontella Alfonso. Roberto Kasman: «Così mio fratello, il comandante Marco, mi salvò dai nazisti» // URL: http://www.repubblica.it/speciali/cultura/partigiani-vite-di-resistenza-e-liberta/2017/04/18/news/_roberto_kasman_cosi_mio_fratello_il_comandante_marco_mi_salvo_dai_nazisti_-161886809/ (Дата звернення: 20.08.2018).
5. Ugo E., Silvia Pacifici Noja. Il cacciatore di giusti. Storie di non ebrei che salvarono i figli d'Israele dalla Shoah. Effatà, 2010. pp. 119-125.
6. Sergio Kasman // URL: <http://www.anpi.it/donne-e-uomini/1187/sergio-kasman> (Дата звернення: 30.07.2018).
7. Zita Dazzi. Laura Fabbri Wronowsky // URL: http://milano.repubblica.it/cronaca/2017/02/27/news/_io_nipote_di_matteotti_cosi_diventai_partigiana_la_storia_di_laura_fabbri_wronowsky-159027568/ (Дата звернення: 20.08.2018).

Додаток:

Сергій Касман. Фото кінця 1930-х рр. З архіву Лаури Вроновської.

Бульвар Серджіо Касмана. К'яварі. Італія

*Серджіо Касман (посмертно) в 1944 р.
нагороджений «Золотою медаллю за військову доблесть»*

Меморіальна дошка на міланські площі Лаватер: «9 грудня 1944 р. вбитий пострілом в спину фашистською кулею, тут загинув Серджіо Касман, голова штабу командування корпусом добровольців за свободу, командир формувань організації «Giustizia e Libertà» («Справедливість і свобода»).
від друзів по боротьбі в першу річницю Голокосту. Італія.

Бюст С. Касмана в К'яварі. Напис на постаменті: Серджіо Касман «Марко». Золота медаль за військову доблесть. Чоловік, воїн, поет. Загинув заради ідеалів справедливості і свободи. Вбитий в Мілані нацифашистською кулею. Від міста К'яварі, 25.04.1985 р.»

Могила Сергія Касмана на кладовищі Маджоре в Мілані

Кохановський О. Б.

м. Деражня

Чорненький В.І.

м. Хмельницький

ВОВКОВИНЕЦЬКОЇ ОПЕРАТИВНА «ТРИЙКА»: З ІСТОРІЇ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ

У публікації розповідається про карально-репресивні заходи радянської влади на теренах Деражняниціни у 1920-1922 роки, висвітлюються форми та методи боротьби більшовиків з «бандитизмом».

Ключові слова: «червоний терор», Вовковинецька оперативна трійка, «бандитизм», Деражняниціна.

Червоний терор як один з інструментів утримання влади був затверджений В.І. Ульяновим-Ленініним у Радянській Росії. Декрет «О красном терроре» ставив своїм завданням боротьбу з контрреволюцією, спекуляцією й злочинами шляхом ізолювання «класових ворогів» у концентраційних таборах і фізичним знищенням «всіх осіб», причетних до білогвардійських організацій, змов і заколотів.

В Україні «червоний терор» розпочався з приходом більшовицьких військ Михаїла Муравйова у січні-березні 1918 року й тривав до 1953 року, смерті «вождя народів» Й. Сталіна. Його молох охопив усі верстви українського суспільства – від військового, політичного діяча до простого селянина-хлібороба [7, с. 11].

На Деражнянщині віхола терору закружляла з перших днів більшовицької окупації краю. Уже 28 червня 1920 року, як зазначено в архівних документах, опублікованих у книзі «Місцеве самоврядування Хмельниччини: Деражнянський район», Держконторою було надіслано у Деражнянську волость грабіжницьку розверстку хліба і фуражу. З урожаю 1920 року селяни волості зобов'язані були здати 13 тисяч пудів хліба, 3 молочних дійних корови, 17 голів великої рогатої худоби, 68 голів молодняка великої рогатої худоби від 1 до 3 років, 56 овець старше 1 року, 616 свиней старше 1 року, 11680 пудів картоплі, 185276 яєць, 378 пудів масла, з кожного вулика по 4 фунти меду [2, с. 44-45].

Значимо, що така продрозкладка створювала безмежні можливості для зловживань радянських активістів. Адже сільгосппродукція мала здаватися «за твердими цінами», селянинові ж залишалася лише «норма особистого споживання», яку кожен з уповноважених розумів по своєму. Непосильні побори, що здійснювались із застосуванням насилля, безпідставні арешти та обшуки без будь-яких розписок чи копій протоколу, зумовили селянські акції протестів. Так, 27 листопада на загальних зборах селяни Гатни вимагали партуповноважених зменшити повну розверстку, оскільки вона не під силу для виконання [2, с. 49].

Окрім продрозверстки радянська влада застосувала жорсткі заходи щодо самовільного вилову риби, вирубки лісу. За найменше порушення оголошувалася кругова порука села. Наприклад, при заготівлі селянами дров без відома земельного відділу, брали заручників з «куркульських елементів», а їх майно конфісковували. Якщо вирубка повторювалась, то заручники підлягали розстрілу, а кого піймали – розстрілювали на місці [4, с. 63].

Не менш суворі каральні заходи застосовувались до осіб, які не бажали поповнювати ряди червоної армії. Всі, хто ухилився від військової служби, вважались дезертирами й карались за законами військово-революційного часу. Несли покарання й сім'ї «призовників», репресії до яких, відповідно до наказу, «мали бути посилені більше, аніж до самих дезертирів» [2, 50-51].

Політика воєнного комунізму, постійний терор місцевого населення більшовиками змусили селян взятися за зброю й приєднатися до отаманського руху під проводом Якова Гальчевського. Селянське повстання охопило усі села сучасної Деражнянщини. Повстанські осередки створюють-

ся у Вовковинцях, Радівцях, Гришках, Коричинцях-Домських, Чернелівцях, Городищі, Кальні-Деражні, Деражні, Явтухах [6, с. 259]. Відомо, що у с. Стрекові (тоді село відносилось до Радовецьких хуторів) перебувала сама дружина отамана, учителька за фахом, Марія Шуматій. Маскуючись під одеську спекулянтку, вона неодноразово перебувала у Радівцях, агітувала селян підтримати боротьбу проти окупаційної влади [5].

У звіті Проскурівського окружного комітету, що має назву «Политическое описание Проскуровского округа по данным 1930 года» зазначалося, що опір селянства Деражнянщини встановленню радянської влади не припинявся, а село Радівці стало своєрідною столицею повстанського руху. Навіть після придушення повстання більшовиками в цьому селі залишалося проживати близько 200 колишніх членів загонів. Характерним було те, що майже на кожному хуторі за участь у повстанському русі був розстріляний бодай один член сім'ї [4, с. 71-72].

Діяльність Подільської повстанської групи Якова Гальчевського викликала занепокоєння у радянського керівництва. Для боротьби з повстанським рухом були направлені додаткові регулярні війська, у краї оголосили надзвичайний стан [4, с. 65].

У боротьбі з повстанським рухом більшовицький уряд вдавався до найбрутальніших форм та методів. Жертвами системи заручництва переважно ставали найближчі родичі повстанців: матері, дружини, діти старшого віку, брати, сестри, невістки. Так 22 вересня 1922 року на хуторі Стреків була затримана надзвичайною трійкою й засуджена до заслання у Ташкент дружина отамана Марія Шуматій [7, с. 15; 3, с. 267].

6 жовтня 1921 року Подільська губернська військова нарада видала наказ про запровадження «інституту відповідачів». На відміну від кругової поруки та заручництва система відповідачів передбачала примусове накладання зобов'язань на окремих місцевих жителів [7, с. 15].

Відповідачі мали «стежити за появою бандитських загонів та окремих підозрілих осіб» та негайно повідомляти органи місцевої влади. У разі вбивства у селі представника радянської влади чи червоноармійця відповідач ніс найсуворіше покарання – розстріл [7, с. 16].

Селяни, на яких поклали функції відповідача, перебували у складному становищі, ризикували життям, опиняючись, так би мовити, між молотом і ковадлом.

Такий огидний спосіб боротьби з «бандитизмом» забрав чимало невинних життів серед мирного населення. Так, 25 липня 1922 року Летичівська повітова військова нарада, розглянувши слідчий матеріал про перебування «банд» та вбивства повстанцями радянських робітників та незаможних селян у селах Шиїнцях, Женишківцях, Божиківцях, Майдані-Вербецькому, Кальні-Деражні, Охримівцях, Слобідці Охримовецькій, Бебехах, Пирогівцях

виявила, що відповідачами згаданих сіл не було виконано відповідних наказів та не вжито заходів для своєчасного оповіщення органів влади про місцезнаходження повстанців. Нарадою було ухвалено рішення про розстріл 23 селян. Серед них знаходимо прізвища жителів с. Шийнець: Д.А. Андрійчук, 38 років, власник 36 дес. землі (куркуль), П.А. Смоленський, 48 років, власник 12 дес. землі (куркуль), жителі с. Божиковець: Й.І. Кривицький (куркуль), О.К. Тимчук, 44 роки, (куркуль), жителі с. Кальні-Деражні: Д.А. Кацанузов (куркуль), Л.Е. Слоткінський (куркуль) [7, с. 166-168].

А ось селяни-відповідачі із с. Розсох, які повідомили про напад «банди», були звільнені від покарання. Зокрема, у документі наради зазначалося (мовою оригіналу): «Приймаючи на увагу, що в момент нальоту банди на село Розсохи відповідники села виконали свій обов'язок, а селяни різними засобами допомагали захистити червоноармійців від бандитів, до відповідників с. Розсохи наказу КВО Ч (число) 2 не приміняти і від виконання обов'язків відповідників надалі звільнити, а населенню зазначеного села висловити подяку» [7, с. 168].

Для більш ефективного вилучення зброї у населення, боротьби з «контрреволюцією», «бандитизмом», 13 вересня 1922 року губернським відділом ГПУ було створено Вовковинецьку оперативну трійку, штаб якої перебував на залізничній станції «Комарівці». До її складу входили: заступник начальника контррозвідального відділу Костандогло, командир 24-ої стрілецької дивізії Осадчий та військовий комісар дивізійної школи 24-ї дивізії Форович. Члени трійки отримали надзвичайно широкі повноваження: вони мали право брати заручників, допитувати полонених, розстрілювати на місці взятих у полон «бандитів» [7, с. 19].

Діяльність «трійки» супроводжувалась свавіллям та неймовірною жорстокістю щодо місцевого населення. Вагомим свідченням проти вовковинецьких чекістів є таємна доповідна записка голови комісії С. Буздаліна від 5 вересня 1923 року членам ЦК КП (б)У, ЦКК і особисто Й. Сталіну про діяльність органів ДПУ на Поділлі. У документі розповідається про численні розстріли чекістами селян на сільських сходах, без суду і слідства. У списках розстріляних були літні люди, жінки й 17-річні дівчата. Після розстрілів майно «контрреволюціонерів» підлягало конфіскації, а точніше – мародерству. Чекістами та червоноармійцями забиралось все, починаючи з одяжі селян, закінчуючи худобою, кіньми, свинями, різноманітним реманентом. Цікаво те, що перевірити конфісковане слідчій комісії під головуванням Буздаліна не вдалося, оскільки серед справ діяльності трійок (у Подільській губернії діяло 7 оперативних трійок), які були звалені у скриню, відповідних книг не знайшлося [7, с. 20, 175].

Те, що чекісти не гребували селянським майном, підтверджує такий факт. У с. Коржівцях (за матеріалами вищезгаданої комісії) під час розвер-

стки зброї селяни приносили мисливські рушниці, фляги, артилерійські стакани, гільзи, лопатки. Були випадки, коли зброю перелякані жителі купували у тих же червоноармійців. Самих партпрацівників селяни зустрічали з хлібом та сіллю, посипали дороги піском упродовж 7 верств, для харчування забивали свиней, овець, «до їх столу готувалося все, що тільки селянин міг приготувати» [7, 175].

У книзі Демида Бурко «Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя», яка вийшла 1988 року у США, надруковані спогади учительки А. Кушнір, яка у той час проживала у с. Радівцях. Ось що вона розповідає: «У серпні 1922 року одного Божого дня він (Форович. – Авт.) вчинив у Радівцях лютий кривавий акт. З відділом війська ЧОН (частини спеціального призначення, війська ЧеКа. – Авт.) він вдерся в село, схопив 4-х заможних селян – Терлецького, Онищенка, Вінницького та Яворського й на очах всієї громади, яку наказав зігнати, розстріляв їх... Лемент жінок і дітей плив до неба. А кат, велетенський мов Голяф, як оповідають очевидці, спокійно сів у тачанку і від'їхав в супроводі пісні своїх помічників:

*«Улица, ты улица,
Брат Деникин журился,
Что Московское ЧеКа
Разменяла Колчака».*

«Операції» Форовича тривали до кінця 1922 року. На Радовецьких і Вовковинецьких хуторах розстріляно на місці 86 чоловіків і кілька жінок (загинули родини Костенко-Радзівські, Яременків та ін.) [1, с.79].

У жовтні 1922 року чекісти розгорнули масштабну каральну операцію проти духівництва, їх родичів, прихожан церков. Тоді у містечку Вовковинцях, селах Васютинцях, Гришках, Радівцях було арештовано священників, дяків, диригентів, парафіян, усіх понад 300 осіб. Впродовж кількох ночей їх як «контрреволюціонерів» розстрілювали біля вовковинецького кладовища [1, с. 78-79].

Над тілами померлих чекісти чинили страшну наругу: у кого були золоті персні – відрубували пальці, хто мав золоті зуби – виривали з уст щелепи, вибивали з черепів мізки. За спогадами очевидців, ранками після тих злочинів лунали зойки матерів і сиріт... Жах і трепет проймав кожного, хто проходив тією місциною [1, 79].

На вовковинецькому кладовищі закатовано 98 жителів Радовець, серед них священник Костянтин Сухоставський, дяк-диригент М. Павловський, представники церковного хору: С. Камінський, М. Радзівський, П. Заремба, І. Яворський, О. Радзівський, Н. Гіренько, М. Томашук, П. Войцехівський, К. Войцехівська, Т. Томашук та ін. З села Гришок – 42 особи. Серед загиблих був студент В. Куменко, син місцевого священника О. Куменка, якого чекісти знищили у наступному 1923 році. Про загиблих священників

та парафіян містечка Вовковинець та с. Васютинець відомостей не має, відомо лише, що їх загинуло більше 150 осіб [1, 79].

Діяльність Вовковинецької «оперативної трійки» здійснювалась з 13 вересня 1922 року по 22 лютого 1923 року. У цей період населення краю особливо потерпало від масового терору [7, с. 19]. Безпідставні арешти, розстріли, грабежі стали нормою поведінки червоних. Радянська влада, забувши про свій «робітничо-селянський характер», поводила себе як окупант, бандит з великої дороги. Оголосивши війну селянам, вона зуміла придушити повстанський рух. Однак, ще довгий час чимало наших краян, чії родичі загинули від рук карателів, залишались запеклими ворогами комуністичної ідеології.

Джерела та література:

1. Бурко Д. Українська автокефальна церква – вічне джерело буття. – США: САУТ-БАВНД-БРУК, 1988. – 392 с.
2. Горбатюк В.І., Слободянюк П.Я. Місцево самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 768 с.
3. Завальнюк К.В. Шемловська Т.О. Яків Гальчевський і Деражнянщина // «Деражнянщина: минуле і сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова), Кохановський О.Б. (співголова) та ін. – Хмельницький: ПП Мельника А.А., 2013. – С. 263-268.
4. Кохановський О.Б. Деражнянщина у період Української національної революції 1917-1922 роки: наук.-краєзн. вид. – Хмельницький, 2008. – 100 с.
5. Кохановський О.Б. Радівці у період отаманщини / Вісник Деражнянщини. – 2010. – 18 червн.
6. Леськів І.Я. Повстансько-підпільна боротьба Якова Гальчевського на Деражнянщині // «Деражнянщина: минуле і сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова), Кохановський О.Б. (співголова) та ін. – Хмельницький: ПП Мельника А.А., 2013. – С. 258-262.
7. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М.П. Вавринчук (голова), В.С. Гришук та ін.; Упорядники: В.Ю Васильєв, Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Поджур. – Кн.1 – Хмельницький, 2008. – 934 с.

*Лавринчук В. О.
м. Красилів*

НА МІСЦІ МОГИЛИ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ – УНІВЕРМАГ!

У цій статті оприлюднюється інформація про дослідження - «ревізю» братських могил та одиночних поховань часів Другої світової війни на Красилівщині, зокрема в с. Заслучне.

Ключові слова: *с. Волиця Йодко, с. Заслучне, с. Глібки, братська могила, одиночне поховання, перепоховання.*

Окремі дослідження «ревізії» братських могил та одиночних поховань часів Другої світової війни на Красилівщині автором вже опубліковані у періодиці та краєзнавчому збірнику [1].

Джерелами для нашої «ревізії» і надалі служать «Альбоми фотографій братських могил. Кам'янець-Подільська область Т.1-4» (зберігаються у фондах військово-історичного музею 58-го Будинку офіцерів у м. Львів – авт.), інформація сайту «Меморіал», документи архівного відділу Красилівської РДА та різного роду Книги Пам'яті. Теперішня стаття розповідає про одиночні та парні поховання часів Другої світової війни в с. Заслучне Красилівського району.

Село Волиця Йодко (так називалося село Заслучне до 4 червня 1945 року[2]), було звільнене від нацистських окупантів 10 березня 1944 року [3].

За інформацією з альбомів фотографій [4], на сільському цвинтарі була ОДНА братська могила, в якій поховали 7 солдатів та сержантів радянської армії, що загинули при визволенні села. Ці відомості не відповідають дійсності, оскільки визволення пройшло безкровно (мається на увазі, що в боях за Волицю Йодко ніхто не загинув – авт.). Солдати ж та сержанти, які померли в двох медсанбатах та госпіталі на території села – отримали поранення після 10 березня 1944 року. Не зовсім можна довіряти і довідці Красилівського райвиконкому про те, що на цвинтарі цього населеного пункту поховано 13 червоноармійців (Довідка з особистого архіву автора).

Через кілька днів після звільнення села від окупантів, на його території розташували відділення 182-го медико-санітарного батальйону, 13-го окремого медико-санітарного батальйону та 596-го хірургічного пересувного польового госпіталю, в яких померли від ран більше 10-ти солдатів та сержантів радянської армії.

Працюючи з списками померлих в госпіталях та медсанбатах на сайті «Меморіал», вдалося встановити, що у медичних закладах, на території Волиці Йодко померло від ран 11 солдатів та сержантів. З них 8 поховали на сільському цвинтарі, а троє бійців (про них буде йти мова нижче), що

померли у 596-му ХППГ – упокоїли за 30 метрів на північ, нижче сільської церкви.

№ з.п	Звання, місце служби	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Перепоховання	
1.		Балим Григорій Омелянович	1920	Сумська обл. Сумський р-н с. Головашивка	24.03.1944	с. Антонівка Чорноострівського району	сmt. Черний Острів	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 71693.- Спр.806.- Арк.10.
2.	Рядовий 167 сд 465 СП	Варченко Андрій Прокопович	1913	Київська обл., Димерський р-н с. Лютаж	18.03.44 Помер від ран 182 МСБ	с. Заслуcone	м.Красилів	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 71693.- Спр.806.- Арк.9.
3.	Мол. серж. 2 гв. повітряно-десантна дивізія	Долбня (Довбня) Яків Іванович	1925	Ростовська обл., Александровський р-н, с. Єлизаветовка	18.03.44 Помер від ран 13 ОМСБ	с. Заслуcone	м.Красилів	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.. -18002.- Спр.461.- Арк.12.
4.	Рядовий 15 сп	Драчук (Метрoфан) Митрофан Федорович			09.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	с. Заслуcone	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. - А - 71693.- Спр.632
5.	Рядовий 147 сд	Жогло Степан Васильович		Київська обл., Тетіївський р-н, с. Кашперівка	23.03.1944	с. Глібки	с. Заслуcone с. Миколаїв	ЦАМО РФ. Ф. 58.-Оп. 18002.- Спр. 508.- Арк. 48 ЦАМО РФ. Ф. 58.-Оп. 977525.- Спр. 207.- Арк. 378
6.		Замерлюк Петро Гордійович			18.03.1944	с. Глібки		
7.	Рядовий 7 ак РК 3 ад	Голубенко Микола Карпович (Карлович)	1900	Красноярський край, Рибінський р-н, с. Новоселянково	06.05.1944	с. Заслуcone Старокосянтинівського району		
8.	Рядовий 167 сд	Карпенко Степан Маркович	1901	Сумська обл., Сумський р-н	20.03.44 Помер від ран 182 МСБ	с. Заслуcone		ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 71693.- Спр.806.- Арк.9.
9.	Ст. сержант 3 Гв. Танк. Арм. 1666 ВПТАП	Мальцев Яків Тихонович	1911	Курська обл., с. Кутарвино	21.03.1944 Помер від ран ХППГ 596	с. Заслуcone	с. Волиця-Июдка, 30 м. північніше церкви	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.. -18002.- Спр.460.- Арк.5.
10.	Рядовий 147 сд	Курашин Микола Васильович			21.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд с. Миколаїв		ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- 977525.- Спр.208. Арк.495

11.	Сержант 2 гв. поведсант. дивізія	Марков Іван Степанович	1922	Челябінська обл., Шуми- хинський р-н, с. Кипель	18.03.1944 Помер від ран 13 ОМСБ	с. Заслуч- не	м. Краси- лів	ЦАМО Рф. Ф.58.-Оп.. - 1 8 0 0 2 - Спр.461.- Арк. 12.
12.	Сержант 3 Гв. Танк. Арм. 147 СД	Пергер Володимир Матвійович	1912	Винницька обл., с. Васильківці	23.03.1944 Помер від ран ХППГ 596	с. Заслуч- не	Волиця - Йодка, 30 м. пів- нічніше церкви	ЦАМО Рф. Ф.58.-Оп.. - 1 8 0 0 2 - Спр.460.- Арк. 5.
13.	старшина 3 Гв. Танк. Арм. 615 СП	Поснов Володимир Олександрович		Ленинград- ська обл., м. Петергоф	22.03.1944 Помер від ран ХППГ 596	с. Заслуч- не	Волиця - Йодка, 30 м. пів- нічніше церкви	ЦАМО Рф. Ф.58.-Оп.. - 1 8 0 0 2 - Спр.460.- Арк. 5.
14	Рядовий 615 СП	Сторожук Андрій Те- рентійович	1904	К и т в с ь к а обл., Звени- городський р-н, с. Рижанівка	18.03.1944 182 МСБ	с. Заслуч- не	м. Краси- лів	ЦАМО Рф. Ф.58.-Оп.. 7 1 6 9 3 . - Спр.806.- Арк.9.
15	Мол. сержант 2 Гв. ПДД 7 Гв. ПДСП	Сучков Микола Андрійович	1925	Пензенська обл., Голіцинський р-н, с. Голіцино	20.03.1944 13 ОМСБ	с. Заслуч- не		ЦАМО Рф. Ф.58.-Оп.. - 1 8 0 0 2 - Спр.394.- Арк. 4.
16.	Мол. сержант 2 гв. пов.-дес. дивізія	Тарновський Григорій Маркович	1911	Воронежська обл., Воробйовський р-н	19.03.44 Помер від ран 13 ОМСБ	с. Заслуч- не	м. Краси- лів	ЦАМО Рф. Ф.58.-Оп.. - 1 8 0 0 2 - Спр.461.- Арк. 12.
17.	Рядовий 167 сд	Тюканов Микола Іванович	1893	Ярославська обл., Переславський р-н	18.03.44 Помер від ран 182 МСБ	с. Заслуч- не	м. Краси- лів	ЦАМО Рф. Ф.58.-Оп.. 7 1 6 9 3 . - Спр.806.- Арк. 9.

Сільська церква знаходилася там, де зараз розташований шкільний спортзал, а за 30 м. на північ від нього знаходиться споруда універмагу, побудованого в 70-і роки ХХ ст. Згадалася розповідь батька, Лавренчука Олександра Андрійовича (кавалера двох трудових орденів, колгоспного бригадира, члена правління колгоспу «Радянська Україна»), який по приїзді з однієї з нарад, що проходила в Заслучному, розповів, що при копанні фундаменту під приміщення універмагу, знайшли людські кістки. Про це йому розповів бригадир будівельної бригади. Голова колгоспу І.О. Масловський, дав розпорядження кістки зібрати, зробити нішу в траншеї і перепоховати їх у цій ніші. І лише через 74 роки вдалося встановити, хто ж був похований у цій могилі: ст. сержант Мальцев Яків Тихонович [5], сержант Пергер Яків Матвійович [6] та старшина Поснов Володимир Олександрович [7]. Всі вони померли у 596-му хірургічному пересувному польовому госпіталі. Виникає запитання – а чому поховали не на цвинтарі? Виявляється, що часи Другої світової війни могили солдатів на визволеній території облаштовували не лише на цвинтарях, а й у центрах населених пунктів, на перехрестях доріг і та ін. А зазначене нами місце у 1944 р. знаходилося на перехресті двох вулиць Волиці Йодко.

На сільському цвинтарі с. Заслучне, на надгробних плитах викарбувані прізвища семи рядових радянської армії: Голубенка Миколи Карповича (Карловича), Замерлюка Петра Гордійовича, Курашина Миколи Васильовича, Жогло Степана Васильовича, Балима Григорія Омеляновича, Драчука (Метрофана) Митрофана Федоровича та Карпенка Степана Макаровича. Із стовідсотковою впевненістю можна сказати, що Карпенко Степан Макарович [8] дійсно спочиває в одній з могил цього цвинтаря. Це ж можна стверджувати, що Балим Григорій Омелянович [9] не може бути похований у Заслучному тому що, він загинув при визволенні с. Антонівка Чорноострівського (тепер Хмельницького, авт.) району і похований в смт. Чорний Острів. Не могли поховати у Волиці Йодко й Голубенка Миколу Карповича (Карловича) [10] оскільки його вбили у бою при визволенні с. Заслуч Старокостянтинівського району, й похований у Старокостянтиніві. Про Замерлюка Петра Гордійовича [11], Жогло Степана Васильовича [12] та Драчука (Метрофана) Митрофана Федоровича [13] можна сказати те ж саме, тому що всі вони померли від ран у медсанбаті в с. Глібки і поховані на глібецькому сільському цвинтарі – щоправда, могили не збереглися. А перезахоронень ніяких не було ні в ті часи, ні пізніше, тим більше, що Волиця Йодко та Глібки відносилися до різних адміністративних районів. А тепер повернемося до інформації з альбому фотографій [4], де говориться, що на сільському цвинтарі знаходилась ОДНА братська могила, в якій поховали 7 солдатів та сержантів радянської армії, що загинули при визволенні цього села. Зверніть увагу на прізвища солдатів та сержантів. Цілком можливо, що тим сержантом, який похований в одній з могил, є молодший сержант Сучков Микола Андрійович [14] – помер у 13 ОМСБ 20 березня 1944 р.

У 1955 р. провели перепоховання рештків померлих від ран бійців у Заслучному у смт Красилів (тепер м. Красилів). А саме: Варченка Андрія Прокоповича [15], Долбню (Довбню) Якова Івановича [16], Маркова Івана Степановича [17], Сторожука Андрія Терентійовича [18], Тарновського Григорія Марковича [19], Тюканова Миколу Івановича [20] .

Це лише один з епізодів «ревізії», який дає більше запитань, ніж відповідей. Дослідження ж автором продовжуються.

Література та джерела

1. Лавринчук В.О. Чому ми досі ходимо по могилах? / В.О. Лавринчук // «Красилівський замок» 01.03.2015р., №3; Лавринчук В.О. Географічна помилка легендарного комбата/ В.О. Лавринчук // «Красилівський вісник» 06.03.2015р., №18-19; Лавринчук В.О. А чи закінчилась Друга світова??? / В.О. Лавринчук / Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2018. – Вип. 14. – С.156-166.

2. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 04.06.1945 р.
3. ЦАМО РФ, ф. 1 гв. А. Оп.6850, Спр. 432, Арк. 67-68.
4. Альбоми фотографій братських могил. Кам'янець-Подільська область. Т.1-4, 1946 р.
5. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.460.- Арк. 5.
6. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.460.- Арк. 5.
7. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.460.- Арк. 5.
8. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 71693.- Спр.806.- Арк. 9.
9. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 71693.- Спр.806.- Арк. 10.
10. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.449.- Арк. 1.
11. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.508.- Арк. 2.
12. ЦАМО РФ. Ф. 58.-Оп. 977525.- Спр. 207.- Арк. 378
13. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.-А-71693.-Спр.632.- Арк. 34
14. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.394.- Арк. 4.
15. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 71693.- Спр.806.- Арк. 9.
16. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.461.- Арк. 12.
17. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.461.- Арк. 12.
18. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 71693.- Спр.806.- Арк.9.
19. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. -18002- Спр.461.- Арк. 12.
20. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 71693.- Спр.806.- Арк. 9.

Мороз В.С.

м. Хмельницький

Мороз В.С.

м. Дніпро

Олійник І.В.

м. Городок

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРО ВЛАСНИКІВ МАЄТКУ, ПАЛАЦУ ТА ПАРКУ РАЦІБОРОВСЬКИХ-ЖУРОВСЬКИХ У СЕЛІ ЛІСОВОДАХ

В статі досліджується діяльність власників села від першої писемної згадки про нього до жовтневого перевороту 1917ї р., заснування палацу і парку в кінці XVIII ст. до сьогодення та їх сучасний стан.

Ключові слова: *Вільковські, Гербурти, Сталницькі, Ліпінські, Раціборовські, Журовські, палац, парк.*

Перша писемна згадка про село Лісоводи припадає на 1569 р. [1, с. 294]. Тоді орної землі було на 3 плуги (63 га) і там могло проживати до 40 душ. Першим власником села був підстароста кам'янецький 1557 р., по-

дільський ловчий 1572-1586 рр. Каспер Вільковський, син Яна Вільковського герба Побог лідича Чемеровець 1528 р., кам'янецького хоружого 1520-1533 рр. В 1583 р. в селі було 6 плугів орної землі, піп, 2 ремісники, горілчаний котел [2, с. 497; 3, с. 169].

Наступними власникми села стали Гербурти, власники сіл Городоцького (Городок, Лісоводи, Кременна, Скотиняни, Яромирка, Кузьмин, Купин, Скіпче, Остапківці, Сирватинці), Чемеровецького (Кутківці, Вишнівчик), Кам'янець-Подільського (Вербка), Хмельницького (Фельштин, Доброгорща, Райківці), Дунаєвського (Шатава) районів [2, с. 498].

В 1675 р. Сюзана Гербурт виходить заміж за Францішека Стадницького і приносить в придане села Лісоводи, Кременну та Остапківці. Стадницькі герба Шренява були одними із найзаможніших родів Поділля, володіли великими маєтками в Ушицькому повіті, одержали графські титули Римської та Російської імперії. Рід дав багато визначних військових, державних, адміністративних та наукових діячів [4, с. 184-190; 5, с.127-130].

Від Стадницьких село Лісоводи перейшло до Ліпінських великих подільських землевласників. В 1758 р. Доменіка Ліпінська виходить заміж за Войцеха Раціборовського герба Еліта і принесла як придане село Лісоводи. Раціборовські внесли значний вклад у розвиток продуктивних сил краю. Після смерті Войцеха Лісоводи, Вишеівчик, Завадівку успадкував Людвік, який перший із власників звернув увагу на Лісоводи і заснував тут своє родове гніздо на північній околиці села на пагорбі. Почалось будівництво одного із найбільших на Поділлі двоповерхового палацу. Відомий дослідник історії польських маєтків Роман Афтаназі вважає, що будівництво палацу почалось в кінці XVIII ст. [4]. Підтвердженням цього є витяг з камерального і топографічного опису Кам'янецького повіту Подільської губернії про село Лісоводи за 1797 рік: *«В оном селе строения: церков каменная недоконченная и колокольня каменная... Господский дом каменный, также недоконченный, на пред коего фольварок деревянный глиною обмазанный, принадлежащими к хазяйству строениями и заведениями»* [6, с. 36-42; 7].

В 1820 р. В. Марчинський видав «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії». В селі Лісоводах тоді проживало 550 душ чоловічої статі; село було значним поселенням [8].

В 1824 р. дочка Раціборовського Людвіка (1805-1866) вийшла заміж за Марцелія Журовського (1796-1872) герба Леліва і принесла велике придане, зокрема, с. Лісоводи.

Марцелій Костянтинівич Журовський після одруження став жити у Лісоводах в двох поверховому палаці, який довгий час залишався однією із найкращих споруд на Західному Поділлі. Став займатися господарством, кохався і знався в конярстві, вивів нову породу коней, зібрав велику колекцію картин західноєвропейських художників,

В 1840 р. всієї землі в маєтку було 2842 дес. Журовський володів 1477 дес., решту 1365 дес. передав селянам для прожиття. За це селяни згідно офіційного указу відробляли панщину три дні на тиждень, тобто 122 дні на рік. Практично панщина складала 133 дні та ще відбували 12 так званих згінних днів, несли сторожову та підводну повинність. З кожного двору забирали на пана птицю, яйця і десятину від пасіки, овочі, жінки прали нитки на полотно.

На прекрасних лісоводських чорноземах селяни збирали низькі врожаї 40-50 пудів зерна через низький рівень культури землеробства, відсутності добрив.

19 жовтня 1872 р. Марцелій помер і був похований в Києві. У володіння маєтками вступив Євгеній Марцелійович Журовський (2.11. 1826 – 27.04.1913).

Ось уже більше як 200 років окрасою села Лісоводи є палац і парк Раціборовських-Журовських. Палац в оточенні парку і салу був обов'язковим атрибутом заможного панства, свідченням про рівень духовної культури власника, підкреслювали його високе суспільне становище. Для їх створення запрошували відомих ландшафтних архітекторів і художників. Можна з деякою впевненістю стверджувати, що парк Раціборовських-Журовських у Лісоводах закладав ірландський ландшафтний архітектор ірландець за походженням Діонісій Мак-Клер (1762-1853), який створював парки у Макові, Городку, Вишневчику, Іванківцях. Зрозуміло, що він був запрошений для благоустрою парку у Лісоводах.

Перше відоме на сьогодні зображення палацу у Лісоводах в 1871-1873 рр. зробив учасник польського повстання 1831 р. художник, піаніст і композитор, друг Ф. Шопена, А. Міцкевича і І. Красінського Наполеон Орда (1800-1883), який тут бував і давав концерти [4].

Фасад палацу із портиком виходив на захід, звідки йшла центральна в'їзна алея. Порттик із чотирма колонами іонічного ордеру встановлений на низькій кам'яній терасі. В середині палацу в анфіладі кімнат. Всі парадні покої були дуже гарно і зі смаком оформлені. Підлогу вкривав розкішний дубовий паркет. Опалювання в них проводилось камінами і грубками. Стіни покоїв були пофарбовані в білий колір, деякі мали різнобарвну кольорову гаму.

Направо від входу перший pokій із двома вікнами слугував як бібліотека, далі розмішувалися вбиральня, буфет. Посередині був великий салон із трьома вікнами, які виходили на терасу, будучи у формі восьмикутника з дубовою паркетною підлогою і білими стінами. З південного боку салону, названого Білим, мешкали господарі палацу. З північної сторони до салону примикала велика зала, освітлена трьома вікнами з галереєю для оркестру. Зовнішній вигляд палацу до нас донесли фотографії, зроблені у 1914 р. Аль-

фредом Журовським. Навколо палацу розкинувся великий парк площею 30 га. Перед портиком фасаду розміщувався великий квітник із різних квітів. Навпроти палацу на протилежній стороні газону стояв одноповерховий флігель. З північної сторони парадного під'їзду красувалась алея із висаджених старих лип. Зі східної сторони палацу розміщувалися газони і клумби з квітами і кущами, із півночі йшла каштанова алея, а на сході – група старих дерев. Найбільша частина парку спускалась на південь від палацу і газонів до ставу. Стежка із парку вела до білого полакованого містка, який з'єднував берег із островом посеред ставу, на якому вирощували квіти. Територія маєтку із східної, північної та західної сторін була огорожена кам'яним муrom і обсаджена липами та ясенями [4; 9].

Чудові палац, парк та озеро, велике зібрання художніх картин, багата бібліотека, великий концертний зал – все це манило у Лісоводи, які були на той час значним культурним центром Поділля. За переказами старожилів Лісоводи відвідав один із фундаторів подільського краєзнавства протоієрей М. Орловський (1807-1887). У березні 1907 року Журовського відвідав історик, етнограф, археолог Ю. Сіцінський (1859-1937), який у своїй праці «Історія Подільського краю» розповів про Лісоводи та про Журовського. У Лісоводах побував лікар, письменник, етнограф Йосип Ролле (1829-1894), який також описав Лісоводи у своїх історичних оповіданнях У Журовського не один раз бували перші особи губернії – губернатори, віце-губернатори, предводителі дворянства У панському маєтку також гостювали граф Ф. Чацький, патріарх, науковець, майбутній ректор Кам'янець-Подільського державного університету Іван Огієнко (1882-1972).

На початку ХХ ст. за даними В.К.Гульдмана Журовські у Лісоводах володіли 1393 дес. землі [10]. Тоді ж в Лісоводах Городоцької волості поміщика Є.Журовського було 423 дворів, в яких проживало 3264 душі чоловічої та жіночої статі, одна православна церква та міністерське однокласне сільське училище [11, с. 13-14].

23 квітня 1913 року Євгеній Журовський відійшов у вічність і знайшов свій недовгий спокій в родинній усипальниці на вершині кам'яної Лисої гори. В 1917 році могила була пограбована і зруйнована збільшовиченими солдатами та місцевими селянами

Спадкоємцем подільських маєтків став Альфред Євгенійович Журовський (31.05.1869–1.08.1949) – людина нової формації, політик, підприємець.

Не обминули маєток Журовських у Лісоводах революційні події 1905-1907 років. Селяни на жнивах за роботу вимагали їм видавати третій сніп, на що, звісно, не згодився поміщик. Селяни об'явили страйк, відмовилися виконувати роботу. Для усмирення страйкуючих 6 квітня в село прибув губернатор О.Ейлер і дві сотні козаків. Зачинщики страйку були арештовані і ув'язнені на 8 місяців у Кам'янець-Подільську тюрму.

Альфред Журовський в 1908 р. у Раціборовських купує Маків і стає власником двох цукрових заводів – у Вишнівчику і Макові. Маків стає його резиденцією, в Лісоводи найжджає по господарських справах на рідкісному тоді транспорті – автомобілі.

28 червня 1914 р. в Сараєві був убитий спадкоємець австро-угорського престолу з дружиною. 28 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, а 1 серпня – Росії, практично нічого не знаючи про дислокацію і чисельність російських військ. Австрійці вирішують провести силову стратегічну розвідку. 3 серпня австрійці перейшли кордон біля Сатанова. Пройшовши через села Турчинці і Раковець з оголеними шаблями полки 5-ї кавалерійської дивізії зупинились біля Кузьміна і зайнялась грабунком. Друга частина цієї ж дивізії перейшла через Збруч біля Гусятин і шляхами через Лісоводи рухалась до Городка, де 4 серпня була розгромлена 2-ю зведеною козакою дивізією 8-ї армії під командуванням О. Брусилова (1853-1926). Рештки австрійської армії відходили через Лісоводи, Кутківці, Вільхівці на Гусятин [12, с.179; 13, с.38-40]. Російські війська 8-ї армії перейшли Збруч і вступили в Галичину на територію Австро-Угорщини. Через село проходить, зокрема, переможна 2-га зведена козака дивізія, яка дислокувалася в районі Городка. Лісоводи перетворюються на прифронтову зону з розміщенням тут різних тилових служб. Командувач південно-західного фронту генерал О. Брусилов 16 березня 1916 р. побував у Лісоводах.

Після зречення Миколи II, з фронту у село відвели 349-й та 350-й сибірські полки. Частина солдат митингували і женихались, інші займались мародерством. Головний удар був направлений на маєток А. Журовського. Майже півроку з 9 липня проходили пограбування і знищення палацу, господарських будівель, худоби, сільськогосподарського реманенту, зерна, вирубка парку і лісу, була пограбована картинна галерея і бібліотека [14]. Влітку 1917 р. селяни страйкували, вимагаючи дозволити збирати врожай за третій сніп. А. Журовський, навантаживши на три карети необхідні речі, із сім'єю вночі 22 листопада 1917 р. залишив палац.

У грудні 1917 р. в Лісоводах було створено земельний комітет, який провів облік майна в колишньому маєтку і розподілив його між сільською біднотою. 22 лютого 1918 р. в Лісоводи увійшли австро-німецькі війська. В село знову повернувся поміщик А. Журовський. Австрійсько-німецьке командування наложило на село контрибуцію, зажадало повернути поміщику панські землі, майно маєтку, худобу, сільськогосподарський реманент. Наступного дня учасників, що брали участь в пограбуванні маєтку жорстоко покатували, а активісти села І. Пасічник та А. Козій загинули. Маєтком знову став правити А. Журовський.

Після 20 листопада 1920 р. в селі знову відновились радянська влада. 26 лютого 1921 р. на базі колишнього однокласного училища була організована чотирирічна трудова школа, яка розташувалась у центральному вході у палац. В палаці також розмістилися кабінети сільської ради, кабінет директора радгоспу. В 1927 р. чотирирічну школу реорганізували у семирічну. В 1932 р. в Лісоводах відкрито першу в районі десятирічну школу. В тому ж році при середній школі відкритий інтернат для дітей сиріт.

В часи німецької окупації в палаці розмістились органи окупаційної влади. По звільненні сіла в 1944 р. на базі панського маєтку відкрили дитячу школу-інтернат для дітей сиріт. Останній випуск Лісоводської школи-інтернату відбувся в 1967 р. В 1970 р. в палаці відкрили сільське професійне училище, яке згодом було перепрофільоване у професійний агротехнічний коледж. На території маєтку були збудовані навчальні корпуси коледжу. Палац став пустуючим і поступово приходив у занедбаний стан. Історія палацу і парку на цьому ще не скінчилась. Вона завжди буде сприяти моральному вдосконаленню підростаючого покоління. Лісоводський палац назавжди залишиться своєрідним містком між минулим, сьогоденням і майбутнім села. Це повинні знати майбутні покоління. А тому необхідно зберегти для них цю історичну цінність.

Джерела та література

1. Zrodla dsiejowe, tom XIX. Polska XVI wieku Aleksandra Jablonowskiego. – Warszawa, 1889. – s. 280.
2. Лесоводы // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Каменец-Подольск: тип. Подольского губернского правления, 1895. – вып. VII. – 611 с.
3. Bialkowski Leon. Podole w XVI wieku. – Warszawa, 1920. – s. 240.
4. Aftanasy Roman Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1996. – s. 400.
5. Pulasky Kasimierz Kronika polskich rodow czlachtetkich Podola, Wolynia i Ukrainy. – Warszawa, t.1, 1920. – s. 270.
6. Дячок В.В. Лісоводи та Копистин в топографічному і камеральному описі Подільської губернії кінця XVIII – початку XX століть / Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю. (співголова), Єсюнін С.М.(відп. секр.), Захар'єв В.А. (упорядник) та ін.]. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. Вип. 2. – 188 с.
7. Державний архів Хмельницької області, ф.115, оп.1, спр.4.
8. Marczynskie W Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie, ce gubernii Podolskiej. Z rycinami i mapkami. – Wilno, 1870 – t.1
9. Мороз Віктор, Мороз Володимир. Палац і парк Раціборовських-Журовських у Лісоводах // Мосток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики» / під. ред. Пажимського

- Б., Пажимського О., Єсюніна С., Казимірової Л., Білика Р. – Самчики , 2015.– 752 с.
10. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Изд. 2-е, исправленное и значительно дополненное. – Каменец-Подольский: Типография С.П.Киржацкого, 1903.–896 с.
  11. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типогр. Подольского Губернского Правления, 1905. – 563 с.
  12. Керсновский А.А. История русской армии в 4-х томах Т. 3. – М: Голос, 1994. – 352 с.
  13. Єсюнін С.М. Перша світова – бій під Городком // Незнане Поділля. – Городок, Бедрихів край, 2012. – 155 с.
  14. Из предствления мирового посредника 2 участка Каменецкого уезда на имя Подольского губернатора // Променистий і щирий мій краю. Городок на Смотричі-2 – Городок, Бедрихів край, 2010. – 400 с.

Мороз В.С.

м. Хмельницький

Мороз В.С.

м. Дніпро

БРОНЗОВИЙ ВІК НА ПОДІЛЛІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ ТА КРАЄЗНАВЦІВ

В статті досліджується виникнення та розвиток бронзового віку і його археологічних культур кулястих амфор, шнурової кераміки та Ноа, зародження металургії, виробництво бронзових знарядь праці, зброї та прикрас, специфічні особливості культур кулястих амфор, шнурової кераміки та Ноа, типи поховань та перелік випадкових знахідок бронзових речей і мегалітичних кам'яних гробниць, господарство, внесок українських та подільських вчених-археологів і істориків в дослідження бронзового віку та його культури.

Ключові слова: *бронзовий вік, бронза, бронзові знаряддя праці, зброї та прикрас, культура кулястих амфор, мегалітичні поховання у кам'яних скринях, кургани, культура шнурової кераміки, культура Ноа*

Бронзовий вік прийшов на зміну мідно-кам'яному і тривав близько тисячу років – від перших століть II тисячоліття до н.е. до початку I тисячоліття до н.е. Важко провести чітку границю між бронзовим і мідним віком з одного боку та епохою раннього заліза з другого. Ці епохи органічно переходять одна в одну і тісно пов'язані між собою [1, с. 288]. Бронзовий вік на Поділлі досліджували історики та краєзнавці: Пассек Т.С.,

Березанська С.С., Свешніков І.К., Малєєв Ю.М., Сіцинський Є.Й., Винокур І.С., Демидко С.Ю., Захар'єв В.А., Нагаєвський Г.І. та ін.

Дискусійною залишається періодизація бронзового віку. Радянська енциклопедія історії України існування бронзового віку відносить до 3 тис. – 8 ст. до н. е. [2, с. 201]. Археологія Української ССР – початок II тис. до н. е. до IX – VIII ст. до н.е. [3, с. 355], проф. Винокур І. С. – III – кінцем II тис. до н.е. [4, с. 94], Енциклопедія історії України – з 30/28 ст. до н.е. до 10/9 ст. до н.е. [5, с. 382], проф. Толочко П.П. оцінює періодом з II тис. до н.е. по I тис. до н.е. [6, с. 65], Історія Української РСР період бронзи відносить до початку II тис. до н. е. і кінця – до початку I тис. н.е. В роботі [8, с. 14] тривалість бронзового періоду оцінюється початком II тис. до н.е. і кінцем I тис. до н.е.; він тривав тисячу років. На Поділлі бронзовий вік тривав з II тис. до н.е. до I тис. до н.е. [9, с. 14]; автори відмічають, що на цей період на території Поділля були представлені такі головні археологічні культури як кулястих амфор, шнурової кераміки і Ноа. Найновіші дослідження проблеми дещо розширюють межі епохи бронзи на теренах України з 32/30 по 9 ст. до н.е. [10, с. 219], культуру кулястих амфор відносять до 2500 – 2000 років до н.е. [10, с. 239], культуру шнурової кераміки – до середини III початку II тис. до н.е. [10, с. 251].

Бронза – перший штучно створений людиною сплав міді з оловом та іншими металами, зокрема, свинцем, цинком, миш'яком. Вона була високоякісним матеріалом, твердішою за мідь, мала нижчу температуру плавлення (700⁰ -900⁰) проти 1056⁰ як у міді, що значно полегшувало лиття. Бронзу плавили в невеликих гостро донних глиняних тиглях, поміщених у печах-горнах. Розливали по формочках глиняними ложками-лячками. Формочки-матриці виготовляли здебільшого з м'якого каменю. Кожна така матриця складалася з двох частин, в яких вирізалися форма тієї чи іншої речі. Існував ще один спосіб – за восковою моделлю в глиняних формочках [6, с. 65] Це дало можливість відливати бронзові вироби складної форми. Бронзові вироби відігравали велику роль у житті тогочасного населення, однак не витіснили повністю із ужитку кам'яні вироби і вироби із кістки. Поряд із металевими серпами, наконечниками списів та стріл тощо використовувались їхні крем'яні аналоги. Як і раніше з каменю виготовлялись бойові сокири-молоти, зернотерки та ін.

Перші бронзові вироби на території України попали з Балкан, Прикарпаття та Кавказу, де були потужні металургійні центри. Звідтіля поступала не тільки сировина у вигляді мідної руди, але також готові бронзові вироби. У цей час в різних районах України виникає декілька металургійних центрів, які використовували як місцеву, так і привозну сировину[3, с. 355].

Більшість населення середнього і пізнього періоду епохи бронзи розміщалося в поймах рік і на високих дюнах-підвищеннях. Для середнього

і пізнього періодів епохи бронзи найбільш розповсюдженим було вуличне планування, при якому житла витягувались в один, рідше у два ряди. Мало місце також групове або гніздове планування. На протязі всього бронзового віку на Україні існувало два типи житла – наземні будівлі і землянки. Основним будівельним матеріалом була глина, дерево і камінь. Великий набір крем'яних і металевих інструментів для обробки дерева свідчить про різноманітність прийомів і високу техніку його обробки. Для облицювання стін, підлоги, печей використовувалась сира глина. Із обпаленої глини та вальків споруджували печі, підлогу, інколи стіни. Площа поселень від раннього до пізнього періодів епохи зростала, що свідчило про зростання чисельності населення.

Продовжувався поділ праці на кочове скотарство та землеробство. З розвитком знарядь праці із бронзи поширилось орне землеробство. Зріс асортимент культурних рослин. Поряд із пшеницею, ячменем стали культивуватись льон, коноплі, горох, сочевиця. Розвивалось садівництво. Виявлено при розкопках кісточки вишні, сливи, насіння огірка, ріпи, цибулі, часнику, маку. У бронзовому віці були відомі всі основні види домашніх тварин: велика рогата худоба, коні, вівці, кози, свині. Крім землеробства і скотарства, племена епохи бронзи займались мисливством та рибальством, які мали допоміжне значення. У зв'язку із розвитком металургії значно зросла інтенсивність землеробства. У вжиток увійшли досконаліші знаряддя з бронзи – сокири, мотики і особливо серпи, а використання тягової сили тварин для обробітку землі сприяло освоєнню нових посівних площ. Імовірно, що вже в пізньому бронзовому віці застосовувалась перелогова система землеробства.

Із зародженням та розвитком металургійних центрів з'являються майстри по виготовленню із привозної сировини бронзових знарядь праці, побуту і зброї. Ремесло відокремлюється від землеробства і тваринництва. Відбувається другий поділ і остаточний перехід від матриархату до патріархату. Керівне і домінуюче становище в суспільстві займає чоловік – пастух і власник стад і отар, повновладний господар в економічному і соціальному житті племені. За бронзового віку почали частіше споруджувати малі житла, де могла проживати одна сім'я, виділення в роді парної сім'ї.

Виробництво надлишку продукції і виробів із бронзи сприяли розвитку торгівлі і обміну, вдосконаленню засобів пересування – появи колісних возів і кибиток, веслових і парусних човнів. Для переміщення на значні відстані до нових пасовищ скотарі користувались колісним транспортом, про що свідчать залишки дерев'яних возів і кибиток, виявлених у похованнях кінця III – початку II тисячоліття до н. е. [7, с. 94]. Торгівля за доби бронзи – це був обмін металами, бурштином, прикрасами, сіллю, зерном, худобою та хутром. Поява нових засобів праці сприяло розвитку

землеробства і кочового скотарства. Боротьба за пасовища і водопої, захист власних стад, спроби захопити чужі вели до частих війн як між скотарськими племенами, так і між ними і землеробами. Про бойові сутички між племенами та всередині племен свідчать вм'ятини на черепі від удару круглою кам'яною булавою [17, с.12].

За найновішими даними в епоху бронзи (III – II тис. до н. е.) в межах України виділяється близько 20 археологічних культур [4, с. 98]. У вік бронзи Поділля заселяли племена культури кулястих амфор та шнурової кераміки, культура Ноа.

Культуру кулястих амфор – археологічна культура енеоліту та раннього бронзового віку відносять до 2500 – 2000 років до н.е. Назву отримала від своєрідних форм посуду. Культуру кулястих амфор на Поділлі досліджували історики К. Пулавський, В. Геринович, Є. Сіцінський, І. Винокур, Ю. Малеев, М. Бандрівський, А. та В. Гуцали, В. Захар'єв [11, 12, 14, 17, 18, 21], В. Мегей, О. Могилів, Л. Кучугура, А. Трембіцький [16], О. Погорілець, С. Демидко [15]. Поселень культури кулястих амфор на Україні не виявлено. Вони відомі на території Східної Німеччини, Польщі, де відзначені двома типами жител – напівземлянки та наземні. Більшість відомих поховань було відкрито випадково, в основному при оранці. Окремі поховання розташовані на схилах берегів річок і струмків. Поховання культури кулястих амфор здійснювались інколи під невисоким курганом, а в переважній більшості – без них, але обов'язково у мегалітичних, складених з великих кам'яних брил, гробницях. Гробниці мали прямокутну форму, кам'яні плити утворювали її стінки, віко і дно. Розмір кам'яної скрині близько 0,8x1,7 м та висотою 0,6 – 0,9 м. Поховання в кам'яних скринях нічим не відмічались на поверхні. Гробниці могли бути орієнтовані своєю довгою віссю по лінії північ-південь, північний захід-південний схід. Основним типом поховального обряду культури кулястих амфор було тіло покладання, В окремих випадках відзначено трупоспалення. Кістяки звичайно скорочені, були випадки поховань у сидячому положенні. Відомі індивідуальні, парні та групові поховання. В групових похованнях знаходилося кілька кістяків небіжчиків різної статі та різного віку. В більшості випадків стать, вік і орієнтування небіжчиків не встановлено. Поховальний інвентар розміщувався звичайно біля голови похованого, інколи – біля його рук або за спиною. Він складався з кераміки, крем'яних виробів, кам'яних сокир, кістяних пряжок до пояса, рогового вістря, підвісок з кабана та янтарних прикрас. Кулясті амфори являють собою посудини з рівним або округлим дном, кулястим тілом з циліндричною шийкою та двома або чотирма вушками, розташованими на переході шийки в тіло посудини. Їх основним орнаментом є горизонтальні рядки переплетених ліній, що утворюють овали чи ромби в комбінації зі звиса-

ючими трикутниками, заповненими дугастими заглиблення. Амфори з яйцевидним тілом мають округле або незначно сплюснуте дно, циліндричну шийку та два або чотири вушка на плічках. Миски мають рівне дно, злегка опуклі лінійчаті стінки, чотири або два вушка, прикрашені двома рядами ромбів. До керамічних виробів належать також покришки у вигляді низького циліндра, вкриті ялинковим орнаментом та глиняна намистина овальної форми з наскрізним отвором. Кам'яні вироби поховань представлені сокирами, знайденими в більшості поховань і долотами, відшепами.

Огляд матеріалів поховань дозволяє припустити, що племена культури кулястих амфор були осілими, основним заняттям яких було тваринництво, головним чином свинарство і землеробство, оскільки гробниці цих племен були поширені на родючих землях. Численні знахідки кісток свійської свині в похованнях підтверджує осілість і вказує на тваринництво як на один з основних видів господарства. Доказом існування мисливства є відвіски з іклів дикого кабана та зуба ведмедя. Складні конструкції поховальних споруд вказують на існування у племен певних навичок у будівництві і обробці каменю також при будівництві житла.

Кам'яні скрині були сімейними склепами багаторазового використання. Основним осередком племені виступала мала патріархальна сім'я з 5-7 осіб. Поховання чоловіків виділялось особливо пишним ритуалом, багатшим речовим супроводом.

Культура кулястих амфор у свій пізній час існування мала зв'язки з культурою шнурової кераміки. Це – поява на кулястих амфорах шнурового орнаменту, зміни в обряді поховань, поява ґрунтових поховань без кам'яних скринь. Племена культури кулястих амфор стала базою для формування культури шнурової кераміки.

Майже всю лісостепову частину території сучасної України з кінця III до середини II тис. до н. е. займали племена шнурової кераміки [19, с. 40]. В період бронзового віку вони зосереджувались на Поділлі, Волині, Прикарпатті. Носії цієї археологічної культури проживали в напівземлянкових і наземних житлах стовпкової конструкції неправильної або овальної форми шириною від 3 до 4,6 м, довжиною 3,6 – 8 м [20, с. 294]. На площі всіх жител виявлено залишки вогнищ, а біля них деколи сліди невеликих ям та господарських ям-погребів, майстерень крем'яних знарядь.

Поселення звичайно розташовувались неподалік річок у важкодоступних місцях – на високих мисах, оточених ярами, в гирлах балок, або невеликих річок в зручних для землеробства, водопою і випасу худоби. З'являються поселення, укріплені валами і ровами. Носії шнурової культури були осілими скотарями та хліборобами, розводили велику рогату худобу, свиней та коней. Основні пам'ятники культури – кургани і ґрунтові могильники. Це були родові цвинтарі, де одноплемінники ховали по-

кійників впродовж кількох поколінь. Відомі пункти поселень, що розташовувалися на берегових схилах, часто на дюнах, штучних насипах. В шарах штучних насипів розкопані дві стоянки, які були місцем тимчасових поселень пастухів і загорож для худоби. В культурному шарі поселень знаходили скупчення фрагментів керамічного посуду, кам'яні зернотерки, крем'яні сокири, дрібні знаряддя, вкладні від серпів, кинджал, наконечники дротика, шматки глиняної обмазки з відбитками лози – мабуть від стінок глинобитних наземних жител. В одному місці були залишки майстерні з виготовлення крем'яних виробів з великою кількістю відщепів та нуклеусів. Важливим в господарстві культури шнурової кераміки була обробка шкур і шкір, деревообробка, можливо ткацтво, від якого до нашого часу не залишилося ніяких слідів. Із посуду відомі глибокі миски з круглим або сплюснутим дном виготовлені з глини з домішкою піску. Пізніше виготовляють амфори, кубки і посуду. З кременю виготовляли основні види рубальних і різальних знарядь – клиноподібні сокири зі зашлифованим лезом, вкладні для серпів і серпи, різнорідні скребачки, ножеподібні пластинки, а також предмети озброєння – листоподібні вістря списів, трикутні наконечники стріл, кинджали. З каменю – знаряддя з праці, просвердлені сокири, зернотерки з пісковика, розтиральники, молотки.

У добу пізньої бронзи 18-13 ст. до н. е. на Середньому Подністров'ї сформувалася культура Ноа. Пам'ятки культури Ноа представлені поселеннями (зольниками), могильниками і скарбами бронзових виробів. Поселення неукріплені і розташовані в зручних для життя місцях незалежно від рельєфу. Наземні житла прямокутні у плані, орієнтовані по лінії північний захід-південний схід. Їх розміри – 21 – 31 м². Стінки жител були зроблені з плетіння та обмазані глиною з домішками органічного походження. Покрівля трималась на стовпах, про що свідчать ями від стовпів. Долівка жител – глинобитна. Велика кількість каменів на площі наземних споруд може свідчити, що вони були використані при будівництві наземних споруд. Печі у житлах були двох типів: каркасно-стовпової конструкції і у вигляді неглибокої вимощеної ями. Поруч з житлами знаходились господарські ями діаметром 1,0-1,5 м і глибиною 1-2 м. В інших поселеннях крім житлових і господарських споруд виявлено виробничі комплекси. Це шість зруйнованих печей, що стояли двома паралельними рядами по три в кожному на площі 20м². Не далеко від залишків печей на рівні горизонту їх залягання виявлено групу ливарних матриць та необтесані кам'яні плити, що служили сировиною для виготовлення формочок. Формочки були призначені для відливання наконечника списа, дві – для втульчастих кельтів без вушок, а також для долота, тесла, шила і диска-дзеркала. Недалеко від печей розміщувались великі вогнища, вкриті попелом, вугіллям і кусками обмазки, дрібних кусків вапняку. Вони слугували як

примітивні горни для плавки металу. Поруч були знайдені глиняні лячка, круглі крем'яні відбійники і багато бронзових речей.

Поховальний обряд . Могильники розташовувались за 400-500 м на південний схід від поселення площею до 5000 м². У неглибоких овальної або прямокутної форм поховальних ям виявлено тіло покладання. Деякі могили обкладені каменями. Покійники покладені у скороченому стані на правому або лівому боці і орієнтовані в основному на північний захід. Поховання переважно індивідуальні. Біля кістяків знаходили одну-дві посудини, інколи вироби з бронзи і каменю. Біля покійників клали жертвове м'ясо, про що свідчать кістки свійських та диких тварин. З існуванням поселень і могильників культури Ноа пов'язують значну кількість бронзових скарбів, знарядь праці і прикрас: кельти, серпи, гачки, шила, шпильки, підвіски, браслети.

Інвентар пам'яток культури Ноа в Середньому Подністров'ї є досить однорідним. Він складається керамічних виробів, кам'яних, кістяних і бронзових знарядь, прикрас. Кераміка ліпна і включає дві групи. Першу групу становлять горщики, чашки, корчаги, виготовлені із глини, що має грубі неорганічні домішки. До другої групи входять посудини, виготовлені з глини з домішкою дрібнозернистого піску – горщики, вази з двома ручками, посудини з вушками, миски, чашки. За призначенням посуд ділиться на кухонний і столовий. Кухонний – горщики різних форм, столовий – вази різної форми, одноручні посудини – черпаки, плоскі покришки. Серед бронзових знарядь – серпи, кельти, долота, тесла, шила і голки. Бронзові прикраси: шпильки різних типів, прикрашені орнаментом, різні види підвісок, дзеркала, кільця, маленькі ланцюги. Крем'яні вироби: вкладиші до серпів, що мають форму витягнутого трикутника, ядроподібні відбійники, свердленні сокири, полірувальні плити, точильні бруски, зернотерки, пряслиця. Кістяні вироби: проколки, шила, голки, шпильки, пряслиця, наконечник до стріл, роговий псалій.

Племена культури Ноа мали розвинуте комплексне господарство: землеробство (знахідки крем'яних і бронзових серпів, зернотерток, зерен пшениці), займались тваринництвом, на що вказують залишки кісток великої (50 %), дрібної (10 %) рогатої худоби, свиней (15%), коней (25%). Допоміжну роль в господарстві відігравало мисливство і рибальство. Про значний розвиток бронзолivarної справи свідчить відкрита майстерня та матеріали (лячки, тиглі, кам'яні матриці, сопла і шлаки). Племена культури Ноа вступали у постійні контакти з другими племенами, вели торгівлю, купували метали і сировину для металургії.

Місцеве населення Поділля бронзового віку обожнювало ті сили природи, від яких залежало господарське благополуччя племені. Це в першу

чергу сонце, про що свідчать залишки жертовника, зробленого у вигляді кола.

Поділля багате на випадкові знахідки бронзових речей та комплекси матриць для їхньої відливки, поховань у кам'яні скрині. Дунасвецький район: с. Михайлівка – на полях знаходять глиняну кераміку, кам'яні і бронзові знаряддя праці; Удриївці – тонка кремнієва сокирка і бронзовий кельт з втулкою прекрасної форми розширений до верху, товстий ободок і вушка широкі, сторони прикрашені трійним зубцем, довжина кельта 13,2 см ширина 4 см. Знаходився в колекції К. Пулавського; в 1986 р. під час оранки на полі с. Вихрівки було зачеплено плугами кам'яну плиту, яка за розмірами співпадає з параметрами верхніх плит поховань кулястих амфор. Механізатори згадують про подібні знахідки в інших місцях району. Дослідження поховання не проводилось; біля цвинтаря с. Маліївці знайдено бронзовий кельт з одним вушком, а на полях декілька крем'яних сокир; с. Соснівка – знайдено бронзову втульчасту сокиру; с. Калинки – відкрито поселення культури Ноа; с. Велика Побійна – виявлено залізну сокиру-кельт, бронзову фібулу-застібку, фрагменти скляних браслетів – бусини, бронзові кільця; с. Залісці – знайдено бронзову булавку довжиною 13 см зі смужкою косих насічок під головкою. Кам'янець-Подільський район: с. Велика Слобідка. В 1926 р. досліджено поховання культури кулястих амфор у кам'яному ящику 1,58x0,73 м висотою 0,78 м, дно і перекриття могили також були із плит. В середині ящика лежало два скелета і один за його межами. Поховальний інвентар складався із чотирьох посудин і семи кременевих сокир; с. Гораївка – рештки жертовника пізнього бронзового віку у вигляді конусоподібного насипу діаметром 16x12 м і висотою 1,6 м із спеціально викладеними виростками в основі і конусною ямою в центрі, заповненою попелом, вугіллям, кістками тварин і уламками кераміки; с. Гуменці – сліди поселення епохи бронзи та речі доби бронзи; м. Кам'янець-Подільський – виявлено скарб кельтів і кинджал. Один кельт знайдено в урочищі Татариська; с. Колодієвка – знайдено бронзові вироби; с. Кульчіївці – поблизу села виявлено поховання культури кулястих амфор в кам'яному ящику; с. Подоляни – знайдено кам'яну сокиру бронзового віку; с. Лісківці – мідні рибальські гачки, шило та дрібні прикраси, точильні бруски; с. Ріпинці – мегалітичне захоронення; с. Студениця – поховання в кам'яному ящику культури шпурової кераміки, уламки посуду, крем'яні наконечники стріл, мідний браслет; с. Шустівці – знаряддя праці неоліту та бронзового віку; с. Шутнівці – в курганах-усипальницях, що мали дерев'яні конструкції, були опущені в материк на 1м. Розміри сторін 2,3x3,35м, у чотирьох стовпових ямах розміщених по кутах просліджено залишки зотлілих колод довжиною 0,2 – 0,3м. Підлога вимощена кам'яними плитами. Поховання – тіло покладанням та тіло спаленням.

Поховальний інвентар – залізні списи, вудила, бронзові шпильки, наконечники стріл, унікальне бронзове дзеркало, точильні бруски, ліпна і гончарна кераміка. Вік – VII-VI ст. до н. е. Ярмолинецький район: с. Круті Броди – виявлено у кам'яному ящику поховання з глиняним посудом і двома кам'яними сокирами. Хмельницький район: на західній околиці м. Хмельницького С.Ю. Демидком виявлено фрагмент глиняного посуду з шнуровим орнаментом. Чемеровецький район: с. Івахнівці – знайдено різночасові предмети: бронзовий пластинчатий браслет, 20 бронзових трубочок; с. Кугаївці – на полі, в західному напрямку від села, в 1964 р при оранці виявлено захоронення культури кулястих амфор. В ямі, обкладеній кам'яними брилами і перекритій кам'яною плитою, знаходились скорочений кістяк, куляста посудина, крем'яні сокири і долото; с. Кузьминчик – у розкопаних у 1887 р. двох курганах бронзового віку, в одному знайдено черепки великої посудини, крем'яну сокиру і глиняні валики; смт. Чемерівці – на полі відкопано кілька урнових труп спальних поховань. Летичівський район: с. Горбасів – в 1972 р. Ю.М. Малєєв і В.І. Якубовський досліджили кам'яну могилу культури кулястих амфор (III тис. до н. е.). В ній знаходилось три дорослі і два дитячі кістяки, три глиняні кулясті амфори і фрагмент плоскої кістяної пряжки з нарізним орнаментом; смт. Летичів – на березі Летичівського озера в 1958 р. підчас оранки відкрито поховання в кам'яній скрині культури кулястих амфор. В могилі знаходився кістяк, кам'яні сокири і глиняний посуд кінця III – початку II тис. до н. е. Новоушицький район: с. Косиківці – відкрито 15 поховань у сидячому положенні часів бронзового віку, у похованнях кам'яні сокири; с. Лоївці. На березі р. Дністер знайдено бронзові наконечники стріл. Вінковецький район: с. Зіньків – на території села поселення бронзового віку. Волочиський район: смт. Війтівці – поселення кінця бронзового віку; м. Волочиськ – два залишки поселень культури шнурової кераміки II тис. до н. е., три залишки поселень бронзового віку II тис. до н. е., с. Зайчики – поховання культури кулястих амфор у кам'яній гробниці, розкопане у 1970 р.; с. Юхимівці – поселення культури шнурової кераміки першої половини II тис. до н. е. Городоцький район: с. Велика Яромирка – знайдено крем'яні знаряддя праці. На Завадинецьких полях знайдено бронзовий меч; с. Великий Карабчіїв – простежуються сліди поселень мідно-кам'яного та бронзового віку, знайдено бронзовий наконечник списа; с. Вербична – знайдено поліровану кам'яну сокиру бронзового віку; с. Завадинці – у 1888 р. відкрито кам'яну гробницю культури кулястих амфор. На околицях села знайдені бронзовий кельт і меч; с. Кремінна – трапляються знахідки енеоліту – бронзового віку, недалеко від Траянового валу знайдено бронзовий шолом; с. Кринцілів – трапляються в околицях села знахідки кам'яних знарядь праці доби енеоліту – бронзового віку; с.

Купин – в околицях села виявлено діадему бронзового віку; с. Лісоводи – залишки поселення культури бронзового віку; с. Чорніводи – у 1903 р. відкрито поховання в кам'яній гробниці і знайдено чорну глиняну кулясту амфору, прикрашену плетеними лініями та трикутниками, заповненими ромбами, і дві крем'яні сокири. Деражнянський район: с. Божиківці – біля села сліди поселень бронзового віку. В XIX ст. знайдено два срібних колти променевого типу; смт. Вовковинці – знахідки крем'яних сокир бронзового віку; с. Волоське – крем'яні неолітичні знаряддя праці; с. Галузинці – поселення бронзового віку; смт. Деражня – поселення неоліту – бронзового віку; с. Загінці – трапляються знахідки бронзових сокир. Красилівський район: с. Закриниччя – знахідки бронзових сокир-кельтів [13].

Восени 2011 р. біля с. Лятка Старосинявського району на полі під час копання картоплі було виявлене мегалітичне поховання культури кулястих амфор (3 тис. років до н.е.) [18]. Центральна плита мала довжину 2,14 м, ширину 1,49 м та товщину 0,12-0,23 м. Її бічні сторони були майже паралельні, тоді як по повздовжній лінії закінчувалися гострими виступами. Довжина східної плити була 1,24 м, ширина 0,5-0,54 м, товщина 0,1-0,19 м. Як і центральна вона мала під паралельні боковини та гострокутні повз довжини. Центральна плита орієнтувалась по лінії схід-захід. Центральну плиту підіймали автокраном. Глибина залягання центральної плити була 0,45-0,48 м від рівня сучасної поверхні. На західній частині поховання було масове скупчення людських кісток. Скупчення було груповим захороненням. В похованні виявлено частину горщика культури кулястих амфор, орнаментований на плечиках лускоподібним орнаментом, дві пряжки підковоподібної форми для широких ременів, виготовлених з рога лося. Пряжки мали довжину 12,5 см, ширину 5,0 см і товщину 0,4 см. Збереглись повністю у досить задовільненому стані. Череп лежав на камені, який, очевидно, служив подушкою небіжчику. При розкопці могили під трьома вапняковими плитами було поховано семеро дорослих людей. Кістяки лежали не в анатомічному порядку.

Джерела та література:

1. Археологія Української РСР. У 3-х томах / Том 1. Первісна археологія. – К.: Наукова думка, 1971. – 480 с.
2. Радянська енциклопедія історії України. Том 1. – К. УРЕ, 1969. – 547 С.
3. Археология Украинской ССР. В 3-х томах / Том 1. Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1985. – 567 с.
4. Винокур І. С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів: Видання друге, доповнене і перероблене. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2008. – 480 с.

5. Енциклопедія історії України. В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А – В. – 2003. – 688 С.
6. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. / Толочко П.П.(керівник авторського колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. / Толочко П.П, Крижицький С.Д., Мурзін В.Ю. та ін. – 240 с.
7. Історія Української РСР. Том 1. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. (З найдавніших часів до середини XVII ст.). Книга перша. Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь. – К.: 1977. – 442 с.
8. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
9. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
10. Україна: хронологія розвитку. – Том 1. – К.: КВЦ, 2008. – 704 С.
11. Археологія Дунаєвщини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток). Упорядники: Шмаснік Мирослава Давидівна, Захар'єв Володимир Анатолійович. – Хмельницький:, 1992. – 59 с.
12. Терещук Л.К. Астральний символ // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція./ Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський: 1990 – 47 С.
13. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. / А.Ф.Гуцал, В.І.Якубовської, І.Р.Михпльчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда» 2011. – 176 с.
14. Григоренко О.П., Захар'єв В.А. Використання каменів у поховальному обряді жителів Центрального Поділля // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012 / За ред. А.М.Трембіцького, О.Г.Погорільця. – Хмельницький ІРД, 2013.–240 с.
15. Демидко Сергій. Меджибізький археологічний мікрорегіон (*звод пам'яток*) // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013 / За ред. А.М.Трембіцького, О.Г.Погорільця. – Хмельницький ІРД, 2013.–402 с.
16. Трембіцький А Кам'яні скринькові гроби Західного та Східного Поділля // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013 / За ред. А.М.Трембіцького, О.Г.Погорільця. – Хмельницький ІРД, 2013.–402 с.
17. Григоренко Олександр, Захар'єв Володимир. Поховання культури кулястих амфор біля с. Зайчики Волочиського району // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014 / За ред. А.М.Трембіцького, О.Г.Погорільця. – Хмельницький ІРД, 2014.–251 с.
18. Захар'єв Володимир. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Ілятка на Хмельниччині. – Хмельницький: Видавництво Цюпак,2012. – 30 с.
19. Березанская С.С. Бронзовый век//Украинская советская энциклопедия. – К.:УСЭ, 1979 – т. 2
20. Свешніков І. К. Культура шнурової кераміки західної частини УРСР// Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1971 – т. 1.

21. Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі. Збірник статей та повідомлень. Пам'яті Ю.Малеєва (Упорядник Захар'єв В.А.). – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2015. – 296 с.

*Олійник Ю. В.
м. Хмельницький*

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЄПИСКОПА ДІОНІСІЯ ДАМАСКІНА

В статті на підставі архівних джерел досліджується досліджується життєвий шлях відомого церковного діяча Діонісія Дамаскіна.

Ключові слова: *гітлерівці, Кам'янець-Подільська єпархія, єпископ, нацистський окупаційний режим, православна церква.*

Захоплення гітлерівськими військами території України і створення органів цивільної окупаційної адміністрації, сприяло в деякій мірі відродженню релігійного життя. Населення України знову могло прилучитися як їх діди і батьки до православної віри, яка ще жила у них теплими ностальгічними спогадами.

Відродження релігійного життя у Кам'янець-Подільській єпархії залежало від єпископа Діонісія Дамаскіна, який зумів відродити традиції православної віри на теренах єпархії. Але вивчення життєвої діяльності відомих релігійних діячів АПЦ в роки війни, на жаль, досліджується недостатньо. І це значний недолік, адже через дослідження біографічних даних єпископів ми можемо дослідити багато дискусійних питань з історії церкви в роки війни.

Проблему церковного життя в роки Другої світової війни досліджував У. Шірер. У монографії “Взлет и падение третьего рейха” він дослідив причини та тенденції у релігійній політиці фашистів. Як аргумент автор приводить програму “Національної церкви рейху” підготовленої А. Розенбергом, що мала замінити діючі християнські церкви на окупованій території [1, с. 13].

В навчальному посібнику “Історія релігії в Україні” за редакцією професорів А. Колодного та П. Яроцького в одному із розділів детально описується внутрішня релігійна ситуація на території України в роки війни та підраховано кількість церковних парафій, які знаходились у підпорядкуванні УАПЦ та АПЦ. На основі документів центральних архівів автори описують церковну політику окупантів [2, с. 524]. Проблему дослідження історії церкви в роки війни піднімає у своїй роботі П. Панченко “Релігійні конфесії в Україні (40-і початок 90-х рр.)”. Автор обґрунтував положен-

ня про те, що православні ієрархи відігравали винятково важливу роль у стабілізації релігійного життя в роки війни. В. Пашенко у монографії “Православ’я в новітній історії України” в двох розділах аналізує релігійну ситуацію в умовах окупаційного режиму. Він зокрема зазначає, що нацисти були прагматичними у відношенні до церкви, намагаючись будь – яким чином використати її авторитет.

Діонісій Макарович Малюта в монашестві Дамаскін, народився 1883 р. у селі Клебань Брацлавського повіту Подільської губернії, у сім’ї селян.

До 1898 р. проживав з батьками. В 1899 р. разом із дядьком монахом Іорамом Малетою виїжджає у Грецію в Пантелеймонівський монастир, що на Афонській горі. По приїзду в монастир, був зарахований в школу іконопису, яку успішно закінчив в 1903 р. Для підвищення кваліфікації маляра-іконописця, по рекомендації дядька, переїжджає до Почаївської Лаври і поступає на навчання іконописну школу лаври. До 1910 року проживав у лаврі як послушник, а потім прийняв постриг і монашество під іменем Дамаскін. В 1911 році монаха Дамаскіна було рукопокладено в ієродиякони, а в 1912 році – в ієромонахи [3, арк. 25].

Ієромонах Дамаскін, відчуваючи потребу у здобутті церковної освіти, поступає у Київську духовну академію, але революційні події змінили розмірений ритм релігійного життя. Академію закривають, а студенти в пошуках продовження навчання роз’їжджаються по всій Україні. Так студент - богослов Дамаскін опиняється у Житомирі, де ще працювали богословські курси.

Після приходу до влади уряду гетьмана П. Скоропадського, в Україні розпочинається процес створення власної церкви. На Всеукраїнський собор, який мав її проголосити розпочинаються вибори делегатів від церков та монастирів. Одним із делегатів від монастирів Волині було обрано Дамаскіна. Він разом із архієпископом Євлогієм (архієпископ Житомирський) від’їжджає до Києва. По закінченню роботи собору Дамаскін повертається до Почаївської Лаври, де у серпні цього ж року призначається її намісником. Чотири роки намісництва в одному із найбільших монастирів України сприяли зміцненню його внутрішньої духовності та адміністративних якостей, які йому в майбутньому стануть у пригоді. Перебуваючи на посаді намісника, Дамаскін розпочинає незакінчене у Київській духовній академії навчання. Він стає студентом богословського факультету Варшавського університету, який успішно закінчив у 1928 році [4, арк. 67].

З березня 1932 р. по грудень 1935 р. він обіймає посади настоятеля Дубненського, а пізніше Мельницького монастиря (Ковельський повіт). З посади настоятеля в 1935 році його призначено благочинним Ковельського округу і одночасно настоятелем Ковельського кафедрального собору. На цій посаді благочинного рукопокладають в чин архімандрита.

В 1939 р. Західна Україна увійшла до складу Радянської України. Створені органи радянської влади на перших порах не втручалися в діяльність церкви, що дало можливість священикам подовжувати пастирську діяльність, яка на Східній Україні була вже згорнута і знищена. Священиками лише активно цікавилися органи НКВС. По завданню працівників НКВС Дамаскіним було написано доповідь про становище православної церкви в Польщі та дано характеристику на декількох православних єпископів [5, арк. 78].

В серпні 1940 р. особою архімандрита зацікавився місцезблоститель патріаршого престолу митрополит Сергій. Він викликає його в Москву, де архімандрита та ще декількох благочинних із Західної України рукопокладає у сан єпископа, і тимчасово призначає до надання згоди органів радянської влади єпископом Житомирським, із місцем перебування кафедри у Ковелі.

Повторно у Сергія єпископ побував у 1941 р. Після аудієнції його призначають єпископом Чернівецької єпархії. На цій посаді Дамаскіна застаеть війна. Після окупації ворожими військами Чернівецької області, в релігійному житті населення області відбулися зміни у підпорядкуванні. Чернівецька єпархія знову перейшла у підпорядкування румунського патріарха Никодима. Він не визнав єпископа Дамаскіна духовним керівником буковинців і своїм розпорядженням передає область у підпорядкування митрополита Тита. Останній при допомозі окупаційної влади зайняв міський собор і таким чином прийняв духовне управління областю. Єпископ Дамаскін залишився без єпархії, і змушений був просити у Никодима дозволу повернення на Україну. Під час аудієнції патріарх запропонував йому декілька варіантів. Одна із пропозицій передбачала очолення Дамаскіним румунської православної місії у Трансністрії з розташуванням кафедри у Кишиневі чи Одесі. На утримання керівника місії планувалося виділяти щомісячно 30 тис. лей. Але пропозиція патріарха була не сприйнята Дамаскіним, і в 20 числах жовтня він одержує дозвіл від військового губернатора на виїзд до Ковеля.

Приїхавши у місто, він залишає речі у знайомих і виїжджає до Луцька, де зустрічається із єпископом Луцьким – Полікарпом Сікорським. Останній перебуваючи у дружніх стосунках із Дамаскіним детально охарактеризував внутрішній стан та перспективи розвитку православної церкви на Волинських теренах. У розмові акцент було зроблено на розкол православної церкви через собор єпископів, та прийняте ним рішення про утворення Автономної православної церкви. Полікарп порекомендував не контактувати із обраним на соборі екзархом України – архієпископом Олексієм Громадським. По суті Полікарп проводив агітацію по залученню єпископа Дамаскіна до створюваної ним національної церкви. Познайомившись із ситуацією в якій опинилася православна церква, Дамаскін не пристав на пропозицію Полікарпа і направляє до Крем'яця, де знаходилася рези-

денція архієпископа АПЦ – Олексія Громадського. Після зустрічі із архієпископом Дамаскін робить вибір на користь АПЦ. Його як досвідченого єпископа Олексій призначає на Вінницьку і Кам'янець-Подільську єпархію, з метою об'єднання цих територій у підпорядкування однієї церкви. Перед відбуттям у єпархію, архієпископ змалював складність релігійної ситуації фактично від'єднання Вінничини від АПЦ спричиненої захопленням націоналістами церков на теренах Вінничини. Але як стверджував архієпископ, значна частина населення не сприймає націоналістів, і регулярно надсилає делегатів із проханням дозволом надання священників Автономної православної церкви з метою проведення православних відправ.

Після приїзду у Вінницю, представники релігійної громади міста, а це були переважно особи націоналістичного спрямування досить вороже зустріли єпископа. Священниками, які сповідували націоналістичні погляди було висунуто до єпископа ряд вимог: по-перше, не створювати єпископської кафедри, яка б константувала факт створення автономної православної церкви на теренах Вінничини; по-друге, перейти до Автокефальної церкви [6, арк. 56].

На такі умови єпископ погодитися не міг. Але з іншої сторони він не мав змоги протидіяти сильному націоналістичному лоббі. Щоб ліквідувати кризову ситуацію, Дамаскін робить спробу знайти союзників в особі представників окупаційної влади та в органів місцевого самоуправління. Разом із протоієреєм Кишковським він відвідав військового коменданта, а пізніше і гебітскомісара та голову облуправи. Але до кого б він не звертався про допомогу, скрізь наштовхувався на вороже ставлення до АПЦ. Чинovníки німецьких органів влади зустріли приїзд єпископа нейтрально, мотивуючи своє рішення розпорядженням керівництва про невторчання у церковні справи місцевого населення.

Ворожість націоналістичних кіл та нерозуміння проблеми чиновниками окупаційної влади змусили єпископа виїхати до Кам'янець-Подільського, але справами АПЦ на Вінничині було доручено займатися духовній консисторії на чолі із протоієреєм Слеміровим.

Після приїзду у Кам'янець-Подільський, єпископ провів зустріч із гебітскомісаром і головою міської управи по питанню облаштування кафедри. Населення міста на відміну вінничан, віднеслось до приїзду пастиря досить дружелюбно. Голова міста і обласної управи допомогли архієрею в пошуках службового приміщення для консисторії та сприяли організації і проведенню його ремонту. Дієву допомогу у проведенні ремонту надали священники Коржевич, Радкевич і член міської управи Радзієвич. Спільними зусиллями влади і священників 1 липня 1942 р. відбулося її відкриття. Після переїзду у нове приміщення створюється канцелярія до складу якої увійшли священники Г.Радкевич, М.Карашевич, С.Лібацький та бухгалтер

К.Демкевич. Робота канцелярії розпочалася із добору священників на вакантні парафії. Кожному священнику, враховуючи їх незначну кількість, надавалось по 5-6 парафій [7, арк. 24];

Єпископ Дамаскін розпочав втілювати в життя план по автономії Кам'янець-Подільської єпархії у складі АПЦ. Для втілення у життя задуму він в письмовій формі звернувся до генерал-комісара. Дізнавшись про звернення, яке знаходилось в адміністрації генерал-комісара митрополит Олексій з невідомих причин пішов на їх вирішення. Таким чином, в руках Дамаскіна зосередилася значна духовна влада на яку не мав впливу Олексій Громадський. Митрополит втратив право призначення священників та одержання церковних зборів на користь АПЦ, що надходили з парафій [8, арк. 45].

На релігійне життя єпархії, яке входило в розмірений ритм розпочав зазіхати архієпископ Полікарп, який задумав підпорядкувати своїй юрисдикції парафії Поділля. Він мав намір у Кам'янці - Подільському створити єпископську кафедру. Щоб не спровокувати священників до розколу Дамаскін, переходить в автокефалію і таким чином блокує полікарпівську ідею. В автокефалії архієпископ пробув два місяці (до квітня 1942 р.) посилено ведучи переписку із митрополитом Олексієм по доведенню своєї непричетності до автокефалії.

На початку 1943 року рейхскомісар Кох наказав реорганізувати УАПЦ й Автономну церкву, позбавляючи їх голів центральної влади і собору єпископів. Єпископів підпорядкували німецькій цивільній адміністрації. Це було грубе порушення церковних канонів і безпрецедентне втручання влади в життя церкви. Докорінні зміни в житті архієпископа відбулися після вбивства 7 травня 1943р. партизанами УПА митрополита Олексія Громадського.

Після вбивства, перед єпископами постало питання вибору адміністратора церкви. Вибори вирішили погодити із генерал-комісаром генеральної округи. Для цього в Луцьк було направлено делегацію, до якої увійшли єпископ Ф. Рівненський, Іов Ковельський та ще два священники Кременецької духовної консисторії. При зустрічі із генерал-комісаром Шене члени делегації передали прохання священників про надання дозволу скликати собор з метою обрання адміністратора. Чиновники окупаційного апарату не суперечили.

Претендентами на посаду адміністратора були кандидатури єпископів Дамаскіна та Еммануїла. Процедура обрання проходила шляхом голосування бюлетенями. Але ні за перше, а ні за друге голосування не було виявлено переможця. Обидва претенденти набрали однакову кількість голосів. Перед третім туром один із претендентів – єпископ Дамаскін знімає свою кандидатуру. Але незважаючи на зняття кандидатури Дамаскіна, члени собору більшістю голосів обирають керуючого церквою Дамаскіна [9, арк. 50].

Після обрання єпископ Дамаскін проводить адміністративні зміни в управлінні Волинською єпархією. У підпорядкуванні Дамаскіна залишилася також Подільська єпархія, декілька парафій Луцької округи та пряме підпорядкування Почаївської Лаври [10, арк.40].

З відступом німецьких військ розпочався процес згоргання релігійного життя в єпархії. Частина духовництва передбачаючи можливість репресій зі сторони органів радянської влади від'їжджали разом з гітлерівцями.

Єпископа Дамаскіна карально-репресивні органи радянської влади заарештували у Києві 18 травня 1944 р. Йому було висунуто звинувачення по співпраці із окупаційною владою та активної антирадянської діяльності. Трибуналом військ НКВС Київської області єпископа Діонісія Дамаскіна засуджено за ст. 54-1 п. "а" до 15 років позбавлення волі із конфіскацією майна та поразкою в правах терміном на 5 років.

Таким чином, відомий релігійний діяч та духовник на теренах Волині і Поділля Діонісій Дамаскін все своє життя присвятив збереженню та розвитку устроїв православної церкви.

Джерела та література

1. Історія релігії в Україні / [За ред. професорів А. Колодного, П. Яроцького]. Київ, 1999.- С. 524.
2. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха /У. Ширер. М., 1999. С.13.
3. Архів УСБУ в Хмельницькій області, спр.18072, арк. 25.
4. Там само. спр.18072, арк. 67.
5. Там само. арк. 78.
6. Там само. арк. 56.
7. Там само, арк. 56.
8. Там само, арк.45.
9. Там само, арк. 50.
10. Там само, арк. 40.

Пауп І.В.

м. Кам'янець-Подільський

ПОШТОВІ ЛИСТІВКИ Л. ВАРГАФТІГА З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

В статті аналізуються поштові листівки з видами м. Кам'янця-Подільського, видані Л. Варгафтігом на початку 1900 рр. Прослідковано зміни їх зовнішнього вигляду відповідно до розвитку видавничої справи в Російській імперії.

Ключові слова: *Л. Варгафтіг, поштова листівка, м. Кам'янець-Подільський, колекція, серія.*

З кінця 1890-х рр. в адміністративному центрі Подільської губернії працювали приватні підприємці, зацікавлені у виданні поштових листівок. Серед масиву останніх за зовнішніми ознаками і часом видання можемо виокремити кілька груп видових листівок із видами м. Кам'яця-Подільського. До першої групи відносимо листівки, видані в 1897–1904 рр., на бланках яких розміщувався напис “ВСЕМІРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССИЯ. UNION POSTALE UNIVERSSELE. RUSSIE. ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. – CARTE POSTALE.” та чотири або п'ять смуг для написання адреси. До другої групи – листівки 1904–1914 рр., на адресному боці яких розміщувалася вертикальна смуга, що з'явилася в 1904 р. Третя група – листівки 1914–1918 рр., видані в роки Першої світової війни.

У пропонованій статті, на підставі вивчення поштових листівок з видами м. Кам'яця-Подільського із фондів і музейної колекції НІАЗ “Кам'янець”, відділу естампів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), колекції історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський), приватних зібрань, колекцій антикварних сайтів проведена атрибуція й аналіз окремих серій документальних листівок з видами Кам'яця-Подільського, виданих Л. Варгафтігом на початку 1900-х рр., визначений їх інформаційний потенціал.

На основі опрацьованого матеріалу було встановлено, що упродовж 1897–1904 рр. листівки з видами м. Кам'яця-Подільського випускали чотири підприємці: М. Грейм, В. Варгафтіг, Д. Лахманович, Л. Раковський. Продукцію виготовляли на замовлення у друкарнях Дрездена (Г. Пой) та Дармштата (Х. Хаун) [9;6]. Розміщення замовлень в окремих європейських країнах було характерно для ранніх етапів розвитку поштової листівки в Російській імперії. Слід зазначити, що в Німеччині на зламі XIX–XX ст. щорічно видавали майже 84 мільйони ілюстрованих поштових карток [3, с. 709]. Найбільшими поліграфічними центрами із виробництва листівок були Дрезден, Гамбург, Берлін і Мюнхен. Водночас до початку 1900-х рр. майже в кожному німецькому місті функціонувало декілька закладів, що спеціалізувалися на виготовленні відкритих листів і розповсюджували їх по всьому світі. Сучасниця згадувала, що в Німецькій імперії виникли спеціальні фабрики з виготовлення художніх відкритих листів, а їх агенти, роз'їжджаючи містами, пропонували взірці листівок і приймали замовлення. Основною причиною виготовлення листівок за кордоном була тогочасна техніка друку. Перші поштові листівки друкувалися технікою літографії (чи хромолітографії), якою добре володіли німецькі друкарі, тому замовники (російські, англійські та ін.) розробляли дизайн своїх карток, а друкували їх на досить високому поліграфічному рівні в Німеччині [11, с. 670-671].

Співпраця іноземних видавництв із замовниками з різних регіонів Російської імперії була недостатньо розвинута через конкуренцію місцевих

видавців. Так, у Москві та Санкт-Петербурзі замовники платили 50 руб., у разі великих замовлень – 45 руб. або 40 руб. за 1000 листівок, тоді як в Одесі за такі ж бромосрібні листівки платили лише 28 чи 30 руб. (інколи 32 руб.) за 1000 примірників. Одеські й варшавські гуртові торгівці завозили продукцію місцевих видавців. За висловом одного з московських підприємців, “Південний бік Росії – це центр цивілізації, північний (Москва та Санкт-Петербург – І.П.) – навпаки, ще загалом неотесаний, але саме тому він ще придатний для солідного розвитку капіталу” [4, с. 5].

На початку 1900-х років відомим видавцем листівок з видами Кам’янець-Подільського був купець Лазар Варгафтіг, який ще в 1870 р. заснував канцелярський та оптичний магазин на Центральному майдані губернського центру [1, с. 53]. Напередодні світової війни більшість товарів йому постачав варшавський підприємець І. Вадовський [8]. З останнім також співпрацював художник і фотограф М. Грейм [8] та історик О. Прусевич, який замовив у нього серію листівки з видами Варшави та Кракова польського художника С. Тондоса [8]. Слід зазначити, що на рекламних бланках Л. Варгафтіга 1910-х рр., серед рекламованих товарів, згадано “Открытые письма с видами г. Каменца и другия” (рис. 1). Серед останніх, безсумнівно, були документальні листівки підприємця з оригінальними видами Кам’янець-Подільського, що експонувалися на Всеросійських виставках. Зокрема, їх видавець отримав срібну медаль художньо-промислової виставки 1904 р. і золоту медаль Першої щорічної виставки друкованої продукції 1909 р.

У 1909 р. подружжя Варгафтігів отримало в Бесарабсько-Таврійському земельному банку довгостроковий кредит на суму 60 тис. руб., оформлений на ім’я Голди Варгафтіг [10], що був використаний для купівлі будівлі по вул. Троїцькій, № 16 (тепер – вул. Зарванська, № 7). З 1910 р. в цьому будинку розташовувалися фірма і магазин Варгафтіга, а в 1917 р. домоволодіння Голди Варгафтіг складалося з двох кам’яних будинків і флігеля, в одному з яких ще у 1919 р. розміщувався магазин паперових, електричних і оптичних товарів (рис. 1). Після встановлення на Поділлі радянської влади нерухомість Г. Варгафтіга була націоналізована, але в 1923 р. її повернуто колишній власниці та її новому чоловіку (ймовірно, засновник фірми Лазар Варгафтіг на той час уже помер – І.П.) доктору Л.С. Дікеру [2].

Видання І-ї серії документальних листівок Л. Варгафтіг замовив на початку 1900 р. [5]. Основою її зворотного боку було поєднання двох фототипічні світлини з видами м. Кам’янець-Подільського невідомого автора. Місце для тексту відводилося за рахунок зменшення фотографії. Ім’я видавця, назва міста та зображуваного об’єкта були двомовними (російською й французькою): “Магазинъ Варгафтига. Magasin de Vargaftig.

Рис. 1 Рахунок магазину Варгафтига за 1919 г. та 1919 р.

Каменець-Подольськ. *Kamenetz-Podolie*" (табл. 1.1). Адресний бік (до 1904 р. вважався лицьовим – І.П.) поштівок Л. Варгафтига з І по VI серії відповідав поштовим вимогам до 1904 р. Його умовно можемо розділити на чотири зони:

- перша, де російською та французькою мовами вказувалися країна видавець листівки (“ВСЕМИРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССИЯ. – UNION POSTALE UNIVERSSELE. RUSSIE.”);
- друга, де вказувалася двома мовами назва документа (“ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. – CARTE POSTALE.”);
- третя, де в центрі розміщувалися п’ять горизонтальних ліній для написання адреси;
- четверта, де в нижній частині зліва направо по горизонталі зазначалася двома мовами пересторога: (“На этой сторонѣ пишется только адресъ. – Côté réservé exclusivement à l’adresse.”).

Текстування та лініювання адресної сторони були виконані в чорному кольорі на бланках коричневого тону

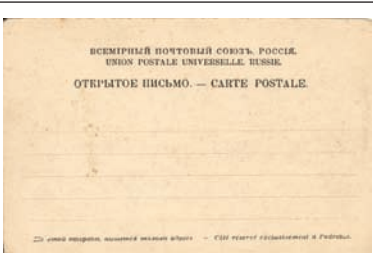

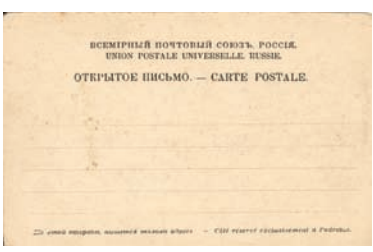

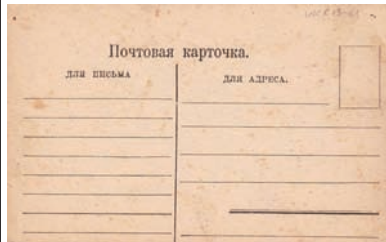
На поштівках II серії зображено один вид міста на весь бланк і видавець змінює логотип – “Магазинъ Варгафтіга. *Каменець-Подольскій. Kamenetz-Podolie*”. Особливістю I та II серій поштівок стало зазначення міста писаними літерами, в наступних вони подавалися друкованими. Текстування було виконане червоним кольором на бланках коричневого тону (табл. 1.2).

III серія різнилася від попередньої своїм стилістичним оформленням назви міста (табл. 1.3) і була видана відповідно до поштового штемпеля, не пізніше жовтня 1902 р. [9]. Наступні дві серії мали порядкові номери (виявлено: IV – № 31-50, V – № 44-50 (69618-69621 – цензорський номер), – I.II) (табл. 1.4;1.5). Відповідно до поштового маркування IV серія видана до вересня 1902 р. [7]. VI серія (виявлені № 11-25 (79601-79611) – I.II) не мала даних про видавця та стилістично повторювала поштівки V серії Л. Варгафтіга (табл. 1.6). VII серія вирізнялась від попередніх тим, що її лицьовий бік поєднував два види міста як на листівках I серії, проте написи були виконані лише французькою мовою “Fauborg-polonais. Vue du Nouveam-boulevard. Magasin de Wargaftig”. Адресний бік містив три російськомовні написи: “Почтовая карточка”, “Для письма”, “Для адреса”, місце для марки та роздільну смугу. Для письма було виділено вісім горизонтальних ліній, адреси – 6. Текстування та лініювання були чорного кольору на бланках кольору сепії. Припускаємо, що це одна з останніх серій Л. Варгафтіга видана не раніше 1909 р. (введено напис “Почтовая карточка”), для якої він використав шаблони ранніх поштівок (табл. 1.7).

Таблиця 1. Серії листівок виготовлених на замовлення Л. Варгафтіга

№ серії	Лицьовий бік	Зворотний бік
I		
	<p>Каменець-Подольськ (Kamenez-Podolie). Видь города съ южной стороны (Vue du sud). Видь города съ северной стороны (Vue du nord). Магазин Варгафтіга (Magasin de Vargaftig), [1899–1900] // Коллекція листівок аукціону антикваріату "Delcampe"</p>	
II		
	<p>Каменець-Подольський (Kamenez-Podolie). Новый мостъ (Pont-neuf). Магазин Варгафтіга, [1901–1904] // Коллекція листівок історико-культурологічного Подільського Братства</p>	
III		
	<p>Каменець-Подольський (Kamenez-Podolie). Видь города съ южной стороны (Vue de la ville du Sud). Магазин Варгафтіга, [1901–1902] // Приватна колекція листівок Я. Васильковського</p>	
IV		
	<p>Каменець-Подольський. Окружный судъ (Kamenez-Podolie. Palais de justice). № 31. Магазин Варгафтіга, [1901–1902] // Приватна колекція листівок Я. Васильковського</p>	

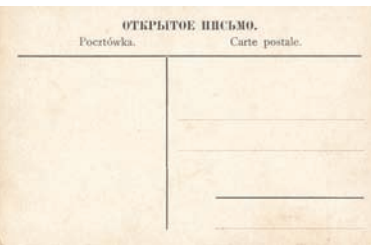

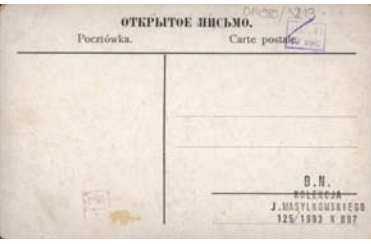
V		
<p>Каменець-Подольський. Центральна площа і пожежна каланча (Kamenez-Podolie. Place Centrale et beffroi des pompiers). № 44 (69618). Магазин Варгафтіга, [1901–1904] // Приватна колекція листівок Я. Васильковського</p>		
VI		
<p>Каменець-Подольський. Брама Станіслава-Августа (Kamenez-Podolie. Portail de Stanislas-Auguste). № 19 (79608) [Б. м.: б. в., 1901–1904] // Колекція листівок історико-культурологічного Подільського Братства</p>		
VII		
<p>Kamenez-Podolie. Fauborg-polonais. Vue du Nouveam-boulevard. Magasin de Wargafitg, [1909-1914] // Колекція листівок аукціону антикваріату "Delcampre"</p>		

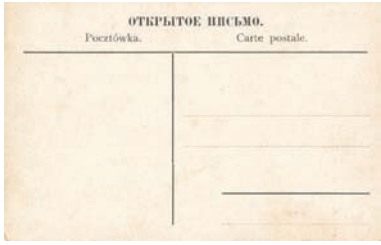
Аналіз зображень і стилістичного оформлення “коричневих” поштівок виданих упродовж 1906–1908 рр. дає можливість припустити, що після введення нових правил оформлення поштівок (введення у 1904 р. розділової смуги – І.П.), Л. Варгафтіг замовив ще принаймні п’ять серій кореспонденційних листів. На це, в першу чергу, вказує відповідність видів та підписів, що в своїх серіях застосовував видавець. Від загалу поштівок вони вирізнялись кольором, оскільки чотири (IV мала значно світліший тон) з п’яти мали яскраве коричневе тонування, одна – синє, тому колекціонери називають ці серії – “коричневими”. Тексткування на лицевому боці І–IV серій листівок було російсько- та французькомовним, V – російською

та польською. Поштівки I (виявлено № 10-24 – I.П) та II (№23) серії мали порядкові номери. Адресний бік поштівок I-III, V серій мав заголовок російською, польською та французькою мовами – “ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. Pocztówka. Carte postale” та розділову смугу (табл. 2.1-2.3, табл. 2.5), IV – “CARTE POSTALE. POCZTÓWKA. ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.” Одна з поштівок IV серії містила помилку у французькомовному підписі: “Видъ города съ Русскихъ фольварокъ” перекладено як “Vue de la ville du Nouveau-Boulevard” (“Вид міста з Нового плану”). Хоча такий ж вид на поштівці III серії підписано вірно: “Vue de la ville du Faubourg-Russe”. Очевидно, що ця серія світлішого тону, видана пізніше, хоча і дублювала види попередньої (табл. 2.4). Відповідно до поштового маркування, I “коричнева” серія була видана не пізніше липня 1908 р. [7], III – травня 1907 р. [8], IV – вересня 1917 р. [9], V – лютого 1912 р. [6].

Таблица 2. «Коричневі» серії листівок

№ серії	Лицьовий бік	Зворотний бік
-		
<p>Каменець-Подольській. Видь новаго моста и города съ Новаго бульвара (Kamenez-Podolie. Vue du Pont Neuf et de la ville du Nouveau Boulevard). № 10. [Б. м.: б. в., 1904–1908] // Колекція листівок історико-культурологічного Подільського Братства</p>		
=		
<p>Каменець-Подольській. Турецкая крепость и турецкій мостъ (Kamenez-Podolie. Forteresse et Pont-Turcs de terasse du Vieux Boulevard). № 23[Б. м.: б. в., 1904-1914] // Приватна колекція листівок Я. Васильковського</p>		

III	 <p>Каменец-Подольский. Турецкая крепость со стороны Карвасарь. Kamieniec-Podolski. Forteresse Turque du côté de Caravansérail.</p>	 <p>ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. Pocztołka. Carte postale.</p>
<p>Каменец-Подольский. Турецкая крепость со стороны Карвасарь (Kamenez-Podolie. Forteresse-Turque du côté de Caravansérail). [Б. м.: б. в., 1904–1907] // Коллекция листівок історико-культурологічного Подільського Братства</p>		
IV	 <p>Каменец-Подольский. Видь города съ Русских фольварокъ. Kamieniec-Podolski. Vue de la ville du Nouveau-Boulevard.</p>	 <p>CARTE POSTALE — POZCZTOŁKA ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.</p>
<p>Каменец-Подольский. Видь города съ Русских фольварокъ (Kamenez-Podolie. Vue de la ville du Nouveau-Boulevard). [Б. м.: б. в., 1904-1917] // Коллекция листівок історико-культурологічного Подільського Братства</p>		
V	 <p>Каменец-Подольский. Видь города съ южной Стороны. Kamieniec-Podolski. Widok miasta ze strony południowej.</p>	 <p>ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. Pocztołka. Carte postale.</p>
<p>Каменец-Подольский. Видь города съ южной Стороны (Kamieniec-Podolski. Widok miasta ze strony południowej). [Б. м.: б. в., 1904–1912] // Коллекция листівок історико-культурологічного Подільського Братства</p>		

Із загалу опрацьованого матеріалу виділяються несерійні поштівки сувенірних листівок. Їх адресна сторона була оформлена відповідало до серійних, а основою зворотного боку стали зображення міста прикрашені віньєтками з квітів, або фігурною рамкою. Видавець “Магазин Варгафтіга” (Magasin de Wargaftig), назва міста Кам’янця-Подільського (“Kamenez-Podolsk.”) та зображені об’єкти зазначалися французькою мовою [8].

Отже, серійний принцип систематизації дозволяє за порядковими номерами та зовнішніми ознаками (оформленням лицьового та зворотного боків) визначити 12 серій поштівок з видами м. Кам’янця-Подільського,

виданих на замовлення Л. Варгафтігом на початку 1900-х рр.. Ці листівки стали важливим джерелом для вивчення історико-архітектурного розвитку м. Кам'янець-Подільського кінця XIX – початку XX ст.

Джерела та література

1. Адресы должностных лиц, правительственных учреждений и частных фирм, находящихся в г. Каменец-Подольск и должностных лиц учреждений Министерства Внутренних Дел в уездах Подольской губернии. Каменец-Подольск: Тип. Подольск. Губерн. Правления, 1892. С. 53.
2. Будинок по вул. Зарванській, 7. Історична довідка. НІАЗ "Кам'янець". КВ-73/164.
3. Выставка открытых иллюстрированных писем в Париже. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1901. июль. С. 709.
4. Заграничная печать о положении открыточной торговли в России. Открытое письмо (Умань). 1906. № 1. С. 5.
5. Колекція листівок аукціону антикваріату "Delcampre".
6. Колекція листівок Історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський).
7. Приватна колекція листівок № 1 (м. Кам'янець-Подільський).
8. Приватна колекція листівок № 2 (м. Кам'янець-Подільський).
9. Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).
10. Тоже дома в городе Каменце: Варгафтиг (1909). ДАОО (Держ.арх. Одес.обл.). Ф.305.Оп.1.Сп.2901.
11. Шабельская Н.Л. Новая отрасль художественной промышленности. Искусство и художественная промышленность. СПб., 1899. № 8. С. 670-671.

Сергій Причишин-Кліновський
м. Хмельницький

*«Та по цілій землі пішов відголос їхній,
і до краю вселенної їхні слова» (Пс.18:5)*

**ХРИСТИЯНСТВО В ДАВНІЙ РУСІ ДО СВЯТИХ
РІВНОАПОСТОЛЬНИХ КНЯЗІВ ВОЛОДИМИРА ТА ОЛЬГИ
(від часів апостольських до Великого переселення народів
і появи ранньослов'янських держав)**

Ключові слова: апостольська місія, Апостол Андрій, Макарій (Булагков), Херсонес, Томі, Вульфїла, готи, Златоуст, христологічні спори, Константинополь, Бретаніон.

В наш буремний, секуляризований час XXI століття, коли розуміння християнської духовності, церковності переплітається з відродженням національної самосвідомості, в серці сучасної людини знову й знову народжується бажання відповісти в своєму земному житті на споконвічні філософські питання: «Хто ти є? Звідки ти? І куди ідеш»? Тому сьогодні ми намагаємось бачити власне хрещення Давньої Русі, на жаль, лише в прагматичному зв'язку з історією нашої Незалежної України. Такий вузький погляд, з одного боку, продиктований нелегким часом історичних випробувань нашого українського народу в справі збереження та розбудови Держави України. З іншого боку, вузький погляд на таку в «планетарному» масштабі подію час від часу спонукатиме майбутні покоління дослідників зазирати за обрій лише етнофілетичних поглядів і задаватися питанням: «Чи мало хрещення Русі месіанське значення у просторі та часі значення для всього історичного простору Східної Європи та просторів Азії за Уралом і далі»?

Тому, щоби не впасти в спокусу розуміння хрещення Русі лише в сучасних межах нашої Української Держави, слід в інформаційному просторі України повсякчас зосереджувати увагу перш за все на месіанському значенні Хрещення Русі-України для всіх народів Східної Європи, спираючись на історичні джерела. Отже, не є секретом, що в кращому випадку, в пересічного громадянина України сьогодні обставини, що передували Володимировому хрещенню Русі 988 р., ототожнюються лише з місіонерською мандрівкою Апостола Андрія Первозваного, як таку, що відбулася менше, ніж на півшляху, а власне хрещення кн. Володимира через посередництво прийняття таїнства за чином Константинопольської Церкви – з давнім міфом-переказом «Про вибір князем Володимиром віри». Причому, ці перекази сприймаються нашими сучасниками, на жаль так, нібито до князів Володимира та Ольги християнства в межах сучасної України зовсім не було. Це веде до різноманітних історичних недомовок і спекуляцій. В свою чергу, під інформаційним пресингом апологетів неоязичництва, пробуджує нездоровий потяг необізнаних в церковній історії людей до різноманітних окультних практик.

Щоби розвіяти порою таке сучасне, досить часто протилежне, «строкате» в національному відношенні інформаційне навантаження, слід звернутися з ретельним переглядом найдавніших свідоцтв про місію Апостола Андрія до земель Скифії, а також відомої нам «Повісти временних лет» прп. Нестора Літописця, до фундаментальних стовпів дореволюційної церковної історії, провідних фахівців сучасної вітчизняної історії.

Як, відомо, найдавніше свідчення про євангельську місію Апостола Андрія датуються III-м століттям. Воно належить Св. Іполіту еп. Портуанському (бл. 222), який у своєму невеликому творі про дванадцятьох апостолів

говорить про Апостола Андрія наступне: «Андрій, після того, як проповідував скифам і фракійцям, зазнав хресної смерті в Патрасі Ахеському, будучи розп'ятим на дереві оливковому, де і був похованим». Сучасне першому, свідoctво друге є у відомого Орігена (200–258): «Апостоли та учні Господа й Спасителя нашого, розсіявшись по вселенній, проповідували: Євангеліє, а саме: Фома, як збереглося передання, отримав уділ Парфію, Андрій – Скифію, Іоанну досталася Азія та ін.». Обидва ці свідoctва мають велику важливість, тому як є свідoctвами мужів, що відрізнялися своєю освітою та хронологічно були дуже близькими до часу зазначеної вище події. Відомо, що Оріген навчався у Св. Климента Олександрійського, який, в свою чергу, був учнем Пантена та спілкувався з іншими мужами апостольськими. В свою чергу, Св. Іполіт називав себе учнем Св. Іринея Ліонського, який довгий час користувався близькістю до Св. Полікарпа Смирнського та любив розпитувати безпосередніх учнів апостольських про все, що стосувалося божественних вчителів. Таким чином, як підкреслює А. Сварічевський: «Оріген і Іполіт могли взнати про місце проповіді Св. Апостола Андрія з других уст! Зокрема, свідoctво Орігена важливе тому, що воно дійсно вказує нам на це найдавніше і на безсумнівне джерело, з якого запозичене: як дійшло до нас передання. А свідoctво Іполіта тому, що ясно визначає, у якій саме Скифії проповідував Св. Апостол Андрій: він, говорить святий отець, проповідував скифам і фракійцям, був розп'ятим в Патрасі; відповідно тим скифам, які мешкали у сусідстві з фракійцями, й у тій Скифії, яка, починаючись у гір Балканських, йшла до гирла Дунаю та надалі простиралася до Дністра, до теренів нашої Батьківщин – Поділля» [14, с. 13]. Ця місіонерська подорож Апостола Андрія до «краю землі» має своїх скептиків в середовищі церковних істориків кін. XIX–XX ст., таких як А.В. Карташев і Є.Є. Голубинський. Так, у своєму творі «Очерки по истории Русской Церкви», Карташев піддав критичному аналізу опис апостольського жеребу проповіді Христового вчення у Скифії, що випав Ап. Андрію Первозваному, який виклав у третій книзі «Церковної історії Євсевія Памфіл, який посилався на «давнє передання». Сумнів Карташева полягає у тому, що начебто Євсевій Кесарійський користувався апокрифічними творами, що були написані до нього. Власне, місіонерську мандрівку Ап. Андрія він припускає дещо далі Дніпра – у прикаспійських степах Скифії. Подібну до Карташева і Голубинського, таку ж критичну позицію поділяє сучасний церковний історик Д. Поспеловський у своєму навчальному посібнику для вихованців духовних навчальних закладів. Хибність заперечень цих авторів спростовується вищевказаним дослідженням А. Сварічевського [3, с. 78; 7, с. 38-42; 13, с. 27; 14, с. 13].

Також, прп. Нестор Літписець чудово знав передання святих отців давності про місію до Скифії Апостола Андрія. Своє оповідання він починає

про походження слов'ян та органічно вплітає його у біблійний генезис післяпотопного людства від синів Ноя – Сима, Хама та Яфета (Бут. 10:1-5). Саме «від цих ото семидесяти двох народів, від племені Яфетового, постав народ слов'янський – т. з. норики, які є слов'янами» – пояснює перший давньоруський літописець [4, с. 2]. Також на підставі народних переказів того часу він розповідає про переселення слов'ян з Дунаю на географічні простори Давньої Русі: *«І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й достали [свою] назву слов'янські племена»* [4, с. 3]. Слід зазначити, що напередодні своєї розповіді про місіонерську подорож Апостола Андрія Первозваного, прп. Нестор недаремно знайомить читача із географією розселення слов'ян, причому починає з докладного опису головного водного шляху: *«...то була тут путь із варяг в Греки, а із Греків у [Варягу]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до [ріки] Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро Велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке»* [4, с. 3]. Тим самим автор знайомить читача з майбутнім шляхом першого учня Христового Андрія. Місіонерська мандрівка Апостола Андрія мала на меті досягнути із проповіддю Євангелії самого «краю землі». Саме тому реконструкція того шляху буде наступною: із м. Сінопа учень Христов Руським морем (тобто Чорним морем) дістався м. Корсуня (Херсонесу). Довідавшись, що од Корсуня близько гирло Дніпрове, *«І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру в гору, і за приреченням Божим прийшов і став під горами на березі.*

А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божя, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог. І зайшов він гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І поклонившись Богу, де опісля став Київ, і рушив він по Дніпру в гору. І прибув він до словен, де ото нині Новгород, і побачивши людей, тут сущих, – який їхній обичай, і як вони миються і хвоцуться, – здивувався їм» [4, с. 3].

За цим давнім переказом, власне, місіонерська мандрівка з євангельською проповіддю після Новгороду продовжувалася через волок у озеро Ільмень, далі через Волхов та озера Нево до моря Варязького. Слід зазначити, що ще за часи Сергія та Германа Валаамських на Валаамських островах показували кам'яний хрест, встановлений Апостолом Андрієм Первозваним [18, с. 478, 479].

Таким чином, преподобний Нестор Літописець в найдавнішому свідочстві наглядно ілюструє, що євангельська проповідь Апостола Андрія саме сягнула «краю землі». Тим самим, його апостольська діяльність мала на меті буквально виконання заповіді його Божественного Учителя – Ісуса Христа: *«Дана Мені всяка влада на небі й на землі. Тож ідіть і навчіть*

всі народи, хрестячи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все те, що Я вам заповів» (Мт. 28:18–20). Тому є очевидним і той факт, що євангельська проповідь Апостола Андрія в його суворій північній мандрівці була звернена не до якогось окремого племені, а власне «до всіх народів», яким її було проголошено всюди впродовж всього її шляху. Водночас, внаслідок його апостольської діяльності, можна припустити появу зразок декількох осередків – своєрідних ареалів Давньої Християнської Церкви в історичних землях Древньої Русі. Серед таких осередків християнства могли бути християнські громади на історичних місцях майбутніх Києва та Новгород, а також на Ладозі та на Валаамських островах. Проте, це є тільки версією, припущенням за відсутністю безпосередніх джерел.

Проте, прихильником і захисником місії Апостола Андрія саме дніпровським шляхом виступав найвидатніший церковний історик митр. Макарій (Булгаков) у своїй багатотомній праці «История Русской Церкви».

З цього приводу митр. Макарій (Булгаков) задавався питанням: «Кому ж міг проповідувати Первозваний учень Христовий у внутрішніх теренах Русі, починаючи від гирла дніпрового до Києва, Новгород і Балтійського моря»? Та посилаючись на достовірні свідчення Плінія і Тацита – сучасників Апостола Андрія, приходять до висновку, що тут, впродовж всього шляху цього благовісника, мешкали якісь інші народи, а саме предки слов'ян – венеди. В свою чергу венеди, за свідченням Плінія, мешкали всередині, з одного боку – поміж сарматами, а з іншого – поміж скирами та гиррами. Проте сармати мешкали тоді на сході, по річці Дону до Азовського моря, й на півдні, по Чорному морю, в межах півдня нинішньої України, а житла скирів і гир рів знаходилися в межах Балтійського помор'я. Тому без сумніву, на думку митр. Макарія, Андрій проповідував впродовж своєї місіонерської мандрівки предкам сучасних слов'янських народів [10, с. 101].

Отже, незважаючи на складні історичні умови, військово-політичну міць тодішнього язичницького світу, попри все, християнське життя все ж таки існувало на теренах нинішньої України. Так у життеписі апостольського мужа священномученика Климента Римського (91–100) йдеться про те, що він відбував своє заслання у м. Херсонесі в Таврії (нині анексований Крим). В свою чергу, митр. Макарій (Булгаков) доводить, що Климента було заслано імператором Траяном (98–117) до Херсонесу в 94 р. після Р. Х., тобто, це роки через тринадцять після місіонерської мандрівки Апостола Андрія Першозванного. Саме тут, у Херсонесі Папа Римський Климент I знайшов у каменоломнях поблизу Інкерману більше двох тисяч християн. Перебування у засланні Климента супроводжувалося апостольською проповіддю і наверненням до християнства цілих натовпів із поган, які по

декілька сотен людей в день щоденно приймали від нього хрещення. Далі, посилаючись на Метафраста, митр. Макарій писав про те, що Клименту вдалося за рік викоренити поганство на всьому Таврійському півострові та заснувати 75 церков. Тому в ті часи населення Таврії зазнавало потужного духовного впливу первісних християнських громад. Ця місіонерська діяльність Климента спонукала римську владу вже через рік почати гоніння на християн, внаслідок чого в 100-му році від Р. Х. постраждав як священномученик і сам Климент Римський. Але Климентові праці не залишилися безплідними. Так відомо, що цей апостольський муж залишив значний слід у давньохристиянській писемності. Відоме «Перше послання Св. Климента до Коринтян», до цього ж Клименту приписують і «Друге послання Св. Климента до Коринтян», а також два «Окружних послання про цноту» (“*De virginitate*”). Авторству Св. Климента Римського приписують також твір «Кліментини». Про значущість у Древній Церкві даних творів свідчить і той факт, що вищезгадані «Послання Св. Климента до Коринтян», згідно з 85-м правилом Святих Апостолів, входили до первісного новозавітного канону Священного Письма (Кн. Правил: 85 прав. Св. Ап.) за часів I Вселенського Собору у м. Нікеї (325) [10, с.110; 19, с. 67-82].

Проте після мученицької смерті Климента аж до часів імп. Костянтина Великого (306-337) паростки первісного християнства в Таврії були сильно придушені язичництвом. З цієї причини диптих херсонеських єпископів починається лише з єп. Капітона, про подвиг якого було вже було проголошено на тому ж I Вселенському Соборі у Нікеї. Серед єпископів херсонеських двоє брали участь у Вселенських Соборах: Єферій II був присутнім на II Вселенському Соборі в Константинополі (381), також єпископ Стефан засідав на V Вселенському Соборі в Константинополі (553). Слід також зазначити, що при 13-му єпископі Херсонесу – Георгії II, який керував Церквою під час місіонерської мандрівки до слов'янських земель Св. рівноапостольних Кирила і Мефодія, було здобуто мощі Св. Климента Римського у Херсонесі [10, с.110, 112, 113].

На початку Великого переселення народів і просування готів під тиском гунів зі Сходу до земель Римської імперії заснувалася Готська єпархія. Християнство, яке було розповсюджене серед готів кападокійськими християнами, мирно розвивалося серед них. Під час I Вселенського Собору Готська Церква вже була настільки чисельною, що вже мала свого представника у Нікеї в особі єп. Феофіла. Відомо, що єпископ готів Феофіл був також присутнім на I Вселенському Соборі у Нікеї і підписав Нікейський Символ віри, його підпис є в соборних актах. Майже водночас почалася провітницька діяльність Вульфїли (Ульфіли). Власне, його ім'я Вульфїла з готської мови перекладається як «вовчєня». Будучи готом по

батькові, Вульфїла по матерї походив з фрігійців. За свідченням другого аріянина, церковного історика Філострогія – предки Вульфїли були християнами родом з Кападокії поблизу м. Парнаса, які були поневолені готами. Своє дитинство він провів у межах Римської імперії, здобув грецьку освіту. Будучи посвяченим у звання церковного читця, він потім проводив свою діяльність на батьківщині. Одного разу він з посольством був відправленим до Константинополя і прожив у столиці декілька років в період посиленої боротьби між православ'ям і аріанством. В цей час він зблизився з єп. Євсевієм Нікомидійським, стовпом аріанства. В 340 р. у віці 30-ти років Вульфїла прийняв від Євсевія сан єпископа. В богословському відношенні Вульфїла йшов в курсі компромісного з аріанством грецького богослов'я. Вульфїла підтримував бік поміркованих аріан. Знову повернувшись на батьківщину, єп. Вульфїла за 7 років своєї єпископської діяльності прославився перекладом Св. Письма на готську мову. Західне церковне передання приписує йому створення алфавіту «Глаголиці» для слов'ян. За висловом Стефана Нила, діяльність Вульфїли стала «одним із пам'ятників сильної і рішучої християнської експансії» [5, с. 50, 51; 6, с. 69; 11, с. 230-232; 20].

Слід зазначити той факт, що за часів римського імператора Валента (364-378), який притримувався аріанства, направлені до готів проповідники аріанства остаточно затвердили це сповідання у готів. З того часу аріанство стало їх національним віросповіданням і ідеєю. Саме цим пояснюється їх активність у цей час не тільки на нижньому Дунаї, але й по всьому кордону Придністров'я разом із варварами, які приходили з півночі, і яких готи наvertsали силоміць у своє особливе християнство, що не «зливається» з ромеями. Вже у 370–372 рр. почалися гоніння християн і в Подільській частині Скифії. Близько 372 р. сюди прибув із військом візантійський полководець Юній Соран для захисту подільських християн від впливу аріанської ересі. Водночас Юній виконав бажання свого дядька Св. Василя Великого (329-379), переславши йому мошці багатьох подільських готських мучеників і мошці священномученика Сави. В свою чергу готи при імператорі Феодосії I Великому (383-395) масово йшли на військову службу для захисту кордонів імперії. За це імператори змушені були дарувати готам-аріанам виключні привілеї – мати свої храми. Проте остготи притримувалися православного сповідання. Також з готською Православною Церквою у Криму в кін. IV і на початку V ст. підтримував зв'язки святий Іоанн Златоуст, архієп. Константинопольський (347-407). Він поставив над остготами єпископа Унілу [11, с. 232; 16, с. 28, 29].

Згодом пізніше, при імператорі Юстиніані Великому (527-565), кримські готи були відомі світу як мирне населення, яке займалося в горах виноробством і хліборобством серед оточення кочових гунських орд. З цього приводу

історик Прокопій не міг зрозуміти, чому таврійські готи були православними та зовсім нічого не чули про аріанство. Фактичною причиною переселення та переселення готів та ін. народів послужила того часу навала гунів в своєму русі з Азії до Європи та зі Сходу на Захід [11, с. 232, 233].

Що ж стосується земель Подолії, то частина давнього подністровського Поділля, населених гетами і терагетами (тиверцями та уличами), входила до складу Скифо-томітанської єпархії з єпископською кафедрою у м. Томі. Свій початок ця древня єпархія брала також ще від часів місіонерської проповіді Апостола Андрія Первозваного [10, с. 105, 106]. Зі свого боку, ромеї розрізняли дві Скифії у Європі: Велику – від Танаїсу (Дону) до Істра (Дуная) – та Малу, що складала внутрішню провінцію імперії у північно-східній Мізії, між низинами Дону і Чорним морем, з головним містом Томі (Тоμοι), яке сьогодні ототожнюється з сучасним болгарським містечком Мангалією. Акти мученицькі свідчать про розповсюдження тут християнства вже в перших віках. Перша ж згадка про скифського єпископа відома з часів імп. Діоклетіана (284-305). Водночас, цілий ряд скифських або томітанських єпископів відомий до більш пізніх часів, тому як кафедра у Томі числиться в каталозі єпископій, відмічених ще ім'ям імп. Лева (поч. X ст., за Карташевим, цей каталог являє собою редакцію XII ст.). Стосовно етнічного складу мешканців томітанської провінції, то Карташев відносить їх до племен фракійських, а з VI ст. – слов'янських, предків нинішніх болгар. Саме до цієї області відноситься більшість древніх свідоцтв святих отців давності про християнство в скифів. На думку Карташева, ця обставина квапливо тлумачилася старим поколінням церковних істориків у відношенні до руських слов'ян [8, с. 51, 52]. Водночас відомо, що святитель Іоанн Златоуст вже знав про християнську церкву у скифів і посилав до Скифії пастирів і вчителів. Сучасник Златоуста скифський єпископ Феотим часто бував на протилежному березі Дунаю зі своїми архіпастирськими обов'язками. Тому він міг сповіщати архієпископа Константинопольського про стан церковних справ у Скифії. Незважаючи на навали варварів за часів імп. Юстиніана Великого (529), що вривалися на римські терени з-за Дунаю, нищення ними міст Скифії і її церков, все ж таки скифська єпархія не зникла, тому як пригадується вона навіть до кін. IX ст. в статуті імп. Лева Премудрого (886-911) про митрополії, які знаходилися в юрисдикції Константинопольського патріархату. Самі ж міста Малої Скифії, незважаючи на розорення, також існували ще в IX ст., за свідомством Гієрокла і Костянтина Багрянородного [10, с. 105, 106].

Також головною перевагою Скифських ієрархів до часів Халкідонського Собору (IV Вселенського у м. Халкідон 451 р.) полягало у тому, що вони були незалежними в управлінні своєї єпархії, тобто, мали ознаки автокефалії. Проте, вищезгаданий Халкідонський Собор своїм 28-м пра-

вилом підпорядкував Константинопольському патріархату разом із іншими єпархіями, що знаходилися в межах варварських, і Скифську єпархію (Кн. Правил; 28 прав. Халк. Соб.). Хоча і раніше, ще за часів возведення м. Візантія на ступінь столиці Римської імперії (330), скифські єпископи, подібно до багатьох інших ієрархів східних провінцій, добровільно визнавали над собою владу Константинопольського архієпископа з одної тільки поваги до місця його кафедри, як Нового Риму та зверталися до нього у найважливіших випадках [10, с. 107].

Звідси стає зрозумілим, чому Іоанн Златоуст міг брати живу участь у церковному житті скифської церкви та посилати за Дунай своїх церковних вчителів і пастирів. За свідцтвом Феодоріта, Іоанн «коли взнав, що деякі кочівники-скифи, які мали свої намети поблизу Дунаю, прагнуть спасіння, знайшов людей, що ревнували за апостольським трудами, та направив їх до них». Той ж Феодорит у своєму похвальному слові Златоусту промовив наступне: «Маєш ти й іншу схожість з апостолами: ти перший встановив жертвовники в скифів, що живуть в підводах». В свою чергу, Златоуст в коментарях до Євангелії від Матвія писав наступне: «і скифи, і савромати ...перекладаючи Святе Письмо кожен своєю мовою, філософствують про ці словеса» [8, с. 52; 15, с. 25]. З іншого боку, безсумнівно є і той факт, що титул самовласного ієрарха Скифські єпископи утримували за собою навіть після Халкідонського Собору. За свідченням Созомена, ця особливість Древньої Скифії була давнім звичаєм, згідно з яким церквами всієї провінції керував один єпископ. Дуже важливим в цьому відношенні є свідчення першої пол. V ст. автора «Церковної історії» Феодорита Кирського, де він розповідає про діяльність єпископа м. Томі – Бретаніона, який, за словами автора, «правив містами усієї Скифії». Водночас, можна припустити, що ця Скифська єпархія могла бути частково слов'янською ще в ті далекі часи [10, с. 107; 15, с. 25].

На жаль, під час Великого переселення народів зникли в військових огнищах тих кривавих часів. Тому до початку становлення ранньослов'янських держав ці, колись досить потужні осередки християнства у Великій Скифії, зникли майже зовсім. Вони зникли, за словами Карташева, «...наприкінці IV та на поч. V ст., коли їх територія надовго зробилася проїзною дорогою для диких східних народів, які стихійно тягнулися на захід: гунів, аварів, болгар, маляр» [8, с. 53].

Але попри все, не можна заперечувати й того факту, що нові народи, які в результаті складного та кривавого історичного процесу прибули до Європи, маючи намір заселити спустошені ними землі, назавжди цікавилися християнством і бачили у ньому стійку та міцну релігійно-ідеологічну цивілізаційну матрицю. В особливостях менталітету східних воїнів-кочівників різних історичних часів є одна загальна основна риса – здатність

спостерігати та вивчати звичаї своїх західних противників ще задовго до ведення з ними бойових дій. Саме тому східні кочові племена добре знали, що цивілізаційною основою, яка об'єднує європейські народи середньовіччя в релігійному, політичному та культурному відношенні є саме християнство. Тому маючи намір заснувати свої нові держави у Європі, вони добре усвідомлювали, що їм врешті решт належить прилучитися до європейських духовних і культурних цінностей, ставши частиною зараз ворожої їм ромейської ікумени. Цим пояснюються історичні свідчення Євсевія Ієронима (420) про те, що «гуни вивчають Псалтир» [15, с. 25].

Попри великі руйнування і спустошення гунів, стійкий і неперервний рух християнства йшов у землі майбутньої Русі через Таврійський (Кримський) півострів. Разом із Херсонеською єпархією, що була заснована у IV ст., поруч з нею у VIII ст. виникають наступні церковні єпархії: Сурожська і Фульська, а також Боспорська, яку утримували остготи [8, с. 53, 54].

Таким чином, на теренах сучасної України в період апостольський проходила євангельська місія одного з дванадцяти апостолів Андрія Першозванного. Ця місіонерська подорож мала на меті проповідь християнства народам Скифії «аж до краю землі». З перших віків християнства це святе передання ретельно зберігалось учнями вже апостолів – апостольськими мужами, які в свою чергу цей переказ засвідчили Св. Іполіту та вчителю Церкви Орігену. Це ж передання свідчить у власній «Церковній історії» відомий Євсевій Памфіл [3, с. 78]. Виходячи з того, що як в православній, так і в католицькій Церкві Священне Передання – є другим джерелом Божественного Одкровення поряд зі Святим Письмом, то з цього приводу доречним буде згадати слова ще одного славетного Апостола язичників Павла **«Отже, браття, стійте й тримайтеся передань, яких ви навчилися чи то словом, чи нашим посланням»** (2 Сол. 2:15).

Так, впродовж двох тисячоліть, Вселенська Церква свято трималась не тільки Св. Письма, але й Св. Передання давніх апостольських часів. Тому для всього православного світу є важливим і надалі збереження Св. Передання вже наших часів. Саме в такому ключі розумів його і перший руський літописець – прп. Нестор. Більш того, він подав нам у своєму творі «Повісті минулих літ» правдиву реконструкцію цього водного шляху Андрія Першозванного, що проходив артерією Дніпра «З варяг у греки». В свій час, християни, що населяли пройдений Великим Апостолом шлях, свято зберігали місця встановлення ним пам'ятних хрестів. З них ми знаємо лише про два таких місця. Це в Києві на Подолі та на Валаамських о-вах, де постійно християнами зберігалася традиція шанування цих пам'ятних і святих місць. Що стосується критичної оцінки А.В. Карташева та Є.Є. Голубинського, то їхні погляди є своєрідним «теологуменом», тобто, власною богословською думкою, що мотивована сильним впливом

протестантизму. Водночас заперечення місії Апостола Андрія Першованого Д. Поспеловським в душі Карташева та Голубинського обумовлена загальним протестантським нахилом ББІ ім. Андрія Першованого у м. Москві. Звідси виникає доцільність самої назви даного навчального закладу, якщо заперечуються самі фундаментальні основи євангельського шанування Св. Передання і зокрема самої місії Апостола Андрія до земель майбутньої Русі.

Водночас такий власний теологумен вищевказаних авторів не підтримує митр. Макарій (Булгаков). Слід зазначити, що для нього шанування і вивчення наслідків місіонерського шляху Великого Апостола Скифії було першочерговим і тому, що в свій час цей святий був пов'язаний саме з Києвом і Поділлям, тому як з 1837 по 1842 рр. в миру Михайло Булгаков навчався у КДА, де потім прийняв чернецтво, згодом став ієромонахом-викладчем тієї ж академії. Згодом, архім. Макарія було рукопокладено у вікарного єпископа Вінницького, Кам'янець-Подільської єпархії, настоятелем Шаргородського Св.-Миколаївського монастира з 1850 по 1857 рр.

Тому для нас сьогодні, коли Україна стала Незалежною Державою, є важливим і той факт, що у апостольські часи, в період христологічних спорів 325-381 рр. подільське Придністров'я відіграло важливу роль в епоху Вселенських Соборів. Тому християнська Церква Поділля у складі Скифо-томітанської єпархії, кордони якої, мабуть, і співпадали з Трояновими валами на півдні Поділля, в особі кращих своїх ієрархів безпосередньо брала участь в затвердженні церковної догматики. Вона постала форпостом православного віровчення в період христологічних спорів IV-VII ст., будучи славною духовною зіркою – передвісником Володимирового Хрещення (988), першою зорею Української Православної Церкви, що несе християнське вчення та спасіння своєму народові вже 1030 років!!!

Джерела та література:

1. Біблія / укр. мовою. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні 988–1988. – К.: Вид. Місійного товариства «Нове життя України», “Cempus Crusade for Christ International”, 1992.
2. Книга правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и Поместных, и Святых Отец. – М.: Синод. тип., 1893.
3. Евсевий Памфил. Церковная история. – Кн. III. – М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1993.
4. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.
5. Головащенко С. Історія християнства: Навч. посібник. Курс лекцій; Лекція 3. Християнство епохи Вселенських Соборів. Поширення християнства та «Велике переселення народів». – К.: “Либідь”, 1999.

6. Карташов А.В. Вселенские Соборы; Наследники Константина. – Клин: АТЛАС-ПРЕСС «Христианская жизнь», 2004.
7. Карташов А.В. Очерки по истории Русской Православной Церкви: Эпоха государственная. Был ли апостол Андрей Первозванный на Руси? – Т. 1. – Минск: Беларусский экзархат, 2007.
8. Там само. Начатки христианства на территории будущей России. – Т. 1. – Минск: Беларусский экзархат, 2007.
9. Митр. Макарий (Булгаков). История Русской Церкви; Гл. 1. Проповедь Святого Апостола Андрея в странах наших. 1. II. Каким народам проповедовал святой Апостол Андрей в странах наших. – Кн. I. – М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994.
10. Там само. Гл. II. Церковь Христова в Древней Скифии, или нынешнем Новороссийском крае. – Кн. I. – М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994.
11. Поснов М.Э. История Христианской Церкви; Ч. II. Период Вселенских Соборов Гл. I. Распространение христианства. Великое переселение народов. – Брюссель: Изд. «Жизнь с Богом», 1964.
12. Там само. Ч. II. Период Вселенских Соборов Гл. I. Распространение христианства. Великое переселение народов. Христианская миссия среди славянских народов. – Брюссель: Изд. «Жизнь с Богом», 1964.
13. Пospelовский Д. Православная Церковь Руси, России и СССР: Учебное пособие; Гл. 2. Крещение Руси и связанные с этим вопросы. – М.: ББИ Св. Ап. Андрея, 1996.
14. Сваричевский А.В. Утверждение христианства на Подолии I–II вв. (Исторические очерки. Попытка анализа); Период Первый: Апостольский век. Апостольская проповедь на Подолии. Путешествовал ли святой апостол Андрей в наших землях? – Винница: Библиотека Винницкого церковно-исторического общества, 2009.
15. Там само. Период третий: Византийская эпоха на Подолии. Скифы, готы, сарматы... – Винница: Библиотека Винницкого церковно-исторического общества, 2009.
16. Там само. Период третий: Византийская эпоха на Подолии. Арианство на Подолии. – Винница: Библиотека Винницкого церковно-исторического общества, 2009.
17. Там само. Период третий: Византийская эпоха на Подолии. Великое переселение народов. – Винница: Библиотека Винницкого церковно-исторического общества, 2009.
18. Слободской, прот. С. Закон Божий. Ч. 3. Священная история Ветхого и Нового Завета. Новый Завет. Крещение Руси. – N.Y. Jordanville, НТМ, тип. прп. Иова Почаевского, 1987.
19. Сидоров А.И. Курс патрологии. Возникновение церковной письменности. Раздел первый. Мужья апостольские. Гл. II. Св. Климент Римский. – К., 2000.
20. Древо. Православный сайт. Ульфила Готский. – <https://drevo-info.ru/articles/3533.html>

70-І РОКИ ХХ СТ. В ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ

У статті на прикладі одного з мікрорегіонів Поділля досліджується діяльність педагогічної громадськості із завершення переходу до загальної обов'язкової середньої освіти.

Ключові слова: *Дунаєвецький район, Дунаєвеччина, загальна обов'язкова середня освіта, районний відділ освіти, школа, учитель.*

Питання розвитку освіти на Дунаєвеччині у 70-і роки минулого століття комплексно не розглядалося. Мета цієї статті – на основі зібраних матеріалів простежити основні напрями розвитку освіти в районі, зусилля органів влади, педагогічної громадськості по реалізації рішень партійних і радянських органів, спрямованих на завершення переходу до загальної обов'язкової середньої освіти.

У 70-і роки ХХ ст. була прийнята низка документів, які унормували діяльність і визначили вектор розвитку освіти на ближчу перспективу. У вересні 1970 року Радою Міністрів СРСР був схвалений Статут середньої загальноосвітньої школи. Він зафіксував досягнення тогочасної системи освіти: перехід до загальної середньої освіти, на нові навчальні плани і програми, підвищення якості навчально-виховного процесу, характер школи як єдиної, трудової, політехнічної, визначав максимальну кількість навчальних годин на тиждень, поділ навчального року на чверті, наповнюваність класів, гранично допустимий обсяг домашніх завдань, нові оцінки за поведінку – «зразкова», «задовільна», «незадовільна». Остання означала недопущення до іспитів і здачу їх протягом трьох років. Статут заборонив звільнення учнів від уроків для виконання громадських доручень, участі в спортивних змаганнях тощо. Була підтверджена провідна роль учителя, свобода вибору форм і методів навчально – виховної роботи та його відповідальність за якість і результати роботи, розширені права і обов'язки директора, посилена його відповідальність перед державою за результати діяльності закладу[17].

Статут унормовував діяльність на Дунаєвеччині 19 середніх, 37 восьмирічних і 28 початкових шкіл, 1320 учителів, 15310 учнів денних і 1200 учнів шкіл працюючої молоді району, які 1 вересня 1970 року розпочали новий навчальний рік. Колективи шкіл поповнили 16 випускників педагогічних інститутів та 18 педучилищ. Педагогічна громадськість району подбала про створення умов для успішного навчання учнів та роботи педагогів. У нові приміщення ввійшли учні Нестеровецької і Смотриць-

кої середніх, Блищанівської та Воробіївської восьмирічних шкіл, класи і кабінети поповнилися партами, унаочненням, навчальним приладдям, а бібліотеки літературою на суму 30 тис. крб. Майже половина учнівського контингенту була охоплена гарячим харчуванням, школярів обслуговували 46 їдалень та 53 буфети. Діяло 16 шкіл продовженого дня, 150 групами продовженого дня охоплено 5425 учнів. Для потреб учнів з навколишніх сіл – 14 інтернатів на 410 місць [6].

На початку 70-х вступили в дію нові навчальні плани, програми, підручники, які враховували скорочення терміну навчання в початкових класах до 3 років, перехід на предметне викладання з 4 класу, поглиблення знань у факультативах, класах і школах з поглибленим вивченням окремих предметів. В області проходили апробацію різні педагогічні ідеї та інновації – «Дослідницька робота учнів в учнівських виробничих бригадах», «Організація продуктивної праці учнів у шкільних майстернях», «Психолого-педагогічні умови політехнізації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі» та ін.[3, с.15]. Зокрема на базі Дунаєвського району за рішенням колегії Міністерства народної освіти Української РСР проводився експеримент з переходу дітей на навчання з шестирічного віку, переведення початкової школи на трирічний термін навчання, переходу 2 і 4 класів на нові навчальні програми, керівництво який здійснював НДІ педагогіки і психології АПН. Велику організаційно-методичну роботу проводив відділ освіти на чолі з талановитим організатором освіти в мікрореєні Петром Григоровичем Перепелюком, науково-методичний супровід здійснював Хмельницький інститут удосконалення учителів, який з 1964 року впродовж чверть століття очолювала Віра Михайлівна Лазорко.

У травні 1970 року на базі Смотрицької СШ за участі працівників обласного відділу народної освіти та інституту удосконалення учителів відбувся семінар завідуючих райВНО та райметодкабінетів. Заступник завідуючого облВНО О.О. Савчук та завідуючі кабінетами ІУВ В.У. Серветник і А.О. Квасюк доповіли про особливості та хід впровадження нової програми і підручників для 4 класу; про зміст нових програм і підручників з української та російської мов і читання для 2 класів – викладачі Хмельницького педучилища Н.К. Трифоненко та О.І. Сергієва; про зміст курсу природознавства – Л.П. Пилипчук. Учасники семінару відвідали уроки в Дунаєвських №1, №2, Станційнодунаєвській середніх та Іванковецькій, Міцівецькій і Чаньківській восьмирічних школах.

Основне навантаження в ході трирічного експерименту лягло на вчителя – до роботи з перевірки експериментальних програм і підручників задіяно 90 учителів початкових класів району. А.Т. Яковенко – Уляницька, учителька Кам'янець-Подільської ЗОШ І-ІІІ ст. №5, у спогадах про батька Тадеуша Станіславовича Уляницького, завідуючого Михайлівською по-

чатковою школою і свого першого учителя, занахає: *«У 1969-1970 н.р. початкові класи шкіл перейшли на навчання за новими програмами і підручниками. Саме в ці роки я навчалася в початкових класах. Батько ночами сидів над новими підручниками, писав плани, щось занотовував. Кожен його урок був не схожий на попередній, формував в учнів уміння самостійно працювати, аналізувати, міркувати»*. Успішно проводили експериментальну роботу й інші учителі, зокрема – І.І. Федорова, З.П. Атаманюк, П.Я. Буртман, Т.А. Галагудза.

Разом з тим головним завданням освітян залишалося завершення переходу до загальної середньої освіти. За повоєнний час у цьому напрямку було зроблено чимало: якщо 1939 року в Україні питома вага осіб з середньою (повною і неповною) та вищою освітою складала 24,2 відсотка серед міського та 6,3 серед сільського населення, то 1970 року ці показники зросли до 75 і 50 відсотків відповідно [6]. Однак до повного вирішення проблеми було ще далеко. На січневій нараді учителів 1971 року завідувачий відділом освіти П.Г. Перепелюк констатував, що навчанням у школах охоплені всі діти шкільного віку, дев'ятьми класами – 84,7 відсотка випускників восьмих класів. Однак закріпити їх у школі подекуди було не просто. Тільки у Великопобіянській СШ відсів склав 19 учнів, мав він місце й в інших школах. Поза школою залишалося чимало працюючої молоді.

Відповідальне завдання охоплення її навчанням лягало на педколективи вечірніх та заочної шкіл, їх філіали. У відповідь на вимогу XXIV з'їзду КППРС завершити перехід до загальної середньої освіти протягом 1971-1975 рр. ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ і Міністерство народної освіти СРСР спільною постановою оголосили Всесоюзний огляд масового руху працюючої молоді під девізом «Кожному молодому трудівникові – середню освіту». Роботу Дунаєвецької середньої школи працюючої молоді та її філіалів, як і профспілкових організацій шкіл, аналізували на пленумі райкому профспілки працівників освіти. Питання участі в огляді розглядали профспілкові, комсомольські, а подекуди й партійні організації. Адже значна кількість молоді, зокрема у Смотричі, Тинній, Сокільці, Іванківцях, Чечельнику, Лисці та інших селах, була поза школою. У Малій Кужелівці не мали середньої освіти 7 комуністів, 8 комсомольців, багато депутатів сільради. На деяких підприємствах і в колгоспах створювалися комісії сприяння навчанню працюючої молоді, здобуття середньої освіти та успішність включали до умов змагання. І спільними зусиллями вдалося чимало зробити. Завдяки підтримці партійної організації та правління колгоспу «Зоря» в с. Тернава залучили до навчання 37 молодих колгоспників, у Великому Жванчику – 64, у маківському колгоспі «Україна» – 117, у Воробіївці – 80, у Нестерівцях – 45, Гірчичній – 47, у Чанькові – 34 [35].

ЦК КПРС і союзний уряд дали новий імпульс вирішенню проблеми, прийнявши постанови «Про завершення переходу до загальної середньої освіти і подальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972) та «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи сільської загально-освітньої школи» (1973). Ними передбачалося будівництво нових шкіл, посилення підготовки педагогічних кадрів, закріплення чоловіків – педагогів у школах за рахунок відстрочки від військової служби, підвищення фахового рівня учителів через систему атестації, покращення роботи вечірніх і заочних шкіл та ін.

На виконання постанови про сільську школу було заплановано протягом 1974-1980 рр. побудувати в районі 20 шкіл, 7 шкільних інтернатів, 9 спортивних залів, 44 квартири для вчителів. Розпочалося створення навчальних кабінетів. На нову кабінетну систему навчання першими перейшли Маківська, Дунаєвецька №4 середні і Томашівська восьмирічна школи. Найбільш повною була навчально – матеріальна база Маківської СШ: 12 навчальних кабінетів, 2 майстерні, актовий і спортивний зали, музей, бібліотека, їдальня. На базі Дунаєвецької СШ №4 у лютому 1972 року відбувся семінар директорів з питань оптимального використання кабінетної системи. Були здані типові приміщення Дунаєвецької №1, Балинської середніх та Голозубинецької і Великокужелівської восьмирічних шкіл. У Макові неподалік школи учителям виділили землю і за підтримки колгоспу, цукрового заводу вони побудували кілька індивідуальних будинків, а вулиця отримала назву «Учительська». У січні 1974 року заступник голови облвиконкому Г.П. Галай вручила району перехідний червоний прапор облвиконкому і облпрофради за успішне вирішення питань зміцнення матеріальної бази освіти. Тільки за роки 9-ї п'ятирічки (1971-1975) в районі було введено в дію 12 шкіл [26]. Комплекс заходів дав можливість охопити різними формами навчання 98,1 % восьмикласників. І все ж 1230 молодих людей в районі віком до 29 років ще не мали середньої освіти.

Виконання цього комплексу завдань було покладено на педагогів, що пройшли сувору школу війни і післявоєнної відбудови освіти. Однак у сферу освітньої діяльності вливалася і повоєнне покоління. Завідуючий обласним відділом народної освіти фронтовик Степан Дмитрович Бабишен передав естафету В.М. Шайнозі (1920-2016), фахівцю з історичною освітою, здобутою в Одеському університеті, управлінцю з досвідом шкільної, комсомольської і партійної роботи. Великої уваги надавав Віталій Мусійович добору, розстановці і вихованню кадрів. Поруч з ним працювали такі відомі організатори освіти в області, як Петро Миколайович Остафійчук, Олена Оксентіївна Савчук, Михайло Павлович Мельник, Галина Іванівна Степанець, Микола Никанорович Магера, Василь Станіславович Візовський, відділи освіти очолювали в Новій Ушиці – І.С. Кор-

донський, у Красилові – Г.М. Суховірський, у Кам'янці-Подільському – М.М. Продеус та ін.[22;29].

Зміцнів педколектив Дунаєвського району, у ньому гармонійно поєднувався досвід старших і свіжі знання випускників педагогічних інститутів та училищ. До початку 1971-1972 навчального року орденом Леніна був нагороджений директор Миньковецької СШ Михайло Семенович Скобелев, орденом Трудового Червоного Прапора – учителька російської мови та літератури Смотрицької СШ Надія Григорівна Атаманюк, орденом «Знак Пошани» – директор Дунаєвської СШ №1 Арон Львович Дзекцерман, медалями «За трудову відзнаку» – учителька початкових класів Надія Михайлівна Толюк, «За трудову доблесть» – учителька математики Станційнодунаєвської СШ Ніна Павлівна Олійник, знаками «Відмінник народної освіти Української РСР» – завідувачий районним методичним кабінетом Станіслав Іванович Ніжанківський, учителі початкових класів О.Й. Сугак, Є.І. Наконечна та ін.[33].

Відділ освіти, райметодкабінет дбали про підвищення освітнього й фахового рівня учителів. 1 січня 1971 року в співпраці з Кам'янець-Подільським педінститутом у Дунаївцях були відкриті самооплатні курси підготовки молоді до вступу в інститут. 21 слухача навчали дунаївчани І.І. Орлов, він же й керівник курсів, С.І. Ніжанківський, Л.П. Дерикоз, М.Г. Левіна, І.М. Міндра, О.К. Шкапоїд. Гроші йшли на рахунок педінституту, з них оплачувалася праця педагогів [1,с.79-89].

Співпраця з науковцями педінституту у підвищенні теоретичного рівня вчителів набирала ознак традиції. Прикладом може бути засідання кафедри історії, проведене в травні 1973 року в Дунаївцях за участі учителів історії. З актуальної проблематики тоді виступили завідувачий кафедрою кандидат історичних наук, доцент І.С. Винокур, декан історичного факультету, доцент А.О.Копилов, доцент М.Ф. Довгань, професор П.Ф. Лаптін, старший викладач Л.В. Баженов. Науковці відповіли на питання, які турбували учителів [15].

Важливим стимулом підвищення фахового рівня стала атестація, запроваджена у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР «Про атестацію вчителів загальноосвітніх шкіл» від 16 квітня 1974 року. 1975 року в районі була створена робоча група, складений план атестації, графік проведення, визначено інші заходи. Вже в I кварталі 1976 року були атестовані педагоги, котрі мали відповідну освіту і пройшли курсову перепідготовку. За підсумками першого року атестації 41 учитель був відзначений: Г.Ф. Алтунін став «Старшим вчителем», Н.С. Когут нагороджена медаллю А.С. Макаренка, знаком «Відмінник народної освіти» – А.П. Белінська Т.М. Боднар, Г.М. Боровик, С.М. Гудзовський, Н.М. Заболотна, Т.А. Коваль, Г.Я. Ковальчук, М.П. Лазарук, Н.Й. Мельник,

М.І. Пекарська, Г.Д. Саніцька [16]. Згодом орденом Трудового Червоного Прапора була відзначена вчителька Балинської СШ О.Ф. Желюк, директор школи Т.І. Будзінський – орденом «Знак Пошани». Під кінець 70-х у районі працювало 2 заслужених учителі, 8 осіб, відзначених медаллю А.С. Макаренка, понад 100 відмінників народної освіти [23].

У 70-х почалася зміна покоління: ті, хто відбудовував і розвивав повсюдну освіту, передавали естафету своїм вихованцям. Відзначивши 50-ліття педагогічної праці, кавалер ордена Леніна, медалі А.С. Макаренка, «Заслужений учитель шкіл Української РСР» директор Шатавської восьмирічної школи Фаїна Йосипівна Березіна 1972 року передала керівництво школою своєму синові відомому в районі учителю математики Віктору Борисовичу Березіну. На заслужений відпочинок пішли директори О.О. Безушко, В.Т. Криворука та багато інших педагогів.

І для нового покоління педагогічних кадрів актуальним залишалося питання трудового навчання й виховання школярів, підготовки їх до праці. Провідною формою трудового гарту школярів були учнівські виробничі бригади. 1970 року в районі діяло 15 учнівських виробничих бригад у складі 82 ланок, вони об'єднували 1454 учнів 9-10 класів і 1345 – 7-8 кл. й обробляли 362 га землі, у тому числі 25 га цукрових буряків, пропололи 120 га кукурудзи, доглядали 55 га садів, зібрали по 27 цнт зерна з кожного гектара, по 30 цнт кукурудзи, 300 цнт цукрових буряків, перевіяли на токах тисячі тонн зерна[25].

Правління колгоспів стимулювали працю школярів, допомагали школам створювати умови для підготовки водіїв, трактористів, тваринників, сприяли випускникам у здобутті сільськогосподарських спеціальностей. 1972 року правління маківського колгоспу «Україна» нагородило бригадира і багатьох членів учнівської виробничої бригади грамотами та абонементом на перегляд кінофільмів, а школі подарувало телевізор.

Кращою і в 70-і залишалася учнівська виробнича бригада «Чайка» Рахнівської СШ. 1978 року, наприклад, 56 учнів під керівництвом бригадира Нелі Гарболінської і куратора учителя В.М. Доротюка доглядали 10 га цукрових буряків, 10 га картоплі і 40 га пшеничного лану, взяли зобов'язання зібрати по 500 цнт солодких коренів з гектара. А для цього провели проривку, залишивши по 95-96 тис. рослин на гектарі, дві перевірки, підживлення. Їм допомагали механізатори – вчорашні випускники школи Іван Морган і Володимир Нужда. У результаті зобов'язання були перевиконані [32].

Гарний досвід організації трудового навчання мала Великожванчицька СШ. Шефи – колектив Дунаєвського райоб'єднання «Сільгосптехніки» – допомогли обладнати кабінет, передали двигун ДТ-50 у розрізі, чимало таблиць, автомашину ГАЗ-51, трактор МТЗ, причеп. Практику школярі

проходили на полях місцевого колгоспу, доглядали за зерновими, вирощували цукрові буряки на площі 25 га. 1978 року учні Віктор Швець, Наталія Сенік і Василь Павловський посіли призові місця на обласному конкурсі «Юні орачі землі». 63 випускники отримали посвідчення трактористів, а четверо обрали для дальшого навчання Новоушицький сільськогосподарський технікум [12].

У Підлісному Мукарові успішно діяло шкільне лісництво. Воно мало свій статут, правління, яке очолював десятикласник Володимир Гаврилов, 28 га лісу. Олександр Кушнір та Олександр Бабій призначені лісниками. Їх кураторами були лісник Анатолій Мартинович Барбарук та учителька Ольга Олександрівна Войцехівська. Учні посадили 7 га лісу, заліснили 0,5 га мочарів, вирощували кукурудзу, заготовляли сіно та віники для підгодівлі тварин. У червні, коли плодилися звірі, не допускали в ліс тих, хто гуркотом моторів міг би лякати лісових мешканців. Під час рубки лісотехнік Федір Берашвілі вчив юнаків працювати з бензопилою. У такий спосіб Підлісномукарівська середня школа зорієнтувала на лісові професії багатьох своїх випускників: Олександр Дзюба став інженером, Станіслав Бендаровський – лісничим [5]. Ця традиція знайшла продовження і в наш час. Скажімо, Олександр Іванович Данілов, син згадуваної О.О. Войцехівської, очолює комунальне підприємство Дунаєвської районної ради «Лісовик», здобуває професію лісівника й онучка Ольги Олександрівни Іванка.

У середині 70-х з'явилися більш потужні засоби виробничого навчання і професійної підготовки старшокласників – міжшкільні навчально-виробничі комбінати. Їх покликала до життя постанова Ради Міністрів СРСР «Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудової освіти і професійної орієнтації учнів» (1974), поставивши завдання посилити підготовку молоді до праці, вибору або й здобуття професії. Вибір місця для МНВК залежав від наявності приміщення. У Новоушицькому районі, наприклад, його знайшли в с. Струга, у Дунаєвському – у Слобідці Рахнівській, за 12 км від райцентру. За допомогою шефів – колгоспу «Україна», Маківського цукрового, Дунаєвського ремонтно – механічного заводів, районного об'єднання «Сільгосптехніки», автопідприємства 22034, Балинського професійно-технічного училища, комбінату побутового обслуговування – обладнали навчальні кабінети, передали з Рахнівської СШ трактор Т-40, з міської середньої школи №2 – автомобіль «Москвич». У комбінаті учні Дунаєвських №1, №2, №3, Маківської та Рахнівської середніх шкіл здобували професії водіїв автомобілів, трактористів, автослюсарів, токарів, закрійниць, швачок. 1978 року МНВК очолив С.М. Богущкий, завучем був М.Л. Хоптинець, швейної справи навчали Р.В. Кучинська та В.П. Добрянська, автосправи – М.Л. Хоптинець, В.В. Чорний,

І.М. Юрчина та ін.[18]. З виходом С.М. Богущького на пенсію директором став В.Г. Паштепа, а після переводу закладу в Дунаївці – В.Ф. Городецький і найбільш тривалий час – В.Г. Наставний. Комбінат за роки діяльності дав першу професію сотням випускників шкіл.

У нерозривному зв'язку з навчанням відбувалося виховання школярів. На першому місці, звичайно, було ідейно-політичне виховання. Воно й надалі здійснювалося у жовтенятських, піонерських і шкільних комсомольських організаціях навколо імен і ювілеїв вождів, видатних діячів радянської держави, їх імена здебільшого й носили піонерські дружини. Наприклад, ім'я О. Покришкіна носила піонерська дружина Смотрицької СШ, П. Морозова – Дунаєвецької СШ №2, О. Кошового – Дунаєвецької СШ №1 і Малівецької восьмирічної школи, В. Котика – Дунаєвецької СШ №3, З. Космодем'янської – Станційнодунаєвецької СШ, ім'я космонавта П. Поповича – піонерська дружина Голозубинецької восьмирічної школи.

Наприкінці 70-х популярним був всесоюзний марш «Пионеры всей страны делу Ленина верны». Він мав 8 маршрутів, рух по яких наповнював життя дітей різними справами. Піонерська дружина ім. О. Покришкіна, очолювана радою (Інна Фіонова, Світлана Мазур, Ірина Маревич, Оксана Шевченко, Євгена Фіонова та ін.), 1979 року зібрала 12 т металобрухту, 2 т макулатури, 370 кг лікарських рослин, надавала допомогу смотрицькому колгоспові «Прогрес». Учні двох п'ятих класів листувалися з ровесниками з Болгарії, Чехословаччини, Естонії. В усіх піонерських загонах обговорювались книги Л.І. Брежнєва, відбувалися зустрічі з визволителем краю майором – фронтовиком О.О. Безушком, одним із перших смотрицьких комсомольців П. Цикрою та ін. [13].

Щороку в кожній школі проводились урочисті піонерські збори, а в райцентрі зліт з нагоди чергової роковини створення піонерської організації, яка носила ім'я В.І. Леніна. У цей день проводилася військово – патріотична гра «Зірниця». 12 травня 1979 року в ній, наприклад, взяли участь 32 школи – понад 800 юнаків і дівчат. Командував грою працівник військкомату прапорщик Віктор Григораш. Після ритуально-парадних процедур відбулося змагання команд: проходження строем з пісню, здача норм ГТО, змагання юних пожежників, медико – санітарних постів, перевірялись знання правил вуличного руху. Того разу в районній грі «Зірниця» перше місце посіла Дунаєвецька СШ №1, друге – СШ №2, третє вибороли смотричани [13].

Популярним був тимурівський рух – надання допомоги тим, хто її потребував, особливо – ветеранам війни і праці. Він сприяв передачі досвіду від покоління до покоління, вихованню в молоді поваги до старших, доброти, співчутливості. Скеровували цю роботу піонерські організації. Піонерська дружина імені Олега Кошового Дунаєвецької СШ №1, наприклад,

будувала свій план за маршрутами. Маршрут «Тимурівець» успішно реалізовували піонерські загони п'ятих класів, які здійснювали шефство над дунаєвецьким будинком престарілих: прибирали подвір'я, проводили там піонерські збори, у свята співали, декламували, ставили сценки, приносячи мешканцям будинку хвилини радощів [11].

Значного досвіду інформаційної підтримки навчально – виховного процесу набули шкільні бібліотеки. У 70-і роки своєю активністю виділялися бібліотекарі Дунаєвецької СШ №2 Л.В. Шкорбецька, Маківської СШ – Л.В. Римар, Дунаєвецької СШ №1 – Л.Т. Чаплигіна, Балинської СШ – М.П. Мединська та ін.

Ліза Тихонівна Чаплигіна не тільки розкривала фонд з допомогою традиційних виставок, тематичних полиць, картотек, а й формувала тематичні папки на допомогу учителям та учням. Працювала в тісному контакті з учителями Г.Й. Томащук, Г.О. Дуленко, С.О. Козловою, Г.К. Шевчук, організатором позакласної роботи В.К. Колендзян. Щоб задовільнити потреби кожного читача, тримала тісний зв'язок з дитячою районною бібліотекою, вивчала її фонд, проводила спільні масові заходи [30].

З великою гордістю і вдячністю керівники та учителі Балинської СШ завжди говорили про свого бібліотекара Марію Петрівну Мединську, яка в середині 70-х обслуговувала понад півтисячі читачів, щодня підбираючи і видаючи літературу 55–60 відвідувачам книгозбірні. Бібліотека мала привабливий вигляд, кожна полиця кликала оглянути виставлену літературу, полистати нові надходження, з бібліотеки читач виходив задоволений як культурою обслуговування, так і отриманою допомогою [28].

У радянські часи традиційними були зустрічі з митцями – письменниками, композиторами і виконавцями, художниками, акторами кіно. 1971 року в рамках тижня літератури і мистецтва на Хмельниччині в Дунаєвецькому районі побували композитор Олександр Білаш, письменники Ірина Вільде, Борис Олійник, Віталій Коротич, Віктор Женченко, Іван Сварник, Любов Забашта. Відбулись зустрічі митців з членами літоб'єднання «Пролісок», яке діяло при редакції районної газети «Ленінським шляхом», з учнями, учителями та жителями Смотрича, Миньківців, Лисця, Маліївців та з громадськістю райцентру у фабричному клубі [34]. Такі зустрічі носили регулярний характер і нерідко переростали в дружні стосунки між школами та митцями. Так у 70-і зав'язались земляцькі взаємини колективу Лисогірської НСШ з вихідцем із Лисогірки письменником-байкарем зі Львова І.І. Сварником, а маківських учителів та учнів – з колишнім випускником школи художником з Одеси Абрамом Наумовичем Шістером.

Вагомий внесок у виховання підростаючого покоління робили кінофікатори. Дунаєвецька райкіномережа, яку очолювала заслужений працівник культури Л.Л. Калінчук, не тільки виконувала і перевиконувала плани

касового збору, а була відома далеко за межами області поєднанням кіно з іншими формами впливу на глядача, передовсім – проведенням кіновечорів, зустрічей з кіноакторами, шанованими людьми краю. 1971 року вона разом з головою профспілкового комітету кінофікаторів району Л.П. Ройзнером побувала в Москві на спільному засіданні президії ЦК профспілки працівників культури СРСР і Всесоюзного комітету по кінематографії, зробила інформацію про досвід пропаганди кінофільмів, проведення масових заходів, схвалений на цьому засіданні. Дирекція райкіномережі була нагороджена Почесною грамотою ЦК профспілки і Всесоюзного комітету по кінематографії, а група працівників кіно району, у тому числі директор Л.Л. Калінчук – нагрудними знаками «Отличник кинематографии СССР» [8].

Особливий інтерес учасників засідання викликав досвід діяльності на Дунаєвеччині шкільних кінотеатрів і, в першу чергу – «Червоної гвоздики», кінотеатру Дунаєвської СШ №1. Його цікавиною була не тільки самоврядність – залучення учнів до організації роботи, а й зв'язки з кінематографістами, акторами кіно, цікавими людьми та показники, що помітно зросли за три роки існування:

У республіканському огляді-конкурсі, присвяченому 50-річчю Всесоюзної піонерської організації імені В.І. Леніна, шкільний кінотеатр «Червона гвоздика» зайняв перше місце і був відзначений Дипломом I ст. ЦК ЛКСМУ, Міністерства народної освіти, Комітету по кінематографії Української РСР, грошовою премією та кіноапаратурою «Україна».

У рамках кінофестивалю «В сім'ї вольній, новій», присвяченого 325-річчю Переяславської ради, у Дунаївці приїжджали Жанна Прохоренко – героїня кінофільму «Балада про солдата» і акторка Людмила Шаталова, яка зіграла провідні ролі у фільмах «Молода гвардія», «Вусатий нянь» та ін. У жовтні 1979 року з 10-річним ювілеєм організаторів «Червоної гвоздики» вітали кіноактори Г. Демчук, Т. Митрошина, заст. начальника обласного управління кінофікації В. Стукан, секретар райкому партії В.К. Колендзян [2]. У цей час діяльність ради шкільного кінотеатру координувала Л.Д. Семенова, заступник директора школи з виховної роботи.

Нового характеру набула співпраця учительства району з науковцями. 11 жовтня 1979 року в Смотрицьку СШ завітали учасники міжнародного наукового симпозіуму, присвяченого 400-літтю від дня народження Мелетія Смотрицького, що проходив у Кам'янець-Подільському державному педінституті. Біля школи відбувся мітинг з нагоди відкриття меморіальної дошки, яка засвідчила: *«Біля 1578 року в селищі Смотрич народився український полеміст і філолог Мелетій Смотрицький, автор граматики, яку М.В. Ломоносов назвав «вратами учености».* Виступали ст. науковий співробітник Інституту мовознавства імені О.О. Потебні В.В. Німчук,

який підготував факсимільне видання «Граматики» М. Смотрицького та здійснив її дослідження, науковий співробітник АН СРСР професор Л.П. Жуковська, зав. кафедрою української мови Кам'янець-Подільського державного педінституту доцент О.О. Чехівський, зав. кабінетом української мови Хмельницького обласного інституту удосконалення учителів Р.С. Молчанова, перший секретар райкому партії Е.С. Лазаркевич, директор школи О.Г. Бортняк [14]. Від тієї 40-річної давності події в автора цього дослідження залишилася пам'ятка – перевидана В.В. Німчуком «Граматика» та книжечка, в якій вона піддана глибокому аналізу з автографом *«Вельмишановному землякові М. Смотрицького В.С. Прокопчукові із вдячністю за активну участь у відзначенні ювілею М. Смотрицького та його «Граматики».* Такий подарунок залишився і в Смотрицькій СШ, давши поштовх глибшому пізнанню ролі і місця видатного земляка в церковних, наукових і громадсько – політичних процесах в Україні другої половини XVI - початку XVII ст., збору документів та їх використанню в навчальній і виховній роботі з учнями.

1971 року побачив світ хмельницький том «Історії міст і сіл Української РСР» – результат десятирічної роботи 5 тис. краєзнавців області, у першу чергу – учителів, науковців, бібліотекарів, архівістів, музейників. До тому ввійшло 50 нарисів про міста, районні центри і села, 459 довідок про центри сільських і селищних рад, 276 фотоілюстрацій, 22 карти, 12 кольоро-

вих вклейок, його обсяг склав 76,86 друкованих аркушів, тираж – 15 тис. примірників [10]. Кампанія написання і видання двадцятишеститомної історії населених пунктів України справила значний вплив на відродження і розвиток краєзнавчого руху. На основі зібраних документів і матеріалів в Україні було відкрито 196 громадських музеїв, 2089 музейних кімнат, у тому числі музей історії Дунаєвської суконної фабрики (1968) та перший на Дунаєвщині музей історії села в Маківській СШ (1970). Його творці – учитель історії В.С. Прокопчук, члени гуртка «Пошук», передовсім Юлія Білоконь, Віктор Вапничний, Валентина Гречкосій, Анатолій Нижник, Тетяна Резнічук, Наталя Рябчик, працювали в облдержархіві, який знаходився тоді в Кам'янці – Подільському, здійснювали обхід маківських родин, проводили анкетування, листування з визволителями, збирали факти, документи і матеріали, спогади, які допомогли не тільки реконструювати минуле села, а й створити багаті музейні експозиції [19-20; 24].

Набирала розмаху пам'яткоохоронна робота, зародилося пам'яткознавство – наука про історію, теорію і практику дослідження й охорони пам'яток історії і культури. Значного імпульсу цьому напрямку краєзнавства надало створене 1966 року Українське товариство охорони пам'яток історії і культури, яке з 1967 по 1988 рік очолював П.Т. Тронько, обласні, районні і міські та первинні осередки Товариства. На Хмельниччині діяло 3400 первинних організацій, 640 тис. членів. У справу дослідження і охорони пам'яток включились учителі та учні.

1971 року постала Дунаєвська районна організація УТОПІК і на день проведення 4-ї звітно-виборної конференції (лютий 1974 р.) налічувала 19 тис. членів, об'єднаних 124 первинними організаціями. Діяло і 56 юнацьких секцій, до яких входило 9160 школярів, зав. РВНО П.Г. Перепелюк був обраний заступником голови районної організації, шкільну секцію очолив учитель В.С. Гутовський. Шкільна пам'яткоохоронна робота зводилася в основному до вивчення подій та особистостей, увічнених у камені і бронзі, догляду за пам'ятками, використання їх у навчально-виховній роботі. Під впливом цієї роботи в школах району було відкрито 9 музеїв, 10 кімнат бойової і трудової слави [7]. Члени історико-краєзнавчого гуртка Зеленчанської СШ знайшли свого славетного земляка Героя Радянського Союзу полковника Ф.М. Рогульського, зав'язали з ним листування.

За відсутності Станції юних туристів туристичні змагання в районі організував районний Будинок піонерів. Кілька років поспіль, як і в червні 1976 року, керував змаганнями учитель фізкультури Дунаєвської СШ №2 В.К. Пилуйко. У дем'яновецькій долині, обабіч річки Студениці, відбувались конкурсні випробування школярів молодшого і старшого віку на швидке розпалювання вогню, кип'ятіння води, приготування страв, укладання рюкзака, долаття перешкод, встановлення і згортання намету.

Привозі місця зайняли: серед старших школярів – команди Морозівської, Смотрицької та Дунаєвської №2 середніх шкіл, серед молодших – Дунаєвських №2, №3, Морозівської і Маківської середніх шкіл. Нагороди переможцям вручили Н.В. Магера, директор Будинку піонерів, та Г.П. Романчишена, секретар райкому комсомолу [4].

Дальшого розвитку набуло дошкільне виховання. Збільшилася кількість дитячих дошкільних закладів, у першу чергу, що дуже важливо, – постійнодіючих, та дошкільнят, охоплених ними. Якщо 1971 року в районі діяло 22 постійнодіючих дитячих дошкільних закладів, то 1979-го – 7 дошкільних закладів Міністерства народної освіти, 3 відомчих ясла – садки, 29 постійнодіючих, 24 сезонних, в яких налічувалося майже 5 тис. дітей.

Якісні зміни відбувалися в педагогічних колективах дошкільних закладів, вони почали поповнюватися випускниками педагогічних навчальних закладів, у першу чергу – Хмельницького педучилища. 1974 року в район прибуло 6 молодих вихователів. Чимало працюючих вихователів здобували фахову освіту заочно. Однак 1979 року ще 35% вихователів не мали педагогічної освіти [9].

Великої уваги надавалося впровадженню «Програми виховання в дитячому садку», особливо – у міському дитсадку №2, який очолювала відмінник народної освіти України В.А. Марчук. У закладі була створена хороша навчально-матеріальна база, підібрані відповідні кадри, на належний рівень поставлена методична робота. Дитсадок став школою передового педагогічного досвіду з впровадження міністерської програми. Часто вихователі О.Д. Балагур, Т.Б. Каревич, Т.О. Мазур, М.С. Матвієвська, Л.М. Щербакова проводили відкриті заняття, ділились досвідом реалізації програмних вимог. Авторитетом в районі користувалися В.В. Вікентьева, Т.А. Лисова (дитсад №1 м. Дунаївці), Г.І. Баранецька, М.С. Зубенко, З.В. Яковенко (дитсад №3 м. Дунаївці), З.І. Ястремська (дитсад №4 м. Дунаївці), О.Г. Васильєва (Маків), Т.М. Печенюк (Смотрич), Л.А. Ороховська (Ст. Дунаївці), О.Г. Ткачук (Мала Побіянка), Г.В. Чубар (Рахнівка) та ін. 1974 року Почесними грамотами Міністерства народної освіти були нагороджені колектив маківського дитсадка «Білочка» та вихователька вихривського дитсадка М.В. Марунчак, знаком «Відмінник народної освіти» – інспектор РВНО з дошкільного виховання В.О. Бенько.

Відділ освіти спрямовував педколективи шкіл, зокрема – учителів перших класів та вихователів ДДЗ, на реалізацію принципу наступності в їх діяльності, який забезпечував максимальний результат у навчанні і вихованні підростаючого покоління. У зв'язку з цим учителі, які мали навчати першокласників, часто бували на заняттях у старших групах дитсадків, а вихователі – на уроках у перших класах, вивчали вимоги і зміст програм, проводили спільні заходи, адаптуючи дошкільників до нових умов. Під-

на взаємодія спостерігалася в роботі О.Д. Балагур (я/с №2 м. Дунаївці) і вчительки початкових класів Л.М. Гончарук (СШ №1), учительки початкових класів Нестерівецької СШ З.І. Огородник і виховательки колгоспного дитсадку Г. Заєць, а також педагогів інших закладів.

З середини 70-х років перехід до загальної обов'язкової середньої освіти почав набувати в районі ознак стабільності і завершеності. Цьому сприяло поліпшення рівня життя народу, злам психології у бік сприйняття середньої освіти як незаперечного обов'язку кожної молодої людини, помітне зміцнення навчально-матеріальної бази закладів освіти, кадрового потенціалу, удосконалення змісту і якості навчання – перехід на нові програми і підручники. 1979 року в районі функціонувало 69 шкіл, навчалася 13500 учнів, включаючи контингент вечірньої і заочної шкіл, працювало 1100 педагогів. Серед них – один заслужений учитель, двоє нагороджених медаллю А.С. Макаренка, понад 100 відмінників освіти України, 90 кавалерів орденів і медалей. 44 школи перейшли на кабінетну систему навчання учнів [31].

Значний внесок у здійснення переходу до обов'язкової середньої освіти робила Дунаєвецька заочна середня школа, яка 1977 року відзначила 15-річний ювілей. На цей час вона мала 46 консультпунктів при середніх і восьмирічних школах, 120 класів, в яких навчалася 1375 учнів. За 15 років школа надала середню освіту 2500 молодим робітникам і колгоспникам, 500 – восьмирічну [36].

У 1975-1976 навчальному році вже 98 відсотків випускників восьмих класів здобували середню освіту в загальноосвітніх школах, середніх спеціальних навчальних закладах, професійно-технічних училищах. 1976 року перехід до загальнообов'язкової середньої освіти в основному був завершений. За даними переписів, 1920 року письменних серед населення України було 51,9%, 1970-го–99,8, а 1979 – 99,9 [27,с.329].

Однак перехід до обов'язкової середньої освіти був завершений лише в основному, проблема її надання кожній молодій людині, особливо – працюючим, залишилася актуальною і на наступне десятиріччя.

Джерела та література:

1. Поточний архів відділу освіти Дунаєвецької районної державної адміністрації, Книга наказів №27 по Дунаєвецькому районному відділу народної освіти (8.01.-11.09.1970 р.) – 101 с.
2. Браташ Р. Ювілей «Червоної гвоздики»// Ленінським шляхом. – 1979. – 30 жовт.(№129).
3. Вашеняк І.Б. Науково-освітня діяльність Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти: ретроспективний аналіз// Післядипломна педагогічна освіта та методична служба на Хмельнич-

- чині: історія поступу: зб. наук. пр. – Хмельницький: Мельник А.А.,2014. – С.13-22.
4. Гребелюк А. Змагання юних туристів// Ленінським шляхом. – 1976. – 26 черв.(№76).
  5. Дідур П. Шкільне лісництво// Там само. – 1972. – 22 лип.(№88).
  6. Для вас, школярі. Тільки цифри і факти// Там само. – 1970. – 1 верес.(№103).
  7. Долинський Б. Охоронці духовних скарбів// Там само. – 1974. – 2 берез.(№27).
  8. Єфремов К. Відзнака кінофікаторів// Там само. – 1971. – 28січ.(№12).
  9. З турботою про майбутнє (з конференції працівників дошкільних закладів) // Там само. – 1979. – 25 лип.(№101).
  10. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область/ редкол. тому: Мехеда М.І.(голова), Галай Д.М.(відп. секр.)[та ін.]. – Київ: Гол.ред. УРЕ АН УРСР,1971. – 706 с.: іл.
  11. Комарчев Н. Маршрут «Тімуровець»// Ленінським шляхом. – 1975. – 17 трав. (№58).
  12. Магдюк Ю. Ми – юні орачі землі// Там само. – 1978. – 8 верес.(№107).
  13. Магера Н.В. Завжди готові// Там само.-1979. – 19 трав.(№59).
  14. Мельник Р. Знаменна подія// Там само.-1979. – 18 жовт.(№124).
  15. Ніжанківський С.І. Науковці - школі// Там само. – 1973. – 31 трав.(№64).
  16. Його. Поздоровляємо з нагородами// Там само. – 1976. - 2 жовт.(№118).
  17. Основний закон про школу// Там само. – 1970. – 10 жовт.(№120).
  18. Перші кроки навчального комбінату// Там само. – 1979. - 24 лют.(№24).
  19. Прокопчук В.С. Сільський історичний (в Макові відкрився музей)// Там само. – 1970. – 14 листоп.(№135).
  20. Його. У Маківській десятирічці // Там само. – 1971. – 2 жовт.(№118).
  21. Його. Минуло школі 50// Там само. – 1972. – 30 верес.(№118).
  22. Його. Уроки В.М. Шайноги/ В.С. Прокопчук// Видатні постаті міста Хмельницького: матер. 2-ої наук.-практ конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України», 19 вересня 2007 р. – Хмельницький: Синсин О.В.,2007. – С.217-219.
  23. Сила – в єдності знань, переконань, готовності до праці (з районної конференції вчителів)// Ленінським шляхом. – 1978. – 29 серп.(№103).
  24. Старенький І.О. Розвиток освіти на Дунаєвеччині в 70-х рр. ХХ ст./ І.О. Старенький, Н.В. Крик// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.- краєзн. пр.- Дунаївці; Кам'янець – Подільський: Зволейко Д.Г. ,2013. – Вип.5. – С. 379-386.
  25. Тарнорудський Б. Колгосп і школа// Ленінським шляхом. – 1970. – 5 листоп. (№131).
  26. Його. За сплав знань, переконань і діла// Там само. – 1976. – 31 серп.(№104).
  27. Українська радянська енциклопедія. – Київ: Гол. ред. УРЕ,1984. – Т.11,кн.2: Украдянська Радянська Соціалістична Республіка. – С.326-338.

28. Фамулевич Г. Шкільний бібліотекар// Ленінським шляхом. – 1976. – 17 квіт. (№46).
29. Філінюк А.Г. В.М. Шайнога – авторитетний педагог і організатор// Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.- Кам'янець Поділ.: Оіюм, 2004. – Т.4. – С.360-368.
30. Чаплигіна Є. Бібліотека – активний помічник навчання// Ленінським шляхом. – 1972. – 23 листоп. (№140).
31. Шепета П.В. Сіячі добра і знань // Там само. – 1979. – 6 жовт. (№119).
32. Шинкар В. Щедрий ужинок «Чайки» // Там само. – 1978. – 30 верес. (№117).
33. Широкі обрії освітан// Ленінським шляхом. – 1971. – 2 верес. (№105).
34. Шнайдерман С. Велике єднання мистецтва і праці// Там само. – 1971. – 3 черв. (№66).
35. Яворська Г.І. Працюючій молоді – середню освіту// Там само. – 1972. – 14 листоп. (№136).
36. Її. Працюючій молоді – середню освіту// Там само. – 1978. – 25 квіт. (№49).

*Трембіцький А. М.
м. Хмельницький*

ЮРІЙ ТИС-КРОХМАЛЮК ПРО ПИЛЯВЕЦЬКУ БИТВУ 1648 РОКУ (до 370-річчя битви під Пилявцями)

У статті на підставі праці відомого українського військового історика, письменника, журналіста і видавця Юрія Тис-Крохмалюка «Бої Хмельницького: військово-історична студія» (Мюнхен, 1954) описано місце можливого проведення битви Богдана Хмельницького з польським військом під Пилявцями в 1648 р.

Ключові слова: історик, Юрій Тис-Крохмалюк, Богдан Хмельницький, польське військо, Пилявці, 1648 р.

Пилявецькій битві 1648 р., як складову Національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля (1648 – перша половина 1649 р.) і 370-річчя якої відзначаємо в цьому році, присвячено чотири Всеукраїнських історично-красознавчих науково-практичних конференцій: «Пилявецька битва 1648 року в історії України» (Стара Синява, 1995 [13]; Хмельницький, 2008 [12]), «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття» (Стара Синява, 1998) [14] та «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної

Волині» (*Хмельницький*, 2013) [9]. Проте й досі науковці, дослідники та краєзнавці не дійшли повної згоди про точне місце битви, про її значення в історії України та інше.

Український військовий історик, письменник, журналіст і видавець Юрій Крохмалюк (*псевдоніми Юрій Тис, Ю. Тис-Крохмалюк, Юрій Орест, Б. Коринт* [2, с.67]) (*27.10.1904, Краків (Польща) – †01.01.1994, Детройт США)) народився в сім'ї педагога. Дитячі роки провів у Тернополі, Збаражі, Заліщиках і Станіславові (*нині Івано-Франківськ*), де батько працював учителем у народних школах. Гімназію закінчив у Станіславові (*нині – Івано-Франківськ*), в 1922-1928 рр. навчався у Вищій технічній школі у Відні (*Австрія*). Працював інженером у Станіславові та Львові. Брав участь у нелегальній діяльності ОУН, за що неодноразово заарештовувався польськими властями. Від 1935 р. входив до патріотичної організації «Фронт національної єдності». Працюючи за фахом, керував видавництвом «Юнацька школа», яке випускало художні й науково-популярні твори для молоді. Від кінця 1943 р. очолював військово-історичний (*історично-архівний*) відділ при штабі 1-ої Української дивізії «Галичина», в бойових діях участі не брав. Після закінчення Другої світової війни перебував на еміграції в Німеччині (1944-1947), Аргентині (1947-1962), де працював інженером-хіміком у Буенос-Айресі та був співзасновником Спілки українських науковців, мистців і літераторів у Буенос-Айресі. В 1961 р. переїхав до США, де брав активну участь у діяльності політичних і громадсько-культурних організацій української діаспори, зокрема був головою Інституту української культури та головним редактором його журналу «Терем» (з 1962 р.), членом керівних органів Союзу українських журналістів в Америці, Асоціації діячів української культури й Об'єднання працівників дитячої літератури, дійсним членом Української Вільної Академії Наук (з 1955 р.) [2, с.67-68; 15; 16], а також головним редактором журналу «Ukrania Libre» [15].

Свою літературно-дослідницьку діяльність Юрій Крохмалюк розпочав ще на початку 1930-х рр. і хоча й не мав фахової історичної освіти, проте зарекомендував себе як знаний дослідник героїчного минулого українського народу та сучасних йому історичних подій. Він є автором багатьох художніх праць написаних, як правило, на основі широкого кола історичних джерел. Його значну літературну спадщину адресовану переважно дітям і молоді, що й донині відіграє важливу роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління, становлять: роман «Рейд у невідоме» (1955); історична повість «Конотоп» (1959), про гетьмана Івана Виговського та події напередодні та під час Конотопської битви влітку 1659 р., в якій українсько-козацьке військо вщент розгромило 100 тис. російську армію; історичні оповідання: «Зустріч», «Марістр з Праги», «Останній з

роду Сірих», «Пергаменти», «Поворот Барського»; окремі видання і збірки – «Під Львовом плуг відпочивав» (1937), «Симфонія землі» (1951), «Маркіза» (1954), «Шляхами віків: Оповідання» (1957), «Життя іншої людини: Повесть» (1958), «Звідун з Чигирина» (1961), «На світанку» (1961); драми «Не плач, Рахіле» (1952) і «Різдвяна містерія» (1952); сатирично-гумористична повість «Щоденник національного героя Селепка Лавочки» (1954), про «українського Швейка» в рядах дивізії «Галичина» в 1943-1945 рр.; історично-біографічний твір «На світанку: Біографічна повість з життя Марка Вовчка» (1961); фантастична повість «К-7» (1964) [2, с.68; 15; 16], а також публіцистичні статті на актуальні політичні та громадсько-культурні теми, літературні огляди, рецензії, нариси, статті-спомини опубліковані в українських, іспанських та англійських часописах [15; 16] упродовж 30–80-х років ХХ ст. На жаль, ця «складова творчості публіциста і журналіста цілісно ще не зібрана і залишається практично невідомою» [2, с.68].

Проте найбільшу творчу славу та славу науковця-історика йому пронесли стратегічно-тактичні студії «Военний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.» (1936), де описав, «як у добу гетьмана Сагайдачного виглядала війна в своїх головніших елементах у західній Європі, потім у союзників-поляків і ворогів-москалів і, нарешті, – як виглядала військова справа в українців», як відбувався бойовий марш на Москву й поворот в Україну, і «на тлі dokonаних чинів та на підставі характеристик, які дали Сагайдачному сучасники», «виводить Сагайдачного, як вождя». А також стратегічно-тактичні студії «Жовті Води» (1936) [2, с.68; 3, с.36], де він стверджує, що в бою під Жовтими Водами «рішалася доля української нації» і, що саме там «започаткував Великий Гетьман – українське військо, що завжди представляло прекрасний бойовий матеріал, в особі Гетьмана Хмельницького знайшло Вождя з ласки Божої і знову стало «один організм, один твердий таран, одна ідея, з великим вождем на чолі» – маса, урухомлена волею, створила силу!» [3, с.36]. Про вміння автора вивчати та використовувати широке коло історичних джерел, свідчить автор під криптонімом «В. Е-ч», який в статті-рецензії «Дві історіографічні студії» (Львів, 1937) пише, що «безліч матеріалу до української воєнної історіографії розкидано й лежить неужитком по архівах московських, польських, турецьких, татарських, шведських, німецьких, мадярських, французьких, і майже всі ці джерела, за винятком хіба московських, були і є доступні для користування... Бракувало та бракує... любомудрих дослідників» [3, с.35]. Але є дослідники які «по-мистецьки» використовують «багатющі «поклади» воєнно-історичного «сирівця» по архівах. За «додатній приклад можуть послужити наразі скромні початки молодого дослідника, інженера Юрія Крохмалюка», який у студіях «Военний шлях Сагайдачного на Москву

1618 р.» і «Жовті Води» «виказує» «любов до предмету. І в цій любові вояка до своєї зброї найкращий завдаток майбутніх успіхів перемоги» [3, с.36].

Славу знаного військового історика Юрію Крохмалюку принесли його історичні праці «Бої Хмельницького: Військово-історична студія» (1954), франкомовна «Полтавська баталія» («La Batalla de Poltava», 1960), іспаномовна «Боротьба за свободу: Історія дивізії «Галичина» – Першої української дивізії УНА» («Guerra y Libertad», 1961), англomовна «УПА: війна в Україні» («UPA Warfare in Ukraine», 1972), що висвітлюють події періоду Козацької доби, національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст., боротьби Української Повстанської Армії та вояків дивізії «Галичина» [2, с.68; 15; 16]. А також його статті в журналі «Вісті комбатанта» про визвольну боротьбу українців у роки Другої світової війни: «З джерел до історії УД УНА», «Зміна німецької політики і постановня УНК», «Кореспонденція Гімmlера», «Між Гітлером і Сталіном», «Про так званий 5-ий поліційний полк СС», «Станція військової управи у Відні» та інші [2, с.68].

Так, Г. Костюк у доповіді «З літопису літературного життя: 1954-1969» на IV з'їзді Об'єднання українських письменників «Слово» 28-29 листопада 1970 р. у Нью-Йорку, підсумовуючи п'ятнадцятирічну працю ОУП, відзначив, що «український літературний процес поза межами рідного краю – факт реально існуючий» [6, с.38]. І «українська еміграційна проза за звітний період становить собою дуже цікавий перехрест в художніх образах нашої історії та буття й психології нашої людини, від XV сторіччя починаючи і нашими днями, нашим сучасним життям кінчаючи». Одним із свідчень цьому є праці Ю. Тис-Крохмалюка про «повстання князя Михайла Глинського проти литовсько-польського панування в бурхливу добу на переломі XV – XVI сторіч» («Останній лицар»), про «добу козацьких повстань і державу Хмельницького» («Бої Хмельницького», 1954; «Конотоп», 1959; «Звідун з Чигирини», 1961) [6, с.52].

Про своє бачення військової історії українського народу, Юрій Крохмалюк у вступі до студії «Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.» пише, що основним завданням з «вивчення новочасної військової, а головню, для відтворення ясної картини новочасної стратегії і тактики», – є «студіювання історії військової», тобто вивчення історії війська, а саме його «організація, тактика, вишкіл та усе зв'язане тісно з працею над організованими збройними відділами», «історія воєн (*походів, поодиноких кампаній, боїв*) та історія засобів воювання». Далі дослідник стверджує, що лише «пізнавши збройні прояви життя нації, інакше глядімо на минуле та інакше розуміємо дивні нераз, або й незрозумілі для нас своїми мотивами історичні, воєнні чи політичні акти». А також «пізнаємо психологію збройного українця, зрозуміємо стратегічні цінності українських

земель» і в «майбутньому зможемо використати військовий досвід українських збройних чинів» [3, с.36].

При цьому сучасні дослідники зауважують, що на найбільшу особливу увагу заслуговують військово-історичні студії Юрія Крохмалюка «Бої Богдана Хмельницького» (Мюнхен, 1954 [17]; Львів, 1994 [18]), що написані з використанням великого масиву документів польських та українських архівів, матеріалів багатьох українських, російських і зарубіжних істориків [2, с.68; 5, с.47]. Студії складаються з «Передмови від видавництва», вступного слова професора Наталії Полонської-Василенко та з описів боїв Богдана Хмельницького з поляками під Жовтими Водами (29 квітня – 16 травня 1648 р.), Корсунем (25-26 травня 1648 р.), Пилявцями (20-23 вересня 1648 р.), Берестечком (28 червня – 10 липня 1651 р.) і Батогом (1-2 червня 1652 р.). В окремих розділах автор подав характеристики українського війська часів Хмельницького [17, с.13-45], а також згадав про тодішні татарські та польські збройні сили. Книга «Бої Хмельницького: військово-історична студія» є однією з перших українських праць про бої великого українського гетьмана, засновника Української козацької держави Богдана Хмельницького [7] і найбільш ґрунтовним дослідженням з історіографії битви під Пилявцями 1648 р. Відомий український історик Н. Полонська-Василенко даючи оцінку цій книзі пише, що автор «своєю працею зробив вагомий внесок в історичну науку України взагалі і зокрема в історіографію Пилявецької битви, що буде і надалі одним із основних джерел досліджень цієї битви» [5, с.49]. Знаний історик Л. Луців (Нью-Йорк, 1955) згадуючи історію творення праці пише, що автор працював над нею від початку 1930-их рр. [7] і «незадовго перед початком німецько-польської війни 1939 р.» [5, с.46] «мав її надрукувати» в друкарні НТШ у Львові. Проте прихід «большевицьких наїзників на західноукраїнські землі цьому перешкодив» [7], з друкарні пропав рукопис і надруковані два перші аркуші праці. Прийшлося відтворювати працю на підставі записок заново. В 1941 р. Юрій Тис-Крохмалюк передав рукопис до друку в «Українське видавництво» у Львові, але в 1944 р. з наближенням большевицького фронту до Львова редактор видавництва Б. Гошовський вивіз рукопис у Відень, а пізніше до Мюнхена [5, с.46]. Проте внаслідок воєнних дій та еміграції було втрачено частину рукопису і автор «мусів його доповнювати вже після війни, хоч дечого не можна було доповнити на чужині». Братство колишніх вояків 1-ої Української дивізії УНА видаючи книгу мало на меті дати «майбутнім українським воякам книжку, щоб вони з неї вчилися бути гордими за своїх предків і за свою історію, щоб училися розпізнавати й любити те, що було цінне в їх далеких чубатих, вусатих і таких не-

вгнутих батьків» [7]. В 1994 р. праця була перевидана в друкарні газети Прикарпатського військового округу «Армія України» [5, с.47].

У маловідомих [10] військово-історичних студіях «Бої Хмельницького» автор сумлінно описує окремі битви українського полководця, подаючи топографічні дані про поле бою та про кількість війська обох воюючих сторін, підкреслює, що Хмельницький користувався тією тактикою, яка виявилася доцільною в 30-річній війні в Європі [7; 18]. Ю. Крохмалюк подає загальну характеристику війська часів Хмельниччини та аналіз п'яти боїв Богдана Хмельницького. Автор розкриває еволюцією тактики гетьмана, що «почавши з масових рухів повстанців, помалу переходить до операцій добре вишколеного, добірного, хоч і не так уже численного, війська», яке «випереджувало своєю дисципліною інші європейські армії майже на сторіччя». Силу свого авторитету гетьман показав після боїв під Корсунем і Пилявцями, де організовано провів «поділ добичі», залишивши частину здобутого польського майна «на потреби держави, частину відсилає на Запоріжжя, а рештою обділяє своїх козаків». Такою «була сила гетьманового наказу й така внутрішня дисципліна українського війська. Навіть вороги, поляки, з подивом висловлювалися про нечувану досі карність і послух у частинах Хмельницького». Тобто, Б. Хмельницький, як стверджує дослідник, – «це один з перших творців військової карности». І немає сумніву, – пише автор, – «що основами тієї карности були виплекані з давен чесноти українського народу честь і хоробрість». Тому не диво, що козаків вважали «характерниками», а їхню хоробрість «українськими чарами», звідси й «зрозумілими стають панічні втечі поляків, головню ж посполитого рушення, з поля бою (як от під Пилявцями)». На нашу думку, сучасним історикам і краєзнавцям варто враховувати в своїх дослідженнях праці Юрія Тис-Крохмалюка, який на основі великого архівного матеріалу досить ґрунтовно розкрив передумови бою під Пилявцями 1648 р., детально охарактеризував склад, кількість і розташування військ Богдана Хмельницького та Речі Посполитої, описав військові розвідувально-диверсійні дії та «терен бою», перебіг бою та його наслідки [18], коли українська армія захопила всю ворожу артилерію (92 гармати) та величезний обоз з матеріальними цінностями, тобто загальна вартість трофеїв перевищувала 7 млн. злотих [1]. Крім того, Юрій Тис-Крохмалюк ілюструє місце бою цікавою схемою, широко висвітлює бій, який увійшов в історію як переможний бій перемога української армії першого етапу Національно-визвольної війни українського народу, яка мала велике воєнне значення, хоча в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона у дуже коротенькому гаслі «Пилява» вказує, що в «... 1648 р. поблизу Пиляви розбив козаків Вишнинецький» [11].

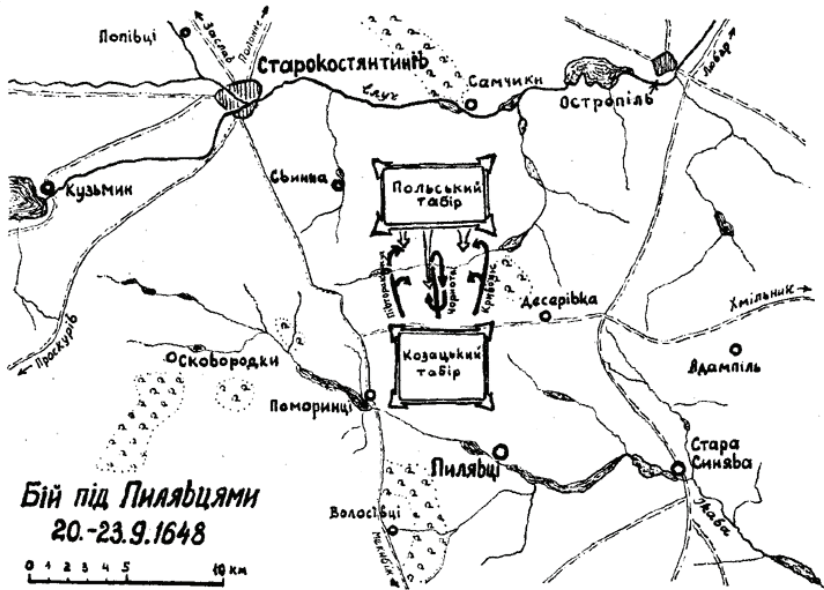

Схема бою під Пилявцями. Склад Ю. Тис-Крохмалюк*

*Примітки: Шляхом суміщення карт Старокостянтинівського та Старосинявського районів із схемою бою під Пилявцями Юрія Тис-Крохмалюка отримаємо наступне можливе розташування військ та місця Пилявецької битви 1648 року:

- козацький табір розташовувався на місці нинішніх сіл Ілляшівка та Вишневе, частково в північно-східній частині нинішнього села Олександрівка;

- польський табір розташовувався в декількох кілометрах на північ від нинішніх сіл Ємці та Баглаї;

- битва відбувалася на місці нинішніх сіл Степок, Ємці та Баглаї, частково на західній околиці нинішнього с. Гнатки;

- село Десерівка (Десарівка) нині село Загірне, по дорозі від якого до містечка Стара Синява було два кургани: один вважався могилою загиблих козаків під Пилявцями, а другий – сторожовим пунктом;

- містечко Пилявці нині село Пилява, ближче до якого, біля вітряка, був курган – могила поляків, які загинули в битві 1648 р.;

- село Свинна нині село Веснянка;

- село Поморинці нині село Немиринці;

- село Осковородки нині село Новоселиця.

Джерела та література:

1. Битва під Пилявцями // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_під_Пилявцями
2. Бойко І. Юрій Крохмалюк та його історичні твори / Ірина Бойко // Humanities & Social sciences 2009 (HSS-2009), 14-16 may 2009, Lviv, Ukraine. – 2009. – С. 67-68.
3. «В. Е-ч» Дві історіографічні студії / В. Е-ч // Літопис Червоної калини (Львів). – 1937. – Ч. 7-8. – липень-серпень. – С. 35-36.
4. Василевський М. Пилявецька битва 1648 року – Канни Богдана Хмельницького / Михайло Василевський // День (Київ). – 2003. – № 192. – 25 жовтня.
5. Ковтонюк Ф. Під Пилявою / Ф. Ковтонюк // Нове життя : часопис для Старокостянтинівської округи (Старокостянтинів). – 1942. – № 3. – 15 січня. – С. 2-4.
6. Козельський Я. Д. Юрій Тис-Крохмалюк про Пилявецьку битву / Я. Д. Козельський // Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року / Ред. кол. Слободянюк П. Я. (голова) та ін. – Стара Синява : [б. в.], 1995. – С. 46-49.
7. Костюк Г. З літопису літературного життя. До 15-річчя діяльності Об'єднання українських письменників «Слово»: 1954-1969 (Доповідь на 4 з'їзді ОУП «Слово» 28-29 листопада 1970 р. у Нью-Йорку) / Григорій Костюк // Сучасність (Мюнхен). – 1971. – № 9. – С. 37-64.
8. Луців Л. Бібліографія / Л. Луців // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 89. – 11 травня. – С. 4.
9. Лях С. Р. Битва під Пилявцями / С. Р. Лях [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://web.znu.edu.ua/euk/articles%5C2_56.htm
10. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, ПП Мельник А. А., 2013. – 248 с.
11. Найчук І. А. Сучасна українська історіографія національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля (1648 – перша половина 1649 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5: На пошану професора М. Б. Петрова. – С. 75-79.
12. Пилява // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. CD-RV 1. – 2002.
13. Пилявецька битва 1648 року в історії України : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями / Під ред.: Вавринчука М. П. (голова), Баженова Л. В.

- (відп. ред.), Степанкова В. С. (наук. ред.), Трембіцького А. М., Погорільця О. Г. та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. – 330 с.
14. Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 р. / Ред. кол. Слободянюк П. Я. (голова) та ін. – Стара Синява : [б. в.], 1995. – 152 с.
  15. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історично-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява : Поділля, 1998. – 328 с.
  16. Тис Юрій // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Тис_Юрій
  17. Тис Юрій // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів : НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3209.
  18. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія / Юрій Тис-Крохмалюк. – Мюнхен : Видання Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії УНА, 1954. – 181 с. + 6 с. мап.
  19. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія / Юрій Тис-Крохмалюк ; Науковий і літературний редактор: доц. д-р О. Горбач. 2-е вид. – Львів [б. в.], 1994. – 186 с.

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ

Баженів Л.В.

м. Кам'янець-Подільський

ДО ДЕСЯТИРІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ. Ч. II. НА ЕТАПІ РОЗБУДОВИ ТОВАРИСТВА (2012-2014 рр.)¹

У статті розглядається і характеризується другий етап діяльності Хмельницької обласної організації НСКУ та її міських і районних осередків на шляху до свого першого десятиріччя, який припав на 2012-2014 рр., аналізуються організаційні, науково-дослідні, науково-методичні, видавничі здобутки та проблеми в утвердженні, розбудові та реформуванні науково-краєзнавчого товариства.

Ключові слова: *Хмельницька обласна організація НСКУ, обласна Спілка краєзнавців, осередки, з'їзд, пленуми, президія, конференції, монографії, книги, збірники, видання, нагородження.*

Як ми вже зазначали у попередній публікації, 26 жовтня 2011 р. друга звітно-виборна конференція Хмельницької обласної організації НСКУ підвела підсумки попереднього етапу становлення обласної Спілки краєзнавців, обрала новий склад правління у складі 35 осіб відомих подвижників краєзнавства та голів міських і районних організацій (осередків) НСКУ. До складу президії правління було обрано 11 осіб, у тому числі член правління НСКУ (Київ), професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка **Л.В. Баженів**, голова Красилівської районної організації Спілки, директор Кузьминської ЗОШ І-ІІІ ст. **О.В. Байдич**, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук **С.М. Єсюнін**, голова Хмельницької міської організації НСКУ, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії **Ю.І. Блажевич**, член правління НСКУ (Київ), ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН ВО України, професор **О.М. Завальнюк**, голова Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ, доцент **О.Б. Комарницький**, професор, проректор Хмельницького університету управління і права, редактор томів «Реабілітовані історією. Хмельницька область» **Л.Л. Місінкевич**, член правління НСКУ (Київ), професор Кам'янець-

¹ Початок статті в «Хмельницьких краєзнавчих студіях», 2018, вип 14, с. 193-204.

Подільського національного університету імені Івана Огієнка **В.С. Прокопчук**, краєзнавець, відповідальний секретар обласної Спілки краєзнавців **А.Г. Роздобудько**, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки **Н.М. Синиця**, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії **Ю.В. Телячий**. Всі обрані члени президії були відомими подвижниками і організаторами краєзнавчого руху в Україні та Хмельниччині [1, с.40].

Із складу членів президії головою обласної Спілки краєзнавців обрано професора **Л.В. Баженова**, заступниками голови - професора **В.С. Прокопчука**, доцента **Ю.В. Телячого**, відповідальним секретарем - **А.Г. Роздобудька**. Водночас була обрана ревізійна комісія товариства у складі: головою **І.П. Русого** від Старосинявської районної організації НСКУ, членами – **В.М. Ільїнського** від Хмельницької міської організації Спілки та **В.В. Щегельського** від Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ [1, с.41].

Важливою подією в краєзнавчому русі стало урочисте вручення під час роботи цієї звітно-виборної конференції перших запроваджених наукових

Премій Хмельницької обласної організації НСКУ для подвижників краєзнавчих досліджень і авторів регіональних видань. Зокрема, були удостоєні дипломів за № 001 лауреатів Премії в галузі наукових досліджень і популяризації історії Поділля-Хмельниччини імені академіка Іона Винокура доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України Олександр Михайлович Завальнюк та Премії в галузі досліджень і популяризації історії міст і сіл Хмельниччини імені почесного професора Івана Стасюка, відомий краєзнавець Красилівщини Олександр Васильович Байдич. Крім цих дипломів, лауреати отримали грошову винагороду в розмірі 500 грн. кожний [1, с.41-44; 2, с. 16-18]. Такі премії від цього дня вручаються щорічно.

Визначаючи наступний етап розвитку краєзнавчого руху та реформування обласної Спілки краєзнавців, друга звітно-виборна конференція товариства постановила: продовжувати реорганізацію, утворювати свої нові осередки, організаційно зміцнювати та їх активізувати діяльність; розробити проект державної «Програми розвитку краєзнавства на Хмельниччині до 2020 року» і подати для її затвердження в обласну раду; членам обласної організації НСКУ продовжити дієву участь у підготовці та виданні чергових томів «Реабілітовані історією. Хмельницька область»; міським і районним осередкам Спілки розгорнути роботу в царині, як історичного, так і географічного, природничого, літературного, мистецького, етнологічного, туристсько-екскурсійного, бібліотечного, музейного, архівно-археологічного, археологічного краєзнавства та створювати відповідні наукові секції;

посилити роботу із залучення учнівської та студентської молоді до краєзнавчого руху та краєзнавчих досліджень, формувати з неї на перспективу свій резерв для поповнення лав членів НСКУ тощо [1, с.36-37].

Отже, з *кінця жовтня 2011 по жовтень 2014 рр. настав наступний бурхливий етап розвитку і реформування обласної Спілки краєзнавців* і краєзнавчого руху на Хмельниччині, який припав у політичному плані на роки політичної кризи президенства Віктора Януковича, яка викликала «революцію гідності» (кінець листопада 2013 – лютий 2014 рр.) та агресію Російської Федерації в Україну і анексію нею Криму, розв'язання загарбницьких дій на Донбасі, що призвело до багаторічної кровопролитної війни на Сході України. В цих умовах члени НСКУ обласної Спілки краєзнавців не стояли осторонь. Вони одностайно стали на захист незалежності Української держави, самі активні з них стояли і виборювали свободу на київському Майдані, з початком війни у березні 2014 р. пішли захищати Україну на фронт, стали волонтерами, всі члени Спілки робили добровільні грошові внески на потреби української армії, збирали для неї харчі, теплий одяг, ліки та інші речі першої необхідності, а також в патріотичному дусі вели роз'яснювальну роботу серед населення Хмельниччини. Так, кілька років на передовій воєнних дій проти агресора і сепаратистів були бійці - члени НСКУ вчитель історії Кузьминської ЗОШ І-ІІІ ст. Красилівського району Вадим Байдич, наукові співробітники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Роман Йолтухівський, Петро Болтанюк та ін.

Визначальною подією в житті спілчан став V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України, який відбувся в Києві 23 січня 2012 р. Позачерговість або передчасність цього форуму була викликана смертю 12 вересня 2011 р. Героя України, патріарха українського краєзнавства, незмінного голови НСКУ від 1990 р., академіка П.Т. Тронька і необхідністю обрати нового голову Спілки та новий склад її правління і президії. З'їзд заслухав і обговорив звітну доповідь правління про виконану роботу товариством між IV і V з'їздами НСКУ, з якою виступив тимчасовий голова Спілки О.П. Реєнт, накреслив завдання подальшого реформування діяльності, вніс зміни до Статуту НСКУ, обрав новий склад правління, президії і ревізійної комісії, а також одногосно – головою товариства раніше члена президії та заступника колишнього голови П.Т. Тронька, заступника директора Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Олександра Петровича Реєнта, подолянина з Вінниччини, який завжди тісно співпрацює з науковцями і краєзнавцями Хмельниччини [3, с.3-4].

У роботі V з'їзду Спілки взяла участь делегація від Хмельницької обласної організації НСКУ в складі Л.В. Баженова (голови), О.В. Бай-

дича (голова Красилівської районної організації), Ю.І. Блажевича (голова Хмельницької міської організації), О.М. Завальнюка (член правління НСКУ), Л.Л. Місінкевича (член президії обласної Спілки краєзнавців), В.С. Прокопчука (заступник голови цього ж товариства), В.О. Савчука (від Кам'янець-Подільської міської організації), Н.М. Синиці (член президії обласної Спілки). У складі робочої президії з'їзду був професор О.М. Завальнюк. В обговоренні звітної доповіді взяв участь голова обласної Спілки, професор Л.В. Баженов. Від обласної організації НСКУ до правління НСКУ в Києві обрані з'їздом на наступні п'ять років: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, В.О. Савчук. До складу новообраної президії правління НСКУ ввійшов професор О.М. Завальнюк, до складу центральної ревізійної комісії Спілки – професор Л.Л. Місінкевич. Все це є свідченням того, що обласна Спілка краєзнавців була належно представлена на з'їзді, в її новообраних керівних органах, її делегація брала активну участь у форумі. У звітній доповіді Хмельницька обласна організація здобула високу оцінку і визнано те, що вона посідає серед перших місць в рейтингу серед таких самих в Україні [4, с.3].

У контексті продовження роботи з'їзду та реалізації його рішень 30 вересня – 1 жовтня 2012 рр. голова обласної Спілки краєзнавців професор Л.В. Баженов взяв участь у роботі розширеного засідання президії правління НСКУ у Києві та в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, яке проводив його голова, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. На з'їзді аналізувався стан діяльності обласних (регіональних) організацій НСКУ по виконанню рішень V (позачергового) з'їзду Спілки, обговорювалися пропозиції щодо розробки державної Програми розвитку краєзнавства в Україні до 2025 року, вручено члену НСКУ, д.і.н., професору С.Е. Баженовій (Кам'янець-Подільська міська організація НСКУ) саму високу відзнаку правління Спілки «Почесний краєзнавець України». Потім присутні цього зібрання відвідали з науковою метою історичні і пам'ятні місця Черкащини: музеї обласного центру, Чигирин, Суботів, Холодний Яр та ін., познайомилися з станом збереження, реставрації, використання та охорони історико-культурної спадщини краю [4, с.4].

В організаційному плані впродовж кінця 2011-2014 рр. обласна Спілка краєзнавців об'єднувала в своєму складі на засадах Статуту НСКУ 22 міських і районних відділень (організацій, осередків), які сукупно згуртували навколо себе спочатку **198**, а на кінець цього етапу розвитку **308** членів НСКУ, що є свідченням активної розбудови обласної організації та її осередків. Найбільш потужними осередками виступали міські Кам'янець-Подільська (51 член), Хмельницька (48 членів), районні організації НСКУ Хмельницька (30 членів), Вінковецька (22 членів), Старосинявська (20

членів), Славутська (20 членів), Шепетівська міська організація НСКУ (19 членів), Дунаєвецька (16 членів), Чемеровецька (11 членів) й інші. Решта 13 міських та районних відділень у своїх лавах мали пересічно по 8-5 членів Спілки. З-поміж них Летичівська та Ярмолинецька районні осередки об'єднували тільки по три члени НСКУ. Поки не вдалося (відсутні лідери краєзнавства) створити відділення Спілки в райцентрах Хмельниччини - у м. Городку та м. Теофіполі. Зокрема, однією з самих потужних на Хмельниччині з початку 1990-х рр. і до 2009 р. була Теофіпольська районна організація НСКУ. Проте із смертю на початку 2009 р. її керівника почесного професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Івана Архиповича Стасюка вона фактично розпалася [4, с.4; 5, с.2]. Це б зумовило охоплення обласною Спілкою всієї території Хмельницької області. Хоча в цих районах поки не було відділень НСКУ, проте правління Спілки активно співпрацювало на практиці з місцевими краєзнавцями-аматорами та освітянами.

Структура всіх осередків відповідала вимогам Статуту НСКУ. Всі вони мали плани організаційної, науково-дослідної, науково-методичної і видавничої роботи, а також індивідуальні плани праці своїх членів на 2012-2014 роки. Найважливіші пункти цих планів ввійшли до загального плану роботи обласного правління НСКУ. Всі члени правління та президії були розподілені по комісіям, які відповідали за розвиток усіх напрямків краєзнавчих досліджень (історичного, археологічного, географічного, етнологічного тощо), окремі члени правління і президії закріплені як наставники за міськими і районними організаціями Спілки, введені до складу редколегій наукових збірників і конференцій. Постійно здійснювалася координація у співпраці правління обласної Спілки зі своїми міськими і районними організаціями та осередками. В організаційному плані президія обласної Спілки домоглася у 2012 р. юридичного оформлення організації в органах обласної юстиції, виготовила печатку та штамп, офіційні бланки тощо.

Упродовж 2012 р. відбулося два засідання президії і один пленум, у 2013 р. – два засідання президії і два пленуми, у 2014 р. – два засідання президії, один пленум правління та третя звітно-виборна конференція обласної організації НСКУ, на яких розглядалися актуальні проблеми різноаспектного життя і розбудови обласної Спілки. До прикладу, на квітневому пленумі 2014 р. обласної організації НСКУ були заслухані доповіді «Розвиток краєзнавчого руху на Хмельниччині в умовах політичної кризи та воєнних дій на її Сході», «Про участь обласної організації НСКУ та її осередків у відзначенні 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка», «Про стан підготовки проекту державної обласної Програми «Про розвиток краєзнавчого руху на Хмельниччині до 2020 року», «Обговорення

проекту програми створення «Енциклопедії Хмельниччини» та інші питання [6, с. 5].

З метою координації та інформації про роботу всіх організацій НСКУ в області правлінням видано у 2012 р. 3 і 4-й, у 2013 р. – 5-й, у 2014 р. – 6-й випуски свого друкованого органу – науково-краєзнавчого збірника «Краєзнавець Хмельниччини» (головний редактор професор Л.В. Баженов, заступник професор В.С. Прокопчук, відповідальні секретарі по черзі кандидати історичних наук А.О. Михайлик, І.О. Старенький; ліцензія Міністерства юстиції України КВ № 15871-4343Р від 13. 11. 2009 р.), в яких відображена динаміка діяльності обласної Спілки (робота пленумів, президій, річні звіти обласної Спілки та її осередків про виконану роботу, хроніка життя спілчан, наукові статті, рецензії науково-краєзнавчих видань, огляди проведення науково-краєзнавчих конференцій, бібліографія новітніх видань про Поділля-Хмельниччину, ювілеї подвижників краєзнавства, некрологи тощо). З листопада 2014 р. був заснований обласною і Хмельницькою міською організацією Спілки ще один науково-краєзнавчий збірник «Хмельницькі краєзнавчі студії» (голова редколегії Л.В. Баженов, співголова к.і.н. Ю.І. Блажевич, відповідальний секретар С.М. Єсюнін), який присвячується провідним подвижникам краєзнавства обласного центру, вміщує огляди краєзнавчого руху та науково-краєзнавчі статті авторів з різних регіонів України [7].

Оскільки в 2010 р. була завершена державна Програма «Про підтримку краєзнавства в Україні до 2010 р.», яка діяла в країні з 2001 р., то впродовж 2012-2014 рр. при правлінні обласної Спілки працювала створена ним спеціальна комісія з розробки і подання для затвердження сесією Хмельницької обласної ради проекту державної обласної «Програми розвитку краєзнавства на Хмельниччині до 2020 року». У складанні цього проекту гідно відзначилися своїми зусиллями члени комісії: відповідальний секретар товариства А.Г. Роздобудько, Ю.І. Блажевич, В.С. Прокопчук, В.Р. Адамський, Н.М. Синиця, Л.В. Баженов, Ю.В. Телячий, В.Г. Байдич. Проект колективно обговорювався і вдосконалювався на двох засіданнях президій та двох пленумів обласної Спілки і був, зрештою, рекомендований наприкінці 2014 р. для подання в Хмельницьку обласну раду. Розробка цього проекту переконливо засвідчила про лідерство обласної організації НСКУ в загальному краєзнавчому русі на Хмельниччині [6, с.4-5].

Водночас правління обласної Спілки у звітному році прагнуло відзнаками правління НСКУ в Києві та власними заохотити і вшанувати діяльність тих членів НСКУ Хмельниччини, які досягли найбільших результатів у науково-дослідній, науково-методичній та видавничій роботі в галузі краєзнавства. Зокрема, на Пленумі організації 27 листопада 2013 р. були вручені найвищі відзнаки обласної Спілки: лауреатом Премії імені академіка Іона Винокура

в галузі наукових досліджень краю став доктор історичних наук, професор Місінкевич Леонід Леонідович; лауреатом Премії імені почесного професора Івана Стасюка в галузі створення історії міст і сіл регіону став доктор історичних наук, професор Григоренко Олександр Петрович (їм вручили дипломи лауреатів і грошові премії) [8, с.4]. Правління НСКУ в Києві присвоїло члену НСКУ, професору Філінюку Анатолію Григоровичу найвищу відзнаку «Почесний краєзнавець України», одним із перших лауреатів Премії Героя України академіка Петра Тронька НСКУ став у 2013 р. член правління НСКУ в Києві, заступник голови обласної Спілки, доктор історичних наук, професор Прокопчук Віктор Степанович, а також за поданням міських і районних відділень та президії обласної Спілки – президія НСКУ в Києві нагородила 5 членів НСКУ Почесними грамотами і Грамотами та двома Подяками НСКУ. Правління обласної Спілки відзначило 12 членів НСКУ Почесними Грамотами (Ю.І. Блажевича, Б.С. Кузіню, О.Г. Рудницького, С.М. Єсюніна, Н.М. Синицю, В.А. Захар'єва та ін.). Почесною грамотою обласної Спілки нагороджено колектив наукових співробітників Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», які всі вступили в члени НСКУ, створили свій осередок в складі Хмельницької міської організації НСКУ і вносять вагомий вклад у дослідження історії Меджибізчини і Поділля, музейне будівництво, в проведення всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «Межибіж в історико-культурній спадщині України» (2009-2014 рр.). Член НСКУ, директор ДІКЗ «Межибіж» Олег Григорович Погорілець занесений на обласну «Дошку Пошани». У 2014 р. Премії імені Академіка Петра Тронька НСКУ удостоєний голова обласної Спілки Л.В. Баженов, лауреатом всеукраїнської Премії імені Героя України Михайла Сікорського став д.і.н., професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О.М. Завальнюк, У 2014 р. 6 членів обласної Спілки нагороджені Грамотами та Подяками правління НСКУ в Києві. Президія обласної Спілки відзначила 10 членів НСКУ Почесними Грамотами [9, с.4-5].

Основою життєдіяльності обласної Спілки краєзнавців залишалися наукова робота, науково-краєзнавчі історичні, археологічні, археографічні, етнологічні, літературознавчі, мистецькі, природничі дослідження та оприлюднення їх результатів і популяризація. Сприяли виконанню і перевиконанню щорічних планів науково-дослідної праці, згуртуванню творчих зусиль спілчан відзначення в історичному та пам'ятному плані визначних ювілеїв і подій минулого України й Поділля-Хмельниччини. Так, у 2012 р. дослідницька і науково-просвітницька творча діяльність всіх міських і районних організацій Хмельниччини була спрямована на здійснення наукового внеску у відзначення 650-річчя Синьоводської битви, яка визволила Україну і наш край від ординського іга, 225-річчя від дня народження Устима Кармалюка та ін.; у 2013 р. - 1025-річчя Хрещення Київської Русі, 365-річ-

чя Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., 145-річчя створення товариства «Просвіта» в Україні, 80-річчя геноциду-голодомору 1932-1933 рр. в Україні й на Поділлі, 90-річчя утворення низки адміністративно-територіальних районів Хмельницької області тощо; у 2014 р. – 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, 70-річчя визволення України та Хмельниччини від нацистських загарбників, 100-річчя Першої світової війни, 50-річчя з часу створення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, 640-річчя надання м. Кам'янцю-Подільському Магдебурзького права і т. п. [4, с.5; 9, с.5; 5, с.5]

Сюди додалися численні відзначення ювілеїв історичних постатей та відомих подвижників краєзнавства України та нашого краю. Зокрема, у 2012 р. вшановувалися 200-річчя від дня народження видатного польського письменника, діяча краєзнавчого руху в Україні і на Волині Ю. Крашевського, 120-річчя українського історика О.І. Барановича, уродженця і дослідника Старокостянтинівщини; у 2013 р. - 100-річчя класика української байки Микити Годованця, 100-річчя краєзнавця Кам'яниччини Тамари Сис-Бистрицької, 95-річчя відроджувача краєзнавства на Хмельниччині у 1950-60-ті роки Степана Бабишина та інших, а також на офіційному рівні відзначення нині діючих подвижників краєзнавства, членів НСКУ, професорів С.А. Копилова, А.Г. Філінука., О.П. Григоренка, кандидатів історичних наук Ю.І. Блажевича, Б.С. Кузіни, С.М. Єсюніна, голови Вільковецького районного відділення О.Г. Рудницького та ін.; у 2014 р. - 155-річчя від дня народження одного із фундаторів подільського краєзнавства Ю.Й. Сіцинського, 100-річчя від дня народження відомого організатора краєзнавства на Хмельниччині другої половини ХХ ст. С.К. Гуменюка, відзначення обласною Спілкою у зв'язку з ювілеями нині діючих подвижників краєзнавства, членів НСКУ, професорів В.С. Прокопчука, В.Є. Береки. відомих краєзнавців О.В. Байдича, В.М. Ільїнського, О.Б. Комарницького й ін. [4, с.5; 9, с.5; 5, с.5]

Відзначення названих та чимало інших таких подій зумовило проведення чисельних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів різного рівня, видання збірників за матеріалами їх роботи та краєзнавчої літератури.

Тому стратегічним напрямом роботи обласної організації Спілки було створення можливостей своїм членам НСКУ для реалізації творчих планів і забезпечення публікації праць. Таким ефективним засобом є організація міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих та практичних конференцій, симпозіумів, круглих столів, читань, як своєрідної трибуни для значної кількості краєзнавців і засобу для оприлюднення своїх наукових результатів досліджень та для взаємного творчого спілкування.

Пересічно щорічно у 2012- 2014 рр. на Хмельниччині проводилося до 100 різного рівня конференцій, симпозіумів, круглих столів, семінарів та читань, до організації яких причетні обласна організація НСКУ, її осередки та інші товариства, зв'язані з краєзнавством Поділля. Проте ми виокремимо тільки такі науково-краєзнавчі зібрання, які пов'язані суто з обласною Спілкою краєзнавців та її осередками, були масовими за кількістю учасників, мали друковані наукові програми їх проведення або закінчилися виданням збірників матеріалів за результатами роботи. Наведемо статистику за цим критерієм. У 2012 р. на Хмельниччині при участі обласної Спілки та її осередків було організовано і проведено **23** потужних науково-краєзнавчих і науково-практичних конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівня [4, с.5-13]. В 2013 р. відбулися **27** найбільш відомих науково-практичних і краєзнавчих зібрань, у тому числі 12 з них завершилися виданням збірників наукових праць за результатами їх роботи [9, с.6-13]. У 2014 р. - **26** наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів, читань [5, с. 6-14]. Отже, за три роки діяльності обласної Спілки проведено 76 відомих науково-краєзнавчих зібрань які залишили вагомий слід у вітчизняній науці та краєзнавстві регіону.

У першу чергу відзначимо вагомі серійні зібрання науковців і краєзнавців, які завершилися виданнями наукових збірників. Зокрема, 14 листопада 2014 р. у м. Кам'янці-Подільському відбулася XIV Подільська наукова історико-краєзнавча конференція (присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та 50-річчю створення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства), яка за часом періодичного проведення є найстарішою в Україні і започаткована із жовтня 1965 р. Вона збрала понад 100 учасників, які доповіли про результати регіональних досліджень Поділля від найдавнішого часу до початку XXI ст. Співголовами оргкомітету цієї всеукраїнської конференції з міжнародним залученням учасників та редколегії фундаментального збірника за матеріалами роботи були професори Л.В. Баженов, С.А. Копилов, О.П. Реєнт. Щовесни на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії були проведені II-IV всеукраїнські науково-практичні тематичні конференції «Духовні витоки Поділля : жінки в історії Поділля (2012 р.), педагоги в історії Поділля (2013 р.), митці в історії Поділля (2014 р.)» (голова оргкомітету і редколегії збірників конференцій член НСКУ, професор І.М. Шоробура). Найбільш потужними і частими за проведенням (двічі на рік) були VII-XII всеукраїнські науково-краєзнавчі тематичні конференції з міжнародною участю «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: до 650-річчя битви при Синіх Водах (15 червня 2012 р. ,), архітектурна спадщина оборонних споруд України від найдавніших часів до XVIII ст.» (25 жовтня 2012 р.), пам'яткоохоронна справа в Україні – історія, методологія, проблеми (14 червня 2013 р.), до 365-річчя початку Національ-

но-визвольної війни українського народу 1648-1676 рр. (25 жовтня 2013 р.), Поділля та Південно-Східна Волинь у 60-ті роки XIX – 40-ві роки XX ст. (13 червня 2014 р.), історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині (24 жовтня 2014 р.)», які відбувалися в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (співголови оргкомітетів і редколегій збірників члени НСКУ О.Г. Погорілець, Л.В. Баженов, А.Г. Філінюк). У 2012-2014 рр. на базі Хмельницького інституту МАУП та участю Хмельницької міської організації НСКУ були проведені всеукраїнські науково-практичні тематичні конференції VI-VIII «Історія, культура та освіта: християнський вимір» та X-XIII «Збереження національної ідеї та національної свідомості українського народу в контексті трагічних подій XX ст.» (голова оргкомітету (голова оргкомітетів та редколегій збірників О.Г. Білий, співголова Ю.І. Блажевич). 13 вересня 2013 р. у м. Дунаївці відбулася V всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Дунаєвеччина в контексті історії України, присвячена 610-й річниці першої письмової згадки про м. Дунаївці і 90-річчю утворення Дунаєвцького району», започаткована ще у 1998 р. (голова оргкомітету і редколегії професор В.С. Прокопчук). На початку жовтня 2012-2014 рр. на базі Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника відбулися II-IV науково-практичні конференції з міжнародною участю «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» (голова оргкомітетів і редколегій збірників В.С. Травінський, співголова к.і.н., доцент О.Б. Комарницький). У Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» на початку грудня 2012-2014 рр. пройшли всеукраїнські наукові «Археологічні читання» (голова оргкомітетів і редколегій збірників О.Г. Погорілець). Це далеко не повний перелік [4, с.5-13; 9, с.6-13; 5, с.6-14].

Водночас з-поміж інших таких окремих науково-краєзнавчих зібрань звернули на себе увагу солідні IV міжнародна науково-практична конференція «Місто Кам'янець-Подільський в контексті історії українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність» (17. 05. 2012 р.), яка була започаткована у 2003 р. (співголови оргкомітету та редколегії О.М. Завальнюк і О.Б. Комарницький), міжнародна науково-практична конференція «Постать Тараса Шевченка в сучасному культурному і геополітичному просторі: до 200-річчя Кобзаря» (м. Хмельницький, 12. 03. 2014 р.), всеукраїнський науковий симпозіум «Християнсько-духовна опора української нації: до 1025-річчя хрещення київської Русі» (м. Хмельницький, 17 липня 2013 р.), всеукраїнська науково-практична конференція «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині : до 365-річчя Пилявецької битви». (мм. Хмельницький – Стара Синява, 20. 09. 2013 р.), всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Хмельниччина в контексті історії України» [До 75-річчя утворення Хмельницької області] (Кам'янець-Подільський, 21. 09. 2012 р.) та чимало ін. У 2013 р. відбулася низка всеукраїнських та регіональних науково-практичних і краєзнавчих кон-

ференцій з нагоди 90-річчя утворення районів Хмельницької області. Серед них були потужними зібрання: науковий форум «Шлях у минуле: до 90-річчя утворення Кам'янець-Подільського району» (1. 03. 2013 р.), «Деражнянщина : минуле і сучасне: до 90-річчя утворення Деражнянського району (21 березня 2013 р.), «Красилівщина краєзнавча: минуле, сучасне: до 90-річчя утворення Красилівського району» (23. 04. 2013 р.) та ін. [4, с.5-13; 9, с.6-13; 5, с.6-14]

Про налагодження тісної творчої співпраці з Вінницькою обласною організацією НСКУ свідчить такий факт. У 2012-2014 рр. голова Хмельницької обласної Спілки краєзнавців проф. Л.В. Баженов виступив співголовою та доповідачем низки науково-краєзнавчих зібрань та співголовою редколегій їх збірників. Мова йде про міжнародний науковий круглий стіл «Синьоводська битва 1362 року в історії Поділля (с. Уланів Хмельницького району Вінницької обл.» (29. 09. 2012 р.), Четверту Могилів-Подільську науково-краєзнавчу конференцію» (м. Могилів-Подільський, 28. 09. 2012 р), Третю міжнародну науково-практичну конференцію «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 520-річчя з дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу в світ праці М.С. Гушевського «Барське староство. Історичні нариси XV-XVIII ст.)» (м. Бар, 26. 09. 2014 р.), Першу Шаргородську наукову історико-краєзнавчу конференцію» (м. Шаргород, 17 10. 2014 р.) та ін. [4, с.10; 9, с. 11-12]

Всі вищезазвані науково-краєзнавчі закінчилися виданнями і презентаціями наукових збірників за результатами їх роботи, які стали цінним надбанням поділлєзнавства та своєрідною розширеною енциклопедією історії Поділля-Хмельниччини.

Другою важливою складовою наукової роботи обласної Спілки краєзнавців є авторські видання членів НСКУ і краєзнавців-аматорів монографій, книг, брошур, путівників, покажчиків, довідників, наукових збірників та іншої літератури з поділлєзнавства, залучаючи для цього бюджетні, меценатські, спонсорські та особисті кошти. Порівняно з першим етапом діяльності товариства 2008-2011 рр. на другому етапі 2012-2014 рр. значно зросла чисельність окремих індивідуальних і колективних авторських видань, що є свідченням розбудови обласної Спілки. Так, упродовж 2012 р. було здійснено 51 видання науково-краєзнавчих праць загальним обсягом 665,76 др. арк., у т.ч. 18 монографій і книг, 12 наукових збірників, 4 документальних збірників, 5 біобібліографічних покажчиків, 4 навчальних посібників [4, с.14-22], у 2013 р. видано 72 праці загальним обсягом 1060,48 др. арк., з них 20 монографій і книг, 22 наукових збірників, 5 документальних збірників, 7 навчальних посібників та ін. [9, с.18-29], у 2014 р. оприлюднено 76 видань загальним обсягом 1214,09 др.арк., зокрема 26 монографій і книг, 19 наукових збірників, 11 документальних збірників, 13 навчальних посібників тощо [5, с.16-28]. Разом за три роки діяльності світ побачило

майже 200 окремих видань поділлєзнавчої наукової, науково-популярної та науково-методичної літератури, яка стала вартісним надбанням для української науки, національного краєзнавства, для потреб освіти і культури.

За статистикою окремих видань стоять вагомі наукові і науково-краєзнавчі праці членів НСКУ обласної Спілки. Зокрема, найбільшим творчим досягненням нашого товариства та його осередків стало видання у 2012 р. фундаментальних поділлєзнавчих монографій: *А.Г. Філінуком* «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття : тенденції розвитку і соціальної трансформації», *М.Б. Петровим* «Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: Проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління», *А.Ю. Скрипником* «Державні установи Подільської губернії 1793-1914 рр.», *Н.О. Урсу і І.С. Підгурним* «Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга пол. XIX – поч. XX ст.)», *В.А. Дубінським і О.М. Федьковим* «Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX - на початку XX ст.» та ін. (Кам'янець-Подільська міська організація НСКУ), *А.М. Трембіцьким* «ДІКЗ «Межибіж» : Десять років поступу : історія, матеріали, документи», *Л.П. Казіміровою* «Верхнє Побужжя» (Хмельницька міська організація НСКУ); *С.Е. Баженовою* «Ю.І. Крашевський і Україна» та ін. [4, с.14-16] У 2013 р. досягненнями стали видані капітальні монографії Почесного краєзнавця України, кандидата історичних наук, професора *П.Я. Слободянюка* (м. Хмельницький) «Герой України Василь Петринюк», «Енергетика Поділля: минуле та сучасність», «Профспілки Хмельниччини: історія та сучасність», доктора історичних наук, професора *В.С. Прокопчука* «Дунаєвеччина: край і люди», Почесного краєзнавця України, доктора історичних наук, професора *О.М. Завльнюка та доцента С.В. Олійника* «Українська Галицька армія на Поділлі», «Митна служба на Правобережній Україні»; членів НСКУ, професора *І.В. Рибак* «Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непівського агропереходу», кандидата історичних наук *С.М. Єсюніна* «Незнане Поділля»; краєзнавця *О.Б. Кохановського* «Колективізація та голодомор на Деражнянщині», краєзнавця *В.К. Куцюка* «Деражнянський край крізь призму людських долей» та ін.[9, с. 18-20] У 2014 р. опубліковані солідні монографії: заступником голови обласної Спілки, кандидатом історичних наук, доцентом *Ю.В. Телячим* (м. Хмельницький) «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917-1921)», професором *В.С. Прокопчуком* «Краєзнавство на Поділлі: історія та сучасність», кандидатом історичних наук *В.Г. Байдичем* «В боротьбі за віру: Римо-католицька церква в Україні (кінець 1940-х – перша половина 1960-х рр.)» тощо [5, с.16-19], які, поповнивши бібліотеки області,

стали гідним внеском для користувачів, у вітчизняну науку та регіональні дослідження Поділля-Хмельниччини.

Важливо підкреслити важливу подвижницьку діяльність, яку проводила обласна редколегія «Реабілітовані історією» під проводом члена Президії обласної Спілки краєзнавців, доктора історичних наук, професора *Л.Л. Місінкевича*. Впродовж 2008-2014 рр. ця редколегія підготувала і видала п'ять фундаментальних томів історико-меморіального документального видання «Реабілітовані історією. Хмельницька область», які містять наукові статті, документи і матеріали, десятки тисяч біографічних гасел про хмельничан жертв політичних репресій сталінізму. Крім того, редколегія підготувала до видання ще два наступні великі за обсягом томи документів і матеріалів. За таку творчу діяльність професор *Л.Л. Місінкевич* удостоєний у 2013 р. Премії імені академіка Іона Винокура обласної організації НСКУ.

Важливе місце в науково-дослідній роботі обласної Спілки має організація у різних формах науково-пошукових експедицій. Так, 8 липня 2013 р. за ініціативою професора Л.В. Баженова була проведена під його наставництвом експедиція по дослідженню козацьких могил в селах Пилява та Олексіївка Старосинявського району в складі місцевих членів НСКУ І.Д.Козельського, І.П. Русого та вчителів. Справа в тому, що матеріальних слідів відомої переможної для українських військ під проводом Богдана Хмельницького Пилявецької битви 1648 року досі не знайдено, хоча битва добре описана в писемних джерелах та літературі. Ніхто із дослідників до цього часу не звертав уваги на закинуті і занедбані цвинтарі в названих селах, які знаходяться з 1648 р. в ареалі Пилявецької битви. Члени експедиції зробили фотофіксацію та дослідження надмогильних хрестів на могилах кладовищ (похилі, частина втоплені в землю, напівзруйновані тощо). З'ясувалося, що ці хрести виготовлені за певним стандартом, як для козацьких кладовищ, а за своєю формою вони ідентичні хрестам запорозьких козаків середини XVII ст. Це дозволило зробити висновок, що це могили загиблих у битві козаків [9, с.17]. Результати цього відкриття були оприлюднені членами експедиції під час роботи всеукраїнської конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви, 20 вересня 2013 року [10].

Водночас керівники навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, члени НСКУ В.В. Щегельський (він є членом ревізійної комісії обласної Спілки) та Гудима В.В. влітку 2014 р. організували і проводили двотижневі етнологічні експедиції за маршрутами по селам Середнього Подністров'я, які зібрала в місцевого населення значний за обсягом етнографічний та фольклорний матеріал з вивчення краю, який суттєво збагатив експозиції та фонди лабораторії етнології і склали джерела для видання наукових

збірників і публікації статей. Члени НСКУ, науковці-археологи історичного факультету Національного університету імені Івана Огієнка А.Ф. Гуцал та В.А. Гуцал, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника П.А. Болтанюк, розробляючи тему «Культура населення Середнього Подністрів'я епохи раннього заліза», проводили дослідження археологічних пам'яток в околицях м. Кам'янця-Подільського, смт. Смоліч Дунаєвського, с. Рихта Кам'янець-Подільського районів, досліджували скіфські кургали в Городоцькому районі, археологічна експедиція цього ж історичного факультету продовжувала стаціонарно розкопувати у 2012-2014 рр. давньоруське місто Губин XII-XIII ст., що на р. Случ у Старокостянтинівському районі, і про результати пошуків доповіли на II-IV всеукраїнських конференціях «Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я» (2012-2014 рр.) [9, с. 17].

Обласна Спілка та її відділення приділяють увагу популяризації нинішніх подвижників краєзнавства, які є членами НСКУ. Прикладом є видрук біобібліографічних покажчиків про іменитих членів НСКУ: До 100-річчя *С.К. Гуменюка*, до 65-річчя *О.П. Григоренка*, до 60-річчя від дня народження *В.С. Прокопчука*, *А.Г. Філінюка*, *О.М. Завальнюка*, *І.В. Рибачка*, *Ю.І. Блажевича* та чимало інших, науково-краєзнавчий збірник «Хмельницькі краєзнавчі студії» (вип. I), присвячений ювілею подвижниці краєзнавства *Н.І. Стрельбицької* тощо.

Обласна спілка НСКУ не випускала з поля зору краєзнавчу роботу в системі шкільної і вишівської освіти. Значним досягненням у цій справі стало видання членами НСКУ в 2012 році таких навчальних посібників для потреб освіти, як *О. Тимошука* «Двірецько-Пересопицьке Євангеліє : Історія. Творці. Таємниці», *Н.О. Урсу* «Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва на Хмельниччині», *В.М. Підгірного* «Місцеві назви – усне джерело пам'яті народу : методичні рекомендації проведення топонімічних досліджень на регіональному (локальному) рівні» та ін. Як позитивне, варто відзначити, що названі посібники потрапили до шкільних бібліотек і слугують розвитку краєзнавства в області. У 2014 р. В.С. Прокопчук видав для потреб освіти України навчальний посібник «Шкільне краєзнавство».

Члени НСКУ вчителі міських і районних відділень спілки, які не мають змоги займатися науково-дослідною і видавничою працею, зосередили увагу на здійсненні науково-методичної роботи для потреб освіти та краєзнавства. Практично усі члени НСКУ-вчителі викладають шкільне краєзнавство, пристосовуючи його до свого району, міста або села, здійснюють позакласну краєзнавчу роботу з учнями, створюють і розбудовують краєзнавчі музеї в школах, керують краєзнавчими гуртками, написанням здібними старшокласниками конкурсних наукових робіт краєзнавчого

характеру в системі Хмельницького територіального відділення МАН, для місцевих, обласних і республіканських учнівських олімпіад, займаються організацією молодіжного туризму, залучають учнів до пошукових всеукраїнських експедицій, створюють методичні рекомендації до краєзнавчих уроків тощо.

Прикладом краєзнавчої роботи серед учнівської молоді є діяльність члена НСКУ, вчительки історії Кам'янець-Подільської ЗОШ № 5 *Л.А. Воронюк*. Зокрема, вона створила власний сайт з портфоліо досвіду роботи по залученню учнів до вивчення історії рідного краю, виступила керівником проекту «Війни закінчуються, а історія вічна» в рамках історичного конкурсу, організованого Львівським католицьким університетом на прикладі життя і діяльності воїна-інтернаціоналіста, кам'янчанина В.М. Кудрі, розробила комплексний історико-краєзнавчий, навчально-виховний проект «Ехо Перемоги», присвячений 70-річчю Перемоги за матеріалами учнівських досліджень на тему «Наш край не оминула війна». Краєзнавець була керівником і учасником проведеного Станцією юних туристів фотквесту «Спадщина старого міста». *Л.А.Воронюк* керувала творчими групами по створенню блогів старших класів на теми: «Християнські святині міста», «Національні громади міста», провела похід вихідного дня в рамках екскурсії на Кармалюкову гору, у якому взяли участь учні 5-6-х класів [9, с. 31].

Велику краєзнавчу роботу серед учнівської молоді проводила член НСКУ, вчителька ЗОШ № 4 м. Шепетівки *Л.Д. Гаврилюк*. Зокрема, під її керівництвом в школі була проведена науково-краєзнавча конференція «Історія краю від палеоліту до сьогодення», розроблено буклет «Історія заснування Шепетівки» та підготовлено наукову статтю «Наш край у роки повстання Северина Наливайка», створені методичні рекомендації до викладання краєзнавчих уроків, підготувала три учнівські роботи для участі в конкурсі в системі МАН, виступила організатором учнівських екскурсій по області і району [9, с. 31]. Такі приклади, є в кожному з 22 відділень обласної Спілки. Загалом до керівництва написанням конкурсних робіт для МАН і олімпіад залучено по 80 вчителів шкіл області – членів НСКУ.

Показовим прикладом роботи членів НСКУ з учнівською молоддю є досвід такої співпраці Кам'янець-Подільського міського осередку Спілки з управлінням освіти і науки Кам'янець-Подільської міської ради і міським науковим товариством Малої Академії наук. Починаючи з 2013 р. щороку в Кам'янці-Подільському проводяться конкурси на кращу учнівську наукову роботу у з історії, географії, краєзнавства та інших наук. В результаті конкурсного відбору найбільш цікаві дослідження учнів старших класів шкіл і ліцеїв міста у формі статей формують збірники «Наукові студії учнів-старшокласників», які щорічно видаються. У 2013-2014 рр. у світ вийшли випуски 1,2 і продовжуються друкуватися до сьогодні [11].

Ці збірники невеликі за обсягом – пересічно від 30 до 70 сторінок, де розміщені статті авторів-учнів від 10 до 20. Значення цих видань полягає в тому, що уже в старших класах здібні учні мають змогу отримати власні наукові публікації й, таким чином, отримати великий стимул у виборі майбутньої професії, відкрити для себе шлях у науку.

Ще один досвід Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ. З 2010 р. за ініціативи члена НСКУ, декана історичного факультету Національного університету імені Івана Огієнка доцента *В.А. Дубінського* започаткувалося видання збірника наукових праць «Проблеми дидактики історії» [ ], аналогу якого поки не має в Україні. Тут розміщуються статті, матеріали, практикуми викладачів вищої і загальноосвітньої школи з інноваційних проблем методики викладання історичних дисциплін та впровадження педагогічного досвіду на цій стежі.

Правління обласної спілки та її осередків чималу увагу приділяли своїй співпраці з державними та громадськими музеями, заповідниками, як важливої ділянки своєї роботи. У 2012-2014 рр. члени НСКУ були директорами, завідувачами Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (В.С. Травінський), Деражнянського районного історичного музею (О.Б. Кохановський), Білогірського районного краєзнавчого музею (І.П. Кадук), Шепетівського обласного літературно-меморіального музею ім. М. Островського (Т.В. Гришук), Державного історико-культурного-заповідника «Межибіж» (О.Г. Погорілець) тощо. У Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї працює член президії обласної спілки, провідний науковий співробітник, кандидат історичних наук С.М. Єсюнін. З них І.П. Кадук, Т.В. Гришук є головами відділень НСКУ. Саме тому обласна Спілка підтримала ініціативу провести на базі ДІКЗ «Межибіж» Перший обласний форум «Музейний простір Хмельниччини», 18 червня 2013 р., під час роботи якого відбувся обмін досвідом і накреслені плани на подальшу перспективу музейного будівництва і пам'яткоохоронної справи [9, с.32-33].

Практично у всіх відділеннях НСКУ Хмельниччини члени Спілки беруть активну участь у створенні та розбудові шкільних та сільських громадських музеїв. Наведемо приклад. У Вінковецькому районі діє 11 музеїв, з них історичних 6, етнографічних 3, 1 меморіальний. До їх створення і подальшого функціонування доклали багато зусиль завідувач відділом освіти та одночасно голова районної організації НСКУ О.Г. Рудницький (відзначений Грамотою правління НСКУ в Києві). Найкраще організована робота історико-краєзнавчого музею при Старонетеченській ЗОШ І-ІІ ст., який здобув звання «Зразковий музей». Серед кращих також є краєзнавчий музей Вінковецького НАВК № 1. При ньому діє гурток «Пошук» та обладнано історичний кабінет «Мій рідний край – моя історія жива». Варто зазначити,

що в Дунаєвському районі функціонує один державний і 24 громадських музеїв. У 2013 р. в м. Дунаївці відкрито єдиний на Хмельниччині «Музей історії освіти Дунаєвщини». У створенні цього музею та в розбудові музейної справи у районі провідна роль належить члену правління НСКУ в Києві, заступнику голови обласної Спілки професору В.С. *Прокопчуку В.С.* та голові районного відділення НСКУ *К.К. Беченко* [9, с. 33].

Обласна Спілка тісно співпрацювала з обласними універсальною науковою бібліотекою, юнацькою бібліотекою ім. Т. Шевченка та іншими міськими та районними бібліотеками, з їх краєзнавчими відділами. Варто зауважити, що директором Обласної універсальної наукової бібліотеки була Н.М. Синиця, член президії обласної Спілки. Активними членами НСКУ є директори Деражнянської районної бібліотеки *Ю.А. Стецюк*, яка є одночасно головою районного відділення НСКУ, Дунаєвської районної бібліотеки – *Т.К. Прокопчук*. Професор *В.С. Прокопчук* був директором наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка тощо. Названі бібліотеки є провідними в галузі бібліотечного та наукового краєзнавства. Вони ведуть бібліографію краєзнавства, видають біобібліографічні покажчики, є місцем проведення краєзнавчих конференцій, круглих столів, читань, презентацій, виставок краєзнавчої літератури тощо, є місцем діяльності осередків НСКУ. Так, при обласній універсальній науковій бібліотеці плідно діє клуб Хмельницької міської організації Спілки «Краєзнавець» (керівники *Ю.І. Блажевич, Н.М. Синиця*), який об'єднує як професійних краєзнавців, так і аматорів, молодих пошуковців, читачів [9, с. 34].

Упродовж 2012-2014 рр. зміцнилася співпраця обласної Спілки з Державним архівом Хмельницької області. Зокрема, директор архіву *В.Г. Байдич* став членом НСКУ, брав активну участь у роботі пленумів обласної Спілки. За його ініціативою видано тільки в 2013 р. збірник документів за матеріалами фондів архіву «Подільяни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)», «Війна очима проскурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського», «Війна очима чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького», упорядниками яких були члени НСКУ *В.Г. Байдич, О.М. Завальнюк, Ю.В. Олійник* Ці видання стали внеском у підготовку та відзначення 70-річчя Перемоги.

Базовою опорою діяльності обласної Спілки в науково-дослідній, науково-методичній та видавничій роботі залишався Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті. Він у своїй роботі спирався на 144 почесних і дійсних членів-поділлєзнавців Хмельниччини, інших регіонів України та зарубіжжя і працює за власним статутом і планами роботи. Більше третини його дійсних членів стали одночасно членами Хмель-

ницької та Вінницької обласних організацій НСКУ. Саме при Центрі у м. Кам'янці-Подільському тимчасово знаходиться головний офіс обласної організації НСКУ та редакція науково-краєзнавчого збірника обласної Спілки «Краєзнавець Хмельниччини». Водночас обласна Спілка тісно і творчо співпрацювала з структурами правління НСКУ в Києві, Вінницькою, Житомирською, Чернівецькою, Волинською й іншими обласними організаціями НСКУ, Інститутом історії України НАН України, багатьма науково-дослідними установами, університетами України,

Основу матеріальної бази діяльності обласної Спілки краєзнавців складала щорічний збір членських внесків по 50 грн. з кожного члена НСКУ, а також одноразові меценатські, спонсорські кошти й частково за рахунок обласної, міських і районних органів влади, які фінансували проведення конференцій і видання краєзнавчої літератури. Із зібраних членських внесків формувалася щорічно кошторис, який затверджувався на засіданнях пленумів і контролювався в плані виконання ревізійною комісією. Правда, впродовж 2012-2014 рр. окреслилася чітка динаміка в сторону зменшення сплати членських внесків і станом на 2014 р. кількість їх поступлень скоротилося на 50 відсотків, що негативно позначається на фінансовому стані товариства.

Підсумки другого етапу розбудови і реформування обласної Спілки і краєзнавчого руху загалом на Хмельниччині відбулися 10 жовтня 2014 р. у ході проведення третьої звітно-виборної конференції Хмельницької обласної організації НСКУ, що проходила в приміщенні обласної універсальної наукової бібліотеки. Вся робота цього зібрання переконливо констатувала, що становлення обласної Спілки краєзнавців завершилося і утвердилося, що за результатами організації науково-дослідної роботи, масовістю проведення науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів та публікації збірників за результатами їх праці, за кількістю видань за три роки науково-краєзнавчої літератури і наукових збірників, за високим рівнем здійснення науково-методичної роботи обласна організація НСКУ значно перевершила свої плани і по праву вийшла на авангардні рубежі національного краєзнавства. Сюди варто додати, що з 2008 по 2014 рр. членами обласної організації НСКУ захищено 10 докторських дисертацій, пов'язаних з історичною регіоналістикою та краєзнавством (С.Е. Баженова, В.Є. Берека, О.М. Завальнюк, В.С. Лозовий, Л.Л. Місінкевич, В.С. Прокопчук, Н.О. Урсу, А.Г. Філінюк) та 16 здобули науковий ступінь кандидатів наук, що також є важливим критерієм для оцінки діяльності обласної Спілки краєзнавців.

Джерела та література:

1. На шляху реформування і перебудови. Матеріали про роботу звітно-виборної конференції Хмельницької обласної організації Національної спілки

- ки краєзнавців України 26 жовтня 2011 р. /укл.: Л.В. Баженов, А.Г. Роздобудько. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011. 79 с.
2. Лауреати перших премій Хмельницької обласної організації НСКУ // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. збірник. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 3. 176 с.
  3. Позачерговий V з'їзд Національної спілки краєзнавців України //Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. зб. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. 176 с.
  4. Виконуючи завдання V(позачергового) з'їзду НСКУ (Матеріали про діяльність правління і осередків Хмельницької обласної організації НСКУ в 2012 році) /автор-укладач Л.В. Баженов. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. 42 с.
  5. Звіт про діяльність правління та осередків Хмельницької обл. організації НСКУ в 2014 р. //Поточний архів Хм. ОО НСКУ, ф.1, папка 1: «Звіти Хмельницької обласної організації НСКУ».
  6. 6. Хоптяр Ю.А. Квітневий (2014 р.) пленум Хмельницької обласної організації НСКУ //Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. збірник. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 6. 164 с.
  7. Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзн. збірник. Хмельницький, 2014. Вип. 1. 194 с.
  8. Роздобудько А.Г. Листопадовий (2013 р.) пленум Хмельницької обласної організації НСКУ //Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. збірник. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 6. 164 с.
  9. На етапі розбудови краєзнавчого руху (Матеріали про діяльність правління і осередків Хмельницької обласної організації НСКУ у 2013 році) /автор-укладач Баженов Л.В. Кам'янець-Подільський: Центр дослідження історії Поділля, 2014. 68 с.
  10. Баженов Л.В., Козельський Я.Д., Русий І.П. Кам'яні козацькі хрести на могилах в Олексіївці та Пиляві – новий погляд у дослідженнях битви під Пилявцями 1648 року //Матеріали всеукр. науково-практич. конф. «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині (365-річчю Пилявецької битви присв.). Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. С.83-88.
  11. Наукові студії учнів-старшокласників : збірник наукових повідомлень за підсумками роботи Кам'янець-Подільського міського наукового товариства Малої Академії наук /редкол.: В.А. Дубінський (співголова), С.В. Старченко (співголова), О.Б. Комарніцький та ін. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 2. 42 с.
  12. Проблеми дидактики історії : збірник наукових праць /редкол.: В.А. Дубінський (відп. ред.), С.А. Копилов (наук. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 4. 176 с.

(Далі буде)

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Баженів Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, академік УАІН, директор Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Байдич Вадим Олександрович, вчитель історії Кузьминської ЗОШ І-ІІІ ст., член НКСУ

Байдич Олександр Васильович, директор Кузьминської ЗОШ І-ІІІ ст., вчитель історії, школи, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Войнаровський Анатолій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету.

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України, член НСКУ

Єсюніна Галина Вікторівна, завідувача відділом інформаційних технологій та електронних ресурсів Централізованої бібліотечної системи м. Хмельницького

Журавлівський Ігор Михайлович, культуролог, краєзнавець, м. Вінниця

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений працівник освіти України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Задорожнюк Олександр Борисович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Западенко Леонід Петрович, волонтер Хмельницького фонду «Хесед-Бешт», член НСКУ

Захар'єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, здобувач кафедри історії

Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, член ВГО «Спілка археологів України» та НСКУ

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ

Клімчук Юрій Аркадійович, аспірант Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, член НСКУ

Кохановський Олександр Борисович, директор Деражнянського районного історичного музею, член НСКУ

Лавринчук Віталій Олександрович, методист БТДЮ Красилівської міської ради, член НСКУ

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член НСКУ

Мороз Володимир Степанович, старший викладач Дніпропетровського національного університету (м. Дніпро), заслужений працівник культури України, член НСКУ

Олійник Ігор Володимирович, методист з охорони пам'яток історії та культури Городоцького району, краєзнавець

Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Паур Ірина Василівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

Прицишин-Кліновський Сергій, кандидат богослов'я, протоієрей Хмельницької єпархії УПЦ, ст. викладач кафедри теології і Українського Православ'я Хмельницького інституту МАУП, член НСКУ

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, член-кореспондент Української академії історичних наук, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ, Почесний краєзнавець України

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Філіюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор, академік АН ВО України, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений діяч науки і техніки України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Черняк Василь Васильович, вчитель історії Білянської ЗОШ I-III ступенів Чернівецького району Вінницької області, член НСКУ

Чорненький Віталій Іванович, кандидат технічних наук, доцент кафедри комп'ютерних систем та мереж Хмельницького національного університету, член Хмельницького осередку «Меморіал».

ЗМІСТ:

НАШ ЮВІЛЯР	3
<i>Григоренко О.П.</i> ЄСЮНІН СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ: ТВОРЧІ ВЕРШИНИ ВИДАТНОГО КРАЄЗНАВЦЯ	4
<i>Єсюніна Г.В.</i> ХРОНОЛОГІЧНИЙ БІБЛЮГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ ЄСЮНІНА СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА	9
<i>Завальнюк К.В., Журавлівський І.М.</i> СЕРГІЙ ЄСЮНІН – ДОСЛІДНИК ПАРАНОРМАЛЬНИХ ЯВИЩ	39
<i>Філінюк А. Г., Задорожнюк А. Б.</i> ПЛОДОВИТИЙ ІСТОРИК І КРАЄЗНАВЕЦЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ С. М. ЄСЮНІНА)	45
МИТТЄВОСТІ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ	54
НАУКОВІ СТАТТІ	59
<i>Адамський В.Р.</i> ЖИТТЄПИС С. І. КИСЕЛЬОВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ФОРМУЛЯРНОГО СПИСКУ 1917 РОКУ	59
<i>Байдич В.О., Байдич О.В.</i> ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО КОРЧМИ КРАСИЛІВЩИНИ У ДОКУМЕНТАХ СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ (40-60-ті роки ХІХ ст.)	70
<i>Блажевич Ю.І.</i> ДУХОВНА МІСІЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО	75
<i>Войнаровський А.В., Черняк В.В.</i> АНТОНІНСЬКИЙ МАСТОК ЮЗЕФА ПОТОЦЬКОГО: ЦИФРИ І ФАКТИ	82
<i>Єсюнін С.М.</i> ПЕРША У СВІТІ МІЖНАРОДНА АВІАПОШТОВА ЛІНІЯ ВІДЕНЬ – ЛЬВІВ – ПРОСКУРІВ – КИЇВ	86
<i>Завальнюк О.М.</i> МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920 РОКУ: ЗМІНИ В ПОЛІТИЧНОМУ ОБРАЗІ, ВТРАТА СТАТУСУ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР	91
<i>Западенко Л.П.</i> ЧТОБ ТЫ БОЛЕЛ В СВОЕ УДОВОЛЬСТВИЕ ИЛИ НЕМНОГО ПРО МИШУРЕСОВ (ИСТОРИЯ ИЗ ЖИЗНИ ЕВРЕЕВ ГОРОДА ЛЕТИЧЕВА НАПИСАННАЯ В 1870 ГОДУ)	106
<i>Захар'єв В.А.</i> НОВОВІЯВЛЕНІ ПОХОВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГРУПИ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР З ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	111
<i>Іваневич Л.А., Трембіцький А.М.</i> БУКОВИНСЬКЕ ПОДІЛЛЯ У ПРАЦЯХ ІВАНА ЖУКОВСЬКОГО	120

Клімчук Ю.А. СЕРДЖІО КАСМАН – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ ІТАЛІЇ З ПОДІЛЬСЬКИМ КОРИННЯМ	130
Кохановський О.Б., Чорненький В.І. ВОВКОВИНЕЦЬКОЇ ОПЕРАТИВНА «ТРІЙКА»: З ІСТОРІЇ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ)	138
Лавринчук В.О. НА МІСЦІ МОГИЛИ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ – УНІВЕРМАГ!	144
Мороз В.С., Мороз В.С., Олійник І.В. ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРО ВЛАСНИКІВ МАЄТКУ, ПАЛАЦУ ТА ПАРКУ РАЦІБОРОВСЬКИХ-ЖУРОВСЬКИХ У СЕЛІ ЛІСОВОДАХ	148
Мороз В.С., Мороз В.С. БРОНЗОВИЙ ВІК НА ПОДІЛЛІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ ТА КРАЄЗНАВЦІВ	154
Олійник Ю.В. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЄПИСКОПА ДІОНІСІЯ ДАМАСКІНА	165
Паур І.В. ПОШТОВІ ЛИСТІВКИ Л. ВАРГАФТІГА З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО	170
Сергій Причишин-Кліновський. ХРИСТІЯНСТВО В ДАВНІЙ РУСІ ДО СВЯТИХ РІВНОАПОСТОЛЬНИХ КНЯЗІВ ВОЛОДИМИРА ТА ОЛЬГИ (від часів апостольських до Великого переселення народів і появи ранньослов'янських держав)	179
Прокончук В.С. 70-І РОКИ ХХ СТ. В ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА ДУНАСВЕЧЧИНІ	197
Трембіцький А.М. ЮРІЙ ТИС-КРОХМАЛЮК ПРО ПИЛЯВЕЦЬКУ БИТВУ 1648 РОКУ (до 370-річчя битви під Пилявцями)	206
КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ	215
Баженов Л.В. ДО ДЕСЯТИРІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ. Ч. II. НА ЕТАПІ РОЗБУДУВАННЯ ТОВАРИСТВА (2012-2014 рр.)	215
НАШІ АВТОРИ	234

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 15

Підписано до друку 25.8.2018. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 13,8.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10